

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Ανδρέας Φερώνας

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΔΙΟΝΙΚΟΣ

**ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ
ΑΛΛΗΛΕΓΥΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ**

ΑΝΔΡΕΑΣ ΦΕΡΩΝΑΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Copyright © Ανδρέας Φερόνας, *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Αλληλεγγύη στην Ελλάδα της Κρίσης*, Αθήνα, 2019

Copyright © Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα, 2019

DTP - Σχεδιασμός εξωφύλλου | Μαρία Καραμολέγκου

ISBN | 978-960-6619-86-1

Απαγορεύονται η αναδημοσίευση ή η αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του, με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή η εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου με τον Ν. 100/1975. Επίσης, απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, της σελιδοποίησης, του εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής του βιβλίου με φωτοτυπίες, ηλεκτρονικές ή οποιοσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το Άρθρο 51 του Ν. 2121/1993.

Μαρία Τσακουρίδου και ΣΙΑ Ο.Ε.

Γραβιάς 9-13, Αθήνα, 106 78

Τηλ. και Fax: 210 38 01 777, e-mail: info@dionicos.gr

Αφιερωμένο
Στην οικογένειά μου,
που είναι πάντα εκεί,
στα εύκολα και τα δύσκολα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
----------------	----

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ: Η ΘΕΩΡΙΑ

1. Ένα νέο «παράδειγμα» για την ερμηνεία των κοινωνικών ανισοτήτων	25
1.1 Το παράδειγμα της «κοινωνικής τάξης» στο πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας	25
1.2 Το παράδειγμα του «κοινωνικού αποκλεισμού» στο πλαίσιο της μεταβιομηχανικής κοινωνίας	36
2. Ένα σύντομο ιστορικό: Από τη Γαλλία στη διεθνή κυριαρχία	40
3. Κατανοώντας τον κοινωνικό αποκλεισμό: Οι πολλαπλές σημασίες και τα ουσιώδη χαρακτηριστικά.	52
3.1 Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως πολυδιάστατο φαινόμενο	55
3.2 Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως «σχεσιακή» (relational) και «σχετική» (relative) έννοια	60
3.3 Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως δυναμική διαδικασία	64
3.4 Η χωρική (spatial) διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού	70
4. Συμπέρασμα - Η προστιθέμενη αξία του κοινωνικού αποκλεισμού	73

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ: Η ΘΕΩΡΙΑ

1. Εισαγωγή	81
2. Θεωρητικές προσεγγίσεις για την κοινωνική αλληλεγγύη	84
2.1 Αναζητώντας τις πηγές της κοινωνικής αλληλεγγύης κατά τη μετάβαση στη βιομηχανική κοινωνία	87

2.1.1 Η κοινωνική αλληλεγγύη βασίζεται στις κοινές αξίες και κοινούς κανόνες	88
2.1.2 Η κοινωνική αλληλεγγύη βασίζεται στην αλληλεξάρτηση μεταξύ ελεύθερων ατόμων	89
2.1.3 Κοινωνική αλληλεγγύη, κοινωνικοί διαχωρισμοί και κοινωνικές συγκρούσεις	90
2.1.4 Η κοινωνική αλληλεγγύη ως αποτέλεσμα των άτυπων μορφών κοινωνικής διαντίδρασης στην καθημερινή ζωή	91
2.2 Αναζητώντας τα θεμέλια της νέας κοινωνικής αλληλεγγύης στη σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία	92
2.2.1 Η αναβίωση της κλασικής θεώρησης περί κοινών αξιών και πεποιθήσεων	94
2.2.2 Με ρίζες στις φιλελεύθερες αντιλήψεις του ατομικισμού: Αλληλεξάρτηση και κοινό συμφέρον	95
2.2.3 Η αλληλεγγύη ως αναγνώριση (<i>recognition</i>)	99
3. Η Κοινωνική αλληλεγγύη στην πράξη: Κριτήρια ταξινόμησης και κίνητρα	101
4. Συμπέρασμα: Αναζητώντας τη νέα κοινωνική αλληλεγγύη	106

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ: Η ΣΧΕΣΗ

1. Εισαγωγή	109
2. Η εννοιολογική σχέση	110
3. Η ιδεολογικο-πολιτική σχέση	117
3.1 Τα τρία θεωρητικά παραδείγματα της <i>H. Silver</i>	118
3.2 Οι τρεις πολιτικοί «λόγοι» (<i>discourses</i>) της <i>R. Levitas</i>	121
3.3 Οι τρεις προσεγγίσεις της <i>J. Beall</i>	125
4. Η Θεσμική Σχέση	127
4.1. Το κράτος ενημερίας ως η θεσμοποιημένη μορφή κοινωνικής αλληλεγγύης	127

4.2 Καθεστώτα ευημερίας και κοινωνική αλληλεγγύη	131
4.3 Ο μετασχηματισμός της θεσμοποιημένης κοινωνικής αλληλεγγύης στην εποχή της κρίσης	140
5. Συμπέρασμα	144

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

1. Εισαγωγή: Η κρίση και τα προγράμματα διάσωσης	147
2. Οι επιπτώσεις της κρίσης στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό	150
2.1 Αποκλεισμός από το εισόδημα: Φτώχεια	151
2.2 Αποκλεισμός από την εργασία: Το νέο κοινωνικό ζήτημα;	165
2.3 Μη εισοδηματικές διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού	173
2.3.1 Ο δείκτης AROPE	173
2.3.2 Επιιστιτιστική ανασφάλεια	180
2.3.3 Πρόσβαση στην υγεία	182
2.3.4 Πρόσβαση στην κοινωνική ασφάλιση	185
2.3.5 Πρόσβαση στη στέγαση	187
2.3.6 Πρόσβαση στις κοινωνικές υπηρεσίες	190
3. Συμπέρασμα	192

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ

ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

1. Εισαγωγή	197
2. Η κοινωνική αλληλεγγύη στην Ελλάδα πριν από την κρίση	198
3. Η επιβαλλόμενη περιστολή της θεσμοποιημένης κοινωνικής αλληλεγγύης	201
3.1 Οι Μεταρρυθμίσεις στην Αγορά Εργασίας	203
3.1.1 Η απορρόθμιση του θεσμικού πλαισίου	203
3.1.2 Η αποδυναμωση του συστήματος κοινωνικής προστασίας των ανέργων	206

3.1.3 Ενεργητικές πολιτικές	209
3.2 Οι Μεταρρυθμίσεις στην Κοινωνική Ασφάλιση: Από την Συλλογική Αλληλεγγύη στην Εξατομίκευση του Ασφαλιστικού Κινδύνου	213
3.3 Οι μεταρρυθμίσεις στην υγεία: Η υποχώρηση της δημόσιας περίθαλψης	218
3.4 Οι μεταρρυθμίσεις στην κοινωνική πρόνοια: Η εστίαση στην ακραία φτώχεια	222
3.4.1 Ο διπλός εξορθολογισμός των οικογενειακών επιδομάτων	223
3.4.2 Η σταδιακή εφαρμογή του Κοινωνικού Εισοδήματος Αλληλεγγύης (ΚΕΑ)	227
3.4.3 Εφάπαξ οικονομικές ενισχύσεις και επιδόματα	231
3.4.4 Οι κοινωνικές υπηρεσίες	233
4. Η ανάδυση νέων άτυπων μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης	237
5. Συμπέρασμα	243
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	245
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	255
Ξενόγλωσση	255
Ελληνόγλωσση	277

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΣΤΟ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΤΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ βρίσκονται δύο έννοιες που τις τελευταίες δεκαετίες κατέχουν εξέχουσα θέση, τόσο ως αναλυτικές κατηγορίες όσο και ως αντικείμενα πολιτικής, στον επιστημονικό και δημόσιο λόγο περί κοινωνικής πολιτικής: ο *κοινωνικός αποκλεισμός* και η *κοινωνική αλληλεγγύη*. Το ενδιαφέρον αυτό μεταφράζεται σ' έναν διττό σκοπό. Αφενός, στην διερεύνηση της προστιθέμενης αξίας τους, ως θεωρητικών εργαλείων για την ανάλυση και ερμηνεία των κοινωνικών προβλημάτων των σύγχρονων μεταβιομηχανικών κοινωνιών. Αφετέρου, στην εξέταση των επιπτώσεων της τρέχουσας βαθιάς οικονομικής και κοινωνικής κρίσης που βιώνει η χώρα μας, τόσο στην ένταση και το περιεχόμενο των φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού, όσο και στον μετασχηματισμό ορισμένων παραδοσιακών πτωχών κοινωνικής αλληλεγγύης. Επομένως, το ανά χείρας βιβλίο επιχειρεί να διερευνήσει ερωτήματα όπως: Τι σημαίνει κοινωνικός αποκλεισμός και τι κοινωνική αλληλεγγύη; Ποια η σχέση μεταξύ των δύο εννοιών και ποια η αναλυτική και ερμηνευτική τους αξία για την κατανόηση των σύνθετων και πολυδιάστατων μορφών ανισότητας και περιθωριοποίησης των σύγχρονων μεταβιομηχανικών κοινωνιών; Ποιες οι επιπτώσεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης στην όξυνση των προβλημάτων κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα; Ποιες νέες μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης αναδύονται στη χώρα μας, ως αποτέλεσμα της κρίσης και ποια η συνεισφορά τους στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής;

Το βιβλίο ξεκινά λοιπόν με μια θεωρητική επισκόπηση του *κοινωνικού αποκλεισμού*. Πρόκειται για μια σχετικά νέα έννοια στις κοινωνικές επιστήμες. Στη σύγχρονη εκδοχή του εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη Γαλλία τη δεκαετία του '60, απηχώντας έντονα τις βασικές ιδέες της γαλλικής δημοκρατικής παράδοσης που έχει τις ρίζες της στο έργο των Rousseau (περί κοινωνικού συμβολαίου) και Durkheim (περί αλληλεγγύης και κοινωνικής συνοχής). Ο όρος αρχικά αναφερόταν σε διάφορες κατηγορίες πληθυσμού που δεν καλύπτονταν από την κοινωνική ασφάλιση, άρα σε όσους είχαν τεθεί εκτός του δικτύου κοινωνικής αλληλεγγύης που συνέδεε τα μέλη της γαλλικής κοινωνίας. Ωστόσο, στη συνέχεια το περιεχόμενό του άρχισε να επεκτείνεται και να επαναπροσδιορίζεται συνεχώς σε μια προσπάθεια συμπερίληψης και νέων μορφών κοινωνικού μειονεκτήματος (Silver, 1994 · Spicker, 2014). Από τη Γαλλία, η χρήση του εξαπλώθηκε διεθνώς, μέσω των θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκτοπίζοντας σταδιακά την έννοια της φτώχειας (Room, 1995 · Armstrong, 2010), ενώ παράλληλα οι σημασίες που του αποδίδονταν προσαρμόζονταν και αντανακλούσαν τα διαφορετικά πολιτικά και κοινωνικά πλαίσια (Burchardt et al., 2002 · Levitas, 1998). Μέρος της ολοένα και αυξανόμενης δημοφιλίας του κοινωνικού αποκλεισμού έχει αποδοθεί στην «πολιτική γοητεία» του, αφού υποστηρίζεται ότι εκλαμβάνεται ως μια έννοια λιγότερο ενοχλητική και απειλητική από τη φτώχεια και η σημασιολογική ευελιξία της επιτρέπει την αποδοχή της από μια ευρεία γκάμα πολιτικών απόψεων και θέσεων (Estivill, 2003).

Το πρώτο κεφάλαιο επιχειρεί, αρχικά, να ερμηνεύσει με κοινωνιολογικούς όρους τη σταδιακή επικράτηση του κοινωνικού αποκλεισμού, ως κεντρικής έννοιας για την ανάλυση του κοινωνικού μειονεκτήματος στις σύγχρονες κοινωνίες. Το βασικό επιχείρημα που αναπτύσσεται είναι ότι η σταδιακή υπο-

κατάσταση της φτώχειας από τον κοινωνικό αποκλεισμό δεν συνιστά απλώς μια ορολογική μετάβαση, αλλά σηματοδοτεί την εγκαθίδρυση ενός νέου κυρίαρχου «παραδείγματος» για την ανάλυση και ερμηνεία των κοινωνικών ανισοτήτων στο πλαίσιο της μεταβιομηχανικής κοινωνίας. Το *παράδειγμα της κοινωνικής τάξης*, με τη φτώχεια ως κεντρικό εργαλείο ανάλυσης του κοινωνικού μειονεκτήματος στο πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας, αντικαθίσταται σταδιακά από το *παράδειγμα του κοινωνικού αποκλεισμού* (Munck, 2005 · Αλεξίου, 2011). Κεντρική στο νέο αυτό παράδειγμα είναι η ιδέα της «απόστασης» ή της «απόσπασης» ή της «ρήξης» από τον πυρήνα της κοινωνίας, ο οποίος αποτελείται από ανθρώπους που είναι ενταγμένοι σ' ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων και δραστηριοτήτων που θεωρούνται φυσιολογικές ή συνηθισμένες. Στο πλαίσιο αυτό, το παράδειγμα του *κοινωνικού αποκλεισμού*, σε αντίθεση με αυτό της *κοινωνικής τάξης*, μας απομακρύνει από μια *κάθετη* αναπαράσταση της κοινωνίας, όπου οι κοινωνικές ανισότητες είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος και του τρόπου παραγωγής και όπου τα άτομα επιχειρούν να υπερβούν την αλλοτρίωσή του συμμετέχοντας σε συλλογικές διαδικασίες ανατροπής του συστήματος, προς μια *οριζόντια* αναπαράσταση της κοινωνίας, όπου η κυρίαρχη τάση είναι μια πόλωση μεταξύ των «εντός» και «εκτός» και όπου οι αποκλεισμένοι λειτουργούν μέσα σε ένα εναλλακτικό κοινωνικό σύμπαν (Daly, 2007: 4). Στη συνέχεια, και δεδομένης της έλλειψης ενός καθολικά αποδεκτού ορισμού για τον κοινωνικό αποκλεισμό (βλ. ενδεικτικά Littlewood et al., 2007 · Popay et al., 2008 · Mathieson et al., 2008 · Talbot et al., 2012 · Madanipour et al., 2015), η ανάλυση στρέφεται σ' εκείνα τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού αποκλεισμού που είναι κοινά στους περισσότερους ορισμούς ή στις περισσότερες αναλύσεις περί κοινωνικού αποκλεισμού: (α) στην πολυδιάστατη (multi-dimensional)

φύση του, (β) στον σχεσιακό (relational) του χαρακτήρα, (γ) τη δυναμική (dynamic) φύση του και (δ) τη χωρική (spatial) του διάσταση. Μέσω της ανάλυσης, επιδιώκεται η θεμελίωση της προστιθέμενης αξίας του κοινωνικού αποκλεισμού, ως θεωρητικού και μεθοδολογικού εργαλείου για την ανάλυση και ερμηνεία του κοινωνικού μειονεκτήματος στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Αυτή συνίσταται στο ότι (α) εξακολουθεί να παρέχει μια πιο ολιστική και περιεκτική εικόνα του κοινωνικού μειονεκτήματος, (β) ο σχεσιακός και δυναμικός χαρακτήρας του, μας επιτρέπει μια πιο «κοινωνική» (social) ή «κοινωνιολογική» (sociological) ανάλυση του κοινωνικού μειονεκτήματος, σε σύγκριση με την πιο ατομοκεντρική και οικονομοκεντρική εννοιολόγηση που χαρακτηρίζουν τις περισσότερες προσεγγίσεις για τη φτώχεια (π.χ. ατομικά χαρακτηριστικά, δυνατότητες, συνθήκες διαβίωσης, υποκειμενική ευημερία κ.λπ.), δίνοντας έμφαση στην ανεπαρκή κοινωνική συμμετοχή, τη διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών με την ευρύτερη κοινωνία, και την αποδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής και κοινωνικής αλληλεγγύης, και (γ) με την έμφαση που δίνει στην υπαιτιότητα και τον «φορέα» (agency) μας επιτρέπει να αναζητήσουμε τις αιτίες του κοινωνικού αποκλεισμού έξω από τα ατομικά χαρακτηριστικά των αποκλεισμένων, στις άνισες σχέσεις εξουσίας και στα εγγενή δομικά χαρακτηριστικά του παγκοσμιοποιημένου καπιταλιστικού συστήματος.

Σε αντίθεση με τον κοινωνικό αποκλεισμό, η *κοινωνική αλληλεγγύη* αποτελεί μια από τις πιο παραδοσιακές αλλά και αμφιλεγόμενες έννοιες της κοινωνικής επιστήμης. Η σημαντικότερη, ίσως, έννοια με την οποία συνδέεται η κοινωνική αλληλεγγύη είναι αυτή της αλληλεξάρτησης, η αναγνώριση δηλαδή ότι οι άνθρωποι εξαρτώνται ο ένας από τον άλλο και ότι η ευημερία του ενός σχετίζεται θετικά με την ευημερία του άλλου ή των άλλων. Κατά συνέπεια, από τη στιγμή που σε όλες τις

κοινωνίες οι άνθρωποι είναι αλληλεξαρτώμενοι, δεν υπάρχει κάποια μορφή κοινωνίας που να μην ισχύει κάποια μορφή αλληλεγγύης (Spicker, 2004). Παρά το γεγονός ότι το κοινωνιολογικό ενδιαφέρον για την κοινωνική αλληλεγγύη ατόνησε κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ου αιώνα (Crow, 2002 · Wilde, 2007), κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχει αναθερμανθεί μέσα από τα έργα κορυφαίων σύγχρονων κοινωνιολόγων (π.χ. Stjerno, 2004 · Brunkhorst 2005). Προφανώς, το κλασικό ερώτημα που πρώτος έθεσε ο Durkheim σχετικά με το «πώς είναι η κοινωνία δυνατή» εξακολουθεί να είναι και σήμερα εξαιρετικά επίκαιρο και πιεστικό. Ωστόσο, τίθεται και προσεγγίζεται με διαφορετικούς όρους από την κοινωνιολογική θεωρία, αντανακλώντας τις ραγδαίες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές μεταβολές που οδήγησαν στη σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία (π.χ. παγκοσμιοποίηση, ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, αποβιομηχάνιση, μετανάστευση, δημογραφική γήρανση, εξατομικευση, αλλαγές των εργασιακών και οικογενειακών προτύπων, η πρόσφατη οικονομική κρίση, κ.λπ.). Οι εξελίξεις αυτές έχουν αυξήσει την ανομοιομορφία, τη διαφορετικότητα και την ευελιξία, προτάσσουν το ατομικό έναντι του συλλογικού, αναδεικνύουν «νέους κοινωνικούς κινδύνους» (new social risks) και εντείνουν την αβεβαιότητα των κοινωνικών σχέσεων (Bonoli, 2004 · Taylor-Gooby, 2011). Οι διαδικασίες αυτές θέτουν σημαντικές προκλήσεις για τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνική αλληλεγγύη συγκροτείται εννοιολογικά, οργανώνεται συλλογικά και εκφράζεται θεσμικά, αλλά και συμβάλουν στην ανάπτυξη νέων μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης.

Αν το διεθνές ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για την έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης έχει αναζωπυρωθεί τα τελευταία χρόνια, στο απόηχο των παραπάνω κοινωνικό-οικονομικών εξελίξεων, στην Ελλάδα εξακολουθεί να παραμένει υποτονικό. Στόχος του βιβλίου είναι να προσφέρει μια συνοπτική θεω-

ρητική επισκόπηση της έννοιας της κοινωνικής αλληλεγγύης, συμπληρώνοντας έτσι ένα κενό στην ελληνική βιβλιογραφία. Στο πλαίσιο αυτό, το δεύτερο κεφάλαιο εστιάζει κυρίως στην κοινωνιολογική συζήτηση περί κοινωνικής αλληλεγγύης, επιχειρώντας να εντοπίσει τους διαφορετικούς τρόπους, με τους οποίους προσεγγίζεται στη βάση πέντε βασικών πτυχών που εμπεριέχονται στην έννοια: (α) τα θεμέλια ή οι πηγές της κοινωνικής αλληλεγγύης, (β) τα όρια της κοινωνικής αλληλεγγύης, (γ) τους στόχους της κοινωνικής αλληλεγγύης, (δ) το βαθμό του συλλογικού προσανατολισμού της αλληλεγγύης, και (ε) τις προσδοκίες για υποχρεώσεις και καθήκοντα των ατόμων, ως μελών μιας συλλογικότητας, κοινότητας ή της ευρύτερης κοινωνίας (Stjerno, 2004, 2011). Η ανάλυση ξεκινά με την παρουσίαση των απόψεων των κλασσικών κοινωνιολόγων, οι οποίοι έθεσαν την κοινωνική αλληλεγγύη στο επίκεντρο της μελέτης τους, στην προσπάθειά τους να εντοπίσουν τις προϋποθέσεις της «κοινωνικής ευταξίας» (social order) και της κοινωνικής συνοχής, κατά τη μετάβαση από την παραδοσιακή στη σύγχρονη κοινωνία και τη συνακόλουθη κατάρρευση των παραδοσιακών κοινωνικών δεσμών. Στη συνέχεια, και με φόντο τις ραγδαίες δομικές κοινωνικές μεταβολές και προκλήσεις των τελευταίων δεκαετιών, παρουσιάζονται ορισμένες σύγχρονες προσεγγίσεις για την κοινωνική αλληλεγγύη και αναδεικνύονται οι συνέχειες και ασυνέχειες με την κλασική κοινωνιολογική παράδοση. Το κεφάλαιο κλείνει με την παρουσίαση των βασικών κριτηρίων ταξινόμησης, καθώς και των κινήτρων που διέπουν την εκδήλωση των αλληλεγγυών δράσεων στην πράξη. Η βασική υπόθεση εργασίας που διατρέχει ολόκληρο το κεφάλαιο είναι ότι η έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης μετασχηματίζεται μαζί με το μετασχηματισμό της κοινωνίας (Van der Veen et al., 2012 · Φερώνας, 2016).

Κοινωνική αλληλεγγύη και κοινωνικός αποκλεισμός αποτελούν δύο έννοιες με κοινή καταγωγή. Η κοινωνική αλληλεγγύη υποδηλώνει τον κοινωνικό δεσμό που συνδέει τους ανθρώπους μεταξύ τους, ενώ ο κοινωνικός αποκλεισμός εμφανίζεται ως το αποτέλεσμα της διάρρηξης των κοινωνικών δεσμών. Οι άνθρωποι είναι ενταγμένοι στην κοινωνία όταν αποτελούν μέρη αλληλέγγυων κοινωνικών σχέσεων, ενώ όταν αυτό δε συμβαίνει είναι αποκλεισμένοι (Spicker, 2014). Αυτό σημαίνει ότι η κοινωνική αλληλεγγύη και ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος και χαρακτηρίζονται από πολλαπλές διασυνδέσεις και αλληλεξαρτήσεις. Ένας από τους στόχους του βιβλίου αυτού είναι ακριβώς η αποσαφήνιση αυτής της στενής σχέσης μεταξύ των δύο εννοιών σε τρία επίπεδα: το εννοιολογικό, το ιδεολογικο-πολιτικό και το θεσμικό.

Στο πλαίσιο αυτό, το τρίτο κεφάλαιο ξεκινά με τη διερεύνηση της εννοιολογικής σχέσης ανάμεσα στον κοινωνικό αποκλεισμό και την κοινωνική αλληλεγγύη. Εξετάζοντας μια σειρά συναφών εννοιών που έχουν συνδεθεί με τον κοινωνικό αποκλεισμό στη σχετική βιβλιογραφία, όπως η «κοινωνική ένταξη» (social inclusion), η «κοινωνική ενσωμάτωση» (social integration), η «κοινωνική συνοχή» (social cohesion) και το «κοινωνικό κεφάλαιο» (social capital), επιχειρεί να δείξει ότι οι περισσότερες από αυτές έχουν ως κοινό πυρήνα την έννοια της κοινωνική αλληλεγγύης. Κατά συνέπεια, η κοινωνική αλληλεγγύη αναδεικνύεται ως το βασικό πολιτικό πρόταγμα για την άρση των φαινομένων του κοινωνικού αποκλεισμού. Στη συνέχεια, η ανάλυση στρέφεται στην διερεύνηση της ιδεολογικο-πολιτικής σχέσης που συνδέει τον κοινωνικό αποκλεισμό με την κοινωνική αλληλεγγύη. Η παρουσίαση των ερμηνευτικών πλαισίων των H. Silver (1994), R. Levitas (1998) και J. Beall (2002), αναδεικνύει με σαφήνεια τις ιδεολογικές και πολιτικές

παραμέτρους που συνδέονται με διαφορετικές ερμηνείες του κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς και τις επιπτώσεις τους σχετικά με την ανάληψη συγκεκριμένων πολιτικών δράσεων για την ενδυνάμωση της κοινωνικής αλληλεγγύης. Κι εδώ το βασικό επιχείρημα που αναδεικνύεται είναι ότι το ακριβές νόημα και περιεχόμενο της σχέσης μεταξύ κοινωνικού αποκλεισμού και κοινωνικής αλληλεγγύης μετασχηματίζεται συνεχώς αντανακλώντας το εκάστοτε ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Το κεφάλαιο κλείνει με την εξέταση της θεσμικής σχέσης των δύο εννοιών. Η σταδιακή ανάδυση και ανάπτυξη της σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής και του κράτους ευημερίας σηματοδοτεί τη θεσμοποίηση της κοινωνικής αλληλεγγύης (Dean, 2006 · Van de Veen et al., 2012). Η συνοπτική επισκόπηση του πεδίου της συγκριτικής κοινωνικής πολιτικής έχει δείξει ότι το κράτος ευημερίας στην Ευρώπη δεν αναπτύχθηκε με ενιαίο και ομοιόμορφο, αλλά με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικές κοινωνίες, αντανακλώντας την ποικιλομορφία των φιλοσοφικών και θεωρητικών παραδόσεων, αλλά και των πολιτικο-ιδεολογικών αντιλήψεων περί κοινωνικού αποκλεισμού και κοινωνικής αλληλεγγύης (Esping-Andersen, 1990 · Abrahamson, 1999 · Scruggs and Allan, 2006 · Arts and Gelissen, 2010). Ως εκ τούτου, η θεσμοποιημένη κοινωνική αλληλεγγύη των καθεστώτων ευημερίας μετασχηματίζεται διαρκώς, αντανακλώντας τις ραγδαίες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές μεταβολές που οδήγησαν στη σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία.

Η ανάλυση στο τρίτο κεφάλαιο επιδιώκει να καταστήσει σαφές ότι η συζήτηση περί κοινωνικού αποκλεισμού και κοινωνικής αλληλεγγύης δεν έχει μόνο θεωρητικό ενδιαφέρον, αλλά και κρίσιμες πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις. Και είναι ακριβώς σε αυτές που εστιάζουν τα δύο τελευταία κεφάλαια, που συνιστούν και το εμπειρικό μέρος αυτού του βιβλίου. Χρη-

σιμοποιώντας ως παράδειγμα την ελληνική περίπτωση, επιχειρεί να εξετάσει τις επιπτώσεις της οικονομικής (και όχι μόνο) κρίσης που βιώνει η χώρα μας τα τελευταία οκτώ χρόνια, τόσο στην όξυνση των προβλημάτων κοινωνικού αποκλεισμού, όσο και τον μετασχηματισμό ορισμένων παραδοσιακών πτυχών κοινωνικής αλληλεγγύης.

Πράγματι, η εμμένουσα οικονομική κρίση που μαστιάζει την Ελλάδα τα τελευταία οκτώ χρόνια έχει αφήσει βαθιά τα αποτυπώματα της πάνω στον κοινωνικό ιστό και έχει οδηγήσει σε μια ραγδαία αύξηση των μελετών που εξετάζουν τις επιπτώσεις της πάνω στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό (Mitrakos and Tsakloglou, 2012 · Matsaganis and Leventi, 2014 · Σωτηρόπουλος, 2014 · Papatheodorou, 2015 · Giannitsis and Zografakis, 2015 · Mitrakos, 2014 · Κάτσικας et al., 2014 · Andriopoulou et al., 2017 · Ματσαγγάνης et al., 2017). Στην πλειοψηφία τους οι μελέτες αυτές εστιάζουν στις οικονομικές ή εισοδηματικές διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού και επιβεβαιώνουν ότι η φτώχεια έχει γίνει πιο μεγάλη και πιο βαθιά, η ανεργία έχει εκτοξευτεί σε απαράδεκτα υψηλά επίπεδα, η στέρηση είναι πολυδιάστατη και η κοινωνική μειονεξία συσσωρευμένη. Στο πλαίσιο αυτό, το τέταρτο κεφάλαιο φιλοδοξεί, αφενός, να προσφέρει μια επικαιροποιημένη ανάλυση των επιπτώσεων της κρίσης στον κοινωνικό αποκλεισμό, και αφετέρου, να διευρύνει το πεδίο της ανάλυσης, έτσι ώστε να συμπεριλάβει και ορισμένες ποιοτικές και πιο δύσκολα μετρήσιμες διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού (υλικές στερήσεις, πρόσβαση στην αγορά εργασίας, πρόσβαση στην κοινωνική ασφάλιση, την υγεία και τις κοινωνικές υπηρεσίες κ.λπ.). Για το σκοπό αυτό αξιοποιεί (α) τα πιο πρόσφατα στατιστικά δεδομένα της Ευρωπαϊκής Έρευνας για το Εισόδημα και τις Συνθήκες Διαβίωσης (EU SILC) και της Ευρωπαϊκής Έρευνας Εργατικού

Δυναμικού (EU LFS), (β) ποιοτικά δεδομένα της τελευταίας Ευρωπαϊκής Έρευνας για την Ποιότητα Ζωής (EQLS, 2016) από τον Eurofound, και (γ) στοιχεία από άλλες ad hoc εμπειρικές έρευνες, διοικητικές πηγές και τη σχετική νομοθεσία.

Η κρίση, ωστόσο, δεν είχε μόνο σοβαρές επιπτώσεις για την κοινωνική ευημερία των πολιτών. Σηματοδότησε, παράλληλα, σημαντικές αλλαγές στον τρόπο που η κοινωνική αλληλεγγύη οργανώνεται συλλογικά για την κοινωνική προστασία των θυμάτων της κρίσης και την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής. Στο πλαίσιο αυτό, το πέμπτο κεφάλαιο επιχειρεί μια κριτική επισκόπηση ορισμένων βασικών πτυχών του μετασχηματισμού της κοινωνικής αλληλεγγύης στην Ελλάδα της κρίσης. Ξεκινά με μια συνοπτική επισκόπηση των παραδοσιακών χαρακτηριστικών της κοινωνικής αλληλεγγύης στην Ελλάδα πριν από την κρίση, προκειμένου να καταδειχτεί με μεγαλύτερη σαφήνεια το εύρος και η ποιότητα των αλλαγών της μετά την κρίση εποχής. Στη συνέχεια, η ανάλυση επιχειρεί να τεκμηριώσει τον μετασχηματισμό της κοινωνικής αλληλεγγύης κατά την περίοδο της κρίσης σε δύο βασικούς άξονες: (α) την θεσμοποιημένη αλληλεγγύη του κράτους ευημερίας, και (β) την άτυπη αλληλεγγύη. Το βασικό επιχείρημα που αναπτύσσεται είναι ότι, πρώτον, οι μεταρρυθμίσεις του ελληνικού καθεστώτος ευημερίας που δρομολογήθηκαν στο πλαίσιο εφαρμογής των μνημονιακών υποχρεώσεων της χώρας από το 2010 και μετά, οδήγησαν στην περαιτέρω αποδόμηση μιας ήδη υπολειμματικής θεσμικής κοινωνικής αλληλεγγύης, και δεύτερον, τα τεράστια κενά στην κοινωνική προστασία που δημιουργήθηκαν εξαιτίας της κρίσης και η αδυναμία της θεσμοποιημένης αλληλεγγύης να μετριάσει αποτελεσματικά τις κοινωνικές της επιπτώσεις, αποτέλεσαν ένα παράθυρο ευκαιρίας για την ανάδυση και ενδυνάμωση νέων μορφών άτυπης κοινωνικής αλληλεγγύης.

Θα κλείσουμε τη σύντομη αυτή εισαγωγή, με την ελπίδα ότι το βιβλίο αυτό θα αποτελέσει μια ελάχιστη συνεισφορά στον επιστημονικό και το δημόσιο διάλογο, τόσο σχετικά με την αξία του κοινωνικού αποκλεισμού, ως αναλυτικού και ερμηνευτικού εργαλείου για την κατανόηση των σύγχρονων κοινωνικών προβλημάτων, όσο και της κοινωνικής αλληλεγγύης, ως πολιτικού προτάγματος για την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής των σύγχρονων μεταβιομηχανικών κοινωνιών. Από την άποψη αυτή, απευθύνεται τόσο στους μνημένους στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής, όσο και στους ενημερωμένους αναγνώστες.

*“Social exclusion is a phenomenon of the past and the present,
and if nothing is done, it will also be one of the future”*

Jordi Estivill, 2003

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ: Η ΘΕΩΡΙΑ

1. ΕΝΑ ΝΕΟ «ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ» ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ

1.1 Το ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ» ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ η έννοια της *κοινωνικής τάξης*¹ αποτελούσε το αδιαμφισβήτητο *παράδειγμα*² για την ανάλυση και ερμηνεία των κοινωνικών ανισοτήτων. Το παράδειγμα αυτό παρέπεμπε σε μια «κάθετη» (vertical) ανα-

¹ Η «κοινωνική τάξη» χρησιμοποιείται εδώ με την ευρεία της έννοια και όχι στη μαρξιστική αυστηρή εκδοχή της, ώστε να περιλαμβάνει όλη τη σχετική θεωρητική συζήτηση περί κοινωνικής διαστρωμάτωσης και του ρόλου των κοινωνικών τάξεων/στρωμάτων για την ανάλυση των κοινωνικών ανισοτήτων στη σύγχρονη κοινωνία.

² Ο Th. Kuhn (1996) ονόμασε «παράδειγμα» (paradigm) το πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύσσεται κάθε φορά η επιστήμη και αποτελείται από τις γενικές θεωρητικές παραδοχές, τους νομούς και τις τεχνικές εφαρμογής παραδοχών και νόμων που αναγνωρίζονται και υιοθετούνται από τα μέλη μιας συγκεκριμένης επιστημονικής κοινότητας.

παράσταση της κοινωνίας, στενά συνδεδεμένης με τις θεωρίες περί οικονομικής ανισότητας και κοινωνικής διαστρωμάτωσης (Daly, 2006 · Beland and Mahon, 2016). Παρά τις διαμάχες μεταξύ των διαφορετικών κοινωνιολογικών σχολών και θεωρητικών παραδόσεων (π.χ. μαρξιστές, βεμπεριανοί, λειτουργιστές κ.λπ.) σχετικά με τα κριτήρια κατάταξης των ατόμων ή/και των κοινωνικών ομάδων στην κοινωνική ιεραρχία (π.χ. σχέση με τα μέσα παραγωγής, κύρος, δύναμη, θέση στο επάγγελμα κ.λπ.), υπήρχε μια συναίνεση περί της θεμελιώδους ερμηνευτικής αξίας των κοινωνικών τάξεων ή στρωμάτων για την κατανόηση των κοινωνικών ανισοτήτων και του τρόπου με τον οποίο οι τελευταίες επηρεάζουν και διαμορφώνουν την κοινωνική πραγματικότητα (Munck, 2005: 32).

Η έννοια της «φτώχειας» (poverty), είτε στην απόλυτη είτε στη σχετική εκδοχή της, υπήρξε το βασικό εργαλείο ανάλυσης του κοινωνικού μειονεκτήματος στο πλαίσιο του παραπάνω παραδείγματος. Πρόκειται για μια έννοια στενά συνδεδεμένη με την αγγλοσαξονική θεωρητική παράδοση που εστιάζει σε ζητήματα διανομής, δηλαδή στους πόρους που είναι στη διάθεση των ατόμων ή των νοικοκυριών (Room, 1995:5). Η έννοια της «απόλυτης φτώχειας» (absolute poverty) έχει τις ρίζες της στην Αγγλία του 19ου αιώνα και γίνεται αντιληπτή πρωταρχικά ως έλλειψη πόρων και πιο συγκεκριμένα ως έλλειψη εισοδήματος για την αγορά των απολύτως αναγκαίων για επιβίωση, όπως φαγητό, ρουχισμό, στέγαση κλπ. (Petmesidou, 1996: 4). Οι πρώτες έρευνες που έγιναν στη βάση αυτής της προσέγγισης περί βασικών αναγκών είναι αυτές των Booth (1889) και Rowntree (1901) στην Αγγλία, που προσπάθησαν να μετρήσουν τον αριθμό των ατόμων που δε διέθεταν εισόδημα τέτοιο που να τους επιτρέπει να αποκτήσουν τα απολύτως αναγκαία για τη διατήρηση της φυσικής τους δύναμης, να μετρήσουν δηλαδή την απόλυτη φτώχεια. Υπονοήθηκε έτσι, ότι είναι δυνατή η κατα-

σκευή ενός ορίου απόλυτης φτώχειας σ' ένα επίπεδο που να επιτρέπει τις απαραίτητες δαπάνες για την ικανοποίηση βασικών αναγκών (τροφή, ρούχα, στέγαση) και άρα την επιβίωση και τη φυσική δύναμη για εργασία (Petmesidou, 1996:6). Στόχος της κοινωνικής πολιτικής στην περίπτωση αυτή είναι να εξασφαλίσει για κάθε άτομο ένα ελάχιστο επίπεδο πόρων που θα του επιτρέψουν να επιβιώσει στο πεδίο του ανταγωνισμού σε μια φιλελεύθερη κοινωνία (Room, 1995: 6).

Από την άλλη πλευρά, η έννοια της «σχετικής φτώχειας» (relative poverty) πηγάζει από την αντίληψη ότι οι ανάγκες των ατόμων δεν είναι βιολογικά καθορισμένες αλλά κοινωνικά και πολιτισμικά προσδιορισμένες. Ο P. Townsend (1979) ήταν εκείνος που συνέβαλε καθοριστικά στην υιοθέτηση της σύγχρονης προσέγγισης της σχετικής φτώχειας, ορίζοντας τη «σχετική αποστέρηση» (relative deprivation) ως την έλλειψη πόρων (υλικών, πολιτισμικών και κοινωνικών) από τα άτομα, τις οικογένειες ή τις πληθυσμιακές ομάδες σε τέτοιο βαθμό που να μην τους επιτρέπει να συμμετέχουν στους συνηθισμένους τρόπους ζωής, έθιμα και δραστηριότητες στις κοινωνίες στις οποίες ζουν (Townsend, 1979: 31). Ο ορισμός αυτός επιχειρεί, πράγματι, μια υπέρβαση του απόλυτου προσδιορισμού της φτώχειας, αφού δεν εστιάζει μόνο στην ικανοποίηση κάποιων βασικών αναγκών επιβίωσης, αλλά και στο βαθμό συμμετοχής των ανθρώπων στον λεγόμενο «εθνικό τρόπο ζωής». Ωστόσο, εξακολουθεί να επικεντρώνεται σε ζητήματα διανομής, αφού η έμφαση δίνεται στους πόρους που πρέπει να έχουν στη διάθεσή τους τα άτομα ή νοικοκυριά (Room, 1995: 6). Η εφαρμογή ενός τέτοιου ορισμού για τον προσδιορισμό της σχετικής φτώχειας στις σύγχρονες κοινωνίες γίνεται και πάλι με όρους εισοδήματος, αφού προϋποθέτει την κατασκευή ορίων σχετικής φτώχειας στη βάση εισοδηματικών ή καταναλωτικών κριτηρίων και τη σύγκριση των ατομικών ή οικογενειακών εισοδημάτων με τα

όρια αυτά. Για παράδειγμα, η μέτρηση της φτώχειας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) σήμερα γίνεται στη βάση της κατασκευής ενός «ορίου σχετικής φτώχειας» που έχει οριστεί ως το 60% του εθνικού διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος (μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις). Η πρακτική αυτή, για ορισμένους συγγραφείς, αντανακλά την πεποίθηση ότι το υψηλό εισόδημα είναι η βασική «θεραπεία» για την καταπολέμηση της φτώχειας (Veit-Wilson, 1998:319), ενώ για άλλους οφείλεται σε πραγματιστικούς λόγους (διαθεσιμότητα συγκρίσιμων στατιστικών δεδομένων) (Levitas, 2006). Ωστόσο, και αυτή η διαδικασία δεν είναι ελεύθερη αξιολογικών κρίσεων και αυθαίρετων επιλογών (Καράγιωργας et al., 990: 45).

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, η εστίαση στη μονοδιάστατη (κυρίως εισοδηματική) προσέγγιση της φτώχειας φαίνεται ότι εγκαταλείπεται οριστικά, παραχωρώντας τη θέση της σε μια πολυδιάστατη προσέγγιση του φαινομένου. Όπως αναφέρουν οι Ανδριοπούλου κ.α. (2013: 9), η μετατόπιση αυτή οφείλεται σε τρεις κυρίως παράγοντες: (α) στη διεύρυνση των διαθέσιμων στατιστικών δεδομένων για ολοένα και περισσότερες πτυχές της οικονομικής και κοινωνικής ζωής των ατόμων και νοικοκυριών (π.χ. απασχόληση, υγεία, εκπαίδευση, κοινωνικά δίκτυα, κ.λπ.) και σε βάθος χρόνου, κάτι που επιτρέπει και μια δυναμική ανάλυσή τους, (β) στην επικράτηση της σχετικής θεώρησης της φτώχειας, με το επιχείρημα ότι από τη στιγμή που η οικονομική ανάπτυξη των δυτικών κοινωνιών έχει εξαλείψει την απόλυτη φτώχεια, οι εισοδηματικές ή καταναλωτικές δυνατότητες των ατόμων ή νοικοκυριών δεν πρέπει να συγκρίνονται με ένα απόλυτο όριο επιβίωσης, αλλά με το διάμεσο εισόδημα της κοινωνίας στην οποία ζουν, και (γ) στη συνειδητοποίηση, τόσο σε επιστημονικό όσο και πολιτικό επίπεδο ότι η σχετική φτώχεια δεν πρέπει να ερμηνεύεται μόνο με εισοδηματικούς όρους, αλλά αφορά σε μια ποικιλία διαστάσεων της κοινωνικής ζωής των

ατόμων και των νοικοκυριών. Στο θεωρητικό επίπεδο, η σταδιακή επικράτηση της πολυδιάστατης προσέγγισης για τη φτώχεια εκφράζεται μέσω μιας ευρείας γκάμας εννοιών και πεδίων μελέτης. Εκτός από την έννοια της «σχετικής αποστέρησης», στην οποία αναφερθήκαμε νωρίτερα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν (α) η έννοια της «ευαλωτότητας» (vulnerability) (Chambers, 1989), (β) οι προσεγγίσεις που εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο της μελέτης της «ποιότητας ζωής» (quality of life)³, και (γ) η προσέγγιση της φτώχειας ως «έλλειψης ικανοτήτων» (capability approach) του Amartya Sen (1997, 2000), οι οποίες και παρουσιάζονται πολύ συνοπτικά στη συνέχεια.

Η «ευαλωτότητα» συνιστά μια εναλλακτική έννοια για την προσέγγιση της φτώχειας και του κοινωνικού μειονεκτήματος. Σύμφωνα με τον Chambers (1989:1), η ευαλωτότητα δεν είναι συνώνυμο της φτώχειας. Ενώ η φτώχεια σημαίνει «στέρηση» (lack) ή «ανέχεια» (want) και συνήθως μετριέται με όρους εισοδήματος ή κατανάλωσης, η ευαλωτότητα σημαίνει ανασφάλεια, έλλειψη δυνατότητας υπεράσπισης ή προστασίας και έκθεση σε κινδύνους. Κατά συνέπεια έχει δύο πτυχές: μια εξωτερική που αφορά στους κινδύνους, τους κοινωνικούς «κραδασμούς» (shocks) και το «άγχος» (stress) που τα άτομα ή τα νοικοκυριά ενδέχεται να υποστούν κατά τη διάρκεια της ζωής τους, και μια εσωτερική, που αφορά στην αδυναμία τους να αντιμετωπίσουν αυτούς τους εξωτερικούς κινδύνους χωρίς απώλειες. Από την άποψη αυτή, η ευαλωτότητα συνιστά σαφώς μια πολυδιάστατη και δυναμική έννοια, συγκρινόμενη με μια στατική μέτρηση της φτώχειας με εισοδηματικά ή καταναλωτικά κριτήρια. Έχει διαπιστωθεί ότι η έκθεση σε κινδύνους και η περιορισμένη δυνατότητα αντιμετώπισής τους επικεντρώνονται σε ορισμένες κατηγορίες του πληθυσμού. Οι κίνδυνοι της κακής υγείας, της

³ Για μια επισκόπηση της σχετικής συζήτησης, βλ. Spyridakis and Feronas (2014).

φτώχειας, της ανεργίας, του υπερβολικού χρέους είναι συχνά σωρευτικοί, δημιουργούν μακροπρόθεσμες διαδικασίες που εγκλωβίζουν τα «θύματα» τους σε παγίδες επισφάλειας, στιγματισμού, θυματοποίησης και εξάρτησης. Το κοινωνικό κόστος είναι υψηλό τόσο για αυτούς τους ανθρώπους όσο και για το σύνολο της κοινωνίας, που πρέπει να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την ένταση και τις συγκρούσεις που προκύπτουν από την χαλάρωση και αποδιάρθρωση των κοινωνικών δεσμών (Freyssinet, 2009: 7).

Από την άλλη πλευρά, η «ποιότητα ζωής» είναι, επίσης, μια πολυδιάστατη έννοια που περιέχει αντικειμενικά και υποκειμενικά στοιχεία (Rapley, 2003 · Beham, Drobnic and Verwiebe, 2006). Εδώ, καταρχάς, συναντάμε την προσέγγιση του «επιπέδου διαβίωσης» (level of living approach), που αναπτύχθηκε από Σουηδούς κοινωνιολόγους και οικονομολόγους στη δεκαετία του 1960 (Erikson, 1993 · Erikson και Uusitalo, 1987). Η προσέγγιση αυτή ορίζει την ποιότητα ζωής σε σχέση με το επίπεδο των πόρων και αγαθών που έχουν στη διάθεσή τους τα άτομα, όπως «χρήματα, περιουσία, γνώση, ψυχική και σωματική ενέργεια, κοινωνικές σχέσεις και ασφάλεια που αξιοποιούν για να κατευθύνουν συνειδητά τις συνθήκες διαβίωσής τους» (Erikson, 1993: 72-3). Η εστίαση εδώ βρίσκεται στους αντικειμενικούς παράγοντες που καθορίζουν τις συνθήκες διαβίωσης και ευκαιρίες ζωής των ανθρώπων και που υπερβαίνουν την κατοχή υλικών πόρων, συμπεριλαμβάνοντας για παράδειγμα το επίπεδο υγείας και εκπαίδευσης, το περιβάλλον εργασίας, τον διαθέσιμο χώρο και τις ανέσεις του σπιτιού κ.λπ. Η προσέγγιση αυτή παρουσιάζει κάποιες αναλογίες με τις μελέτες για τη φτώχεια, οι οποίες συνήθως βασίζονται σε αντικειμενικούς δείκτες υποβάθμισης του τρόπου ζωής, όπως το επίπεδο του εισοδήματος, η έλλειψη στέγασης, η παρουσία περιβαλλοντικών προβλημάτων και η αδυναμία συμμετοχής σε δραστηριότητες

που είναι συνήθως διαθέσιμες στην πλειοψηφία των ανθρώπων που ζουν σε ευημερούσες κοινωνίες⁴ (Vesan and Bizzotto, 2011:4). Η κριτική στην προσέγγιση του επιπέδου ζωής αφορά στην μονόπλευρη έμφαση στις αντικειμενικές συνθήκες και στο γεγονός ότι δε λαμβάνει υπόψη της τις διαφοροποιήσεις όσον αφορά τον τρόπο ζωής και την προσωπικότητα. Τα άτομα, για παράδειγμα, που δεν αποδίδουν υψηλή αξία στο χρήμα και τα υλικά αγαθά μπορεί να αισθάνονται μεγαλύτερη ικανοποίηση και ευτυχία από εκείνα που με απληστία επιδιώκουν τη συσσώρευση πλούτου. Επιπλέον, μακροχρόνιες μελέτες για την ικανοποίηση από τη ζωή και την ευτυχία έχουν δείξει ότι η ανθρώπινη ευτυχία δεν αυξάνεται ανάλογα με την αύξηση του εισοδήματός ή του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) (Beham et al., 2006:6).

Στον αντίποδα της προσέγγισης του επιπέδου διαβίωσης βρίσκεται η αμερικάνικη θεωρητική παράδοση της κοινωνικής ψυχολογίας που αναπτύχθηκε την ίδια περίπου περίοδο (δεκαετία του 60) και ορίζει την ποιότητα ζωής με όρους «υποκειμενικής ευημερίας» (subjective wellbeing)⁵. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η ευημερία και η ποιότητα ζωής εκλαμβάνονται και βιώνονται υποκειμενικά από τα άτομα. Κατά συνέπεια, τα ίδια τα άτομα είναι οι καλύτεροι αξιολογητές της ποιότητας ζωής τους με όρους υποκειμενικής ευημερίας (Noll 2004:8). Αν, όπως υποστηρίζει ο Campbell (1972: 442), «η ποιότητα ζωής είναι στο μάτι του «παρατηρητή» (beholder)», αυτό που αξίζει να διερευνηθεί είναι το πώς τα άτομα αισθάνονται ή αντιλαμβάνονται τα «αποτελέσματα» (outcomes) που επιτυγχάνονται κατά τη διάρκεια της ζωής τους και όχι από τη διαθεσιμότητα των «εισορών» (inputs), όπως η διαθεσιμότητα των υλικών και

⁴ βλέπε π.χ. Townsend 1979.

⁵ Για μια εμπειρισταωμένη επισκόπηση αυτού του πεδίου έρευνας βλ. Diener et al (1999)

κοινωνικών πόρων. Οι πιο ευρέως χρησιμοποιούμενοι δείκτες για τη μέτρηση της υποκειμενικής ευημερίας αφορούν στις μεταβλητές της «ικανοποίησης» (satisfaction) και της «ευτυχίας» (happiness) (Noll, 2004). Η υποκειμενική ευημερία έχει αποτελέσει επίσης βασικό σημείο εστίασης των «οικονομικών της ευημερίας» (welfare economics), όπου σχετικές μελέτες έχουν δείξει ότι, αν και η ευτυχία συσχετίζεται θετικά με το εισόδημα, η συσχέτιση αυτή φαίνεται είναι πιο αδύναμη στις πιο προηγμένες οικονομίες, δεδομένου ότι η υποκειμενική αξιολόγηση της εμπειρίας της ζωής επηρεάζεται κυρίως από τις αντιλήψεις για τη σχετική θέση που καταλαμβάνουν τα άτομα στην κοινωνία και όχι μόνο από την απόλυτη ποσότητα των υλικών πόρων που είναι διαθέσιμοι στα άτομα (Vesan and Bizzotto, 2011:5).

Τέλος, σύμφωνα με την προσέγγιση της φτώχειας ως «έλλειψης ικανοτήτων» (lack of capabilities), που αναπτύχθηκε από τον νομπελίστα οικονομολόγο Amartya Sen, η φτώχεια μπορεί να οριστεί σε σχέση με τις «ικανότητες» (capabilities) του ατόμου να επιτύχει πολύτιμες «λειτουργικότητες» (functionings) (Sen, 1993:31). Ο όρος «λειτουργικότητες» αναφέρεται στις καταστάσεις και τις δραστηριότητες που στην πράξη επιτυγχάνουν και βιώνουν οι άνθρωποι κατά τη διάρκεια της ζωής τους. Ενώ κάποιες λειτουργικότητες είναι πολύ βασικές, όπως το να είναι κάποιος υγιής, κάποιες άλλες είναι πιο σύνθετες, όπως ο αυτοσεβασμός και η κοινωνική ένταξη. Από την άλλη πλευρά, ο όρος «ικανότητες» αναφέρεται στις επιλογές ή την ελευθερία που έχουν οι άνθρωποι να πραγματοποιήσουν - επιλέγοντας από εναλλακτικές λειτουργικότητες - εκείνες που εκτιμούν περισσότερο, δηλαδή, την ελευθερία του να επιλέξουν ή να μην επιλέξουν ποιες θα πραγματώσουν και ποιες όχι (Sen, 1993:31). Η προσέγγιση αυτή επιχειρεί μια υπέρβαση των μειονεκτημάτων των προηγούμενων προσεγγίσεων περί ποιότητας ζωής που επιχειρούν να ορίσουν την ποιότητα ζωής αξιοποιώντας

αποκλειστικά αντικειμενικούς (επίπεδο διαβίωσης) ή υποκειμενικούς (υποκειμενική ευημερία) παράγοντες. Από τη μια πλευρά, δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην ποιότητα και τα επιτεύγματα της ύπαρξης και όχι μόνο στο πλήθος των αγαθών που έχει στη διάθεσή του το άτομο, ενώ από την άλλη υποστηρίζει ότι η ποιότητα της ζωής δεν μπορεί να περιοριστεί σε υποκειμενικές αξιολογήσεις, δεδομένου ότι αυτές ενδέχεται να αντανakλούν την ικανότητα του ατόμου να απολαύσει τα επιτεύγματά του, όπως αυτά διέπονται από μηχανισμούς προσαρμογών, προσδοκιών και φιλοδοξιών (Vesan and Bizzotto, 2011:5). Τα μειονεκτήματα της προσέγγισης αυτής προκύπτουν στη διαδικασία της μέτρησης. Ενώ κάποιες βασικές λειτουργικότητες, όπως το επίπεδο υγείας, προσδόκιμο ζωής ή ο αναλφαβητισμός, είναι σχετικά εύκολο να μετρηθούν, πιο σύνθετες λειτουργικότητες, όπως ο αυτο-σεβασμός και η συμμετοχή στην κοινωνική και πολιτική ζωή, είναι πολύ δύσκολο να αποτυπωθούν ποσοτικά. Επιπλέον, οι δυνατότητες δεν μπορούν να αξιολογηθούν τόσο εύκολα, αν αναλογιστεί κανείς ότι δεν είναι δεδομένες, αλλά μεταβάλλονται στο χρόνο λόγω των πολιτιστικών, οικονομικών, πολιτικών, κοινωνιολογικών, και τεχνολογικών αλλαγών (Beham, Drobnič and Verwiebe, 2006:7).

Μεταγενέστερες προσεγγίσεις επιχειρούν πιο ολιστικές εννοιολογήσεις της ποιότητας ζωής, συνδυάζοντας αντικειμενικές και υποκειμενικές διαστάσεις. Μια τέτοιου είδους ολιστική προσέγγιση αναπτύχθηκε από τον Erik Allardt (1993), σύμφωνα με την οποία η ποιότητα της ζωής μπορεί να επιτυγχάνεται με την ικανοποίηση τριών βασικών κατηγοριών αναγκών που τις ονομάζει «having», «loving» and «being». Η πρώτη κατηγορία (having) αναφέρεται στις υλικές ανάγκες που ορίζουν ένα ορισμένο βιοτικό επίπεδο (πχ. εισόδημα συνθήκες στέγασης, συνθήκες εργασίας, υγεία και εκπαίδευση). Η δεύτερη (loving) αφορά στις ανάγκες για την καλλιέργεια κοινωνικών σχέσεων,

συναισθηματικών δεσμών με φίλους, την οικογένεια και τους συγγενείς και, σε γενικές γραμμές, τις ανάγκες για εύκολη πρόσβαση σε κοινωνικά δίκτυα. Η τρίτη κατηγορία (being) αφορά στις ανάγκες για την ένταξη και τη συμμετοχή στην κοινωνία, συμπεριλαμβανομένης της συμμετοχής σε σημαντικές αποφάσεις, πολιτικές δραστηριότητες, τις ευκαιρίες για μια ποιοτική εργασιακή ζωή, δραστηριότητες αναψυχής κ.λπ. (Vesan and Bizzotto, 2011:6). Ο Allardt υπογραμμίζει τη σημασία της συμπεριληψης τόσο των υποκειμενικών αξιολογήσεων των ανθρώπων όσο και των αντικειμενικών συνθηκών διαβίωσης για την συνολική αξιολόγηση της ποιότητας ζωής και γι' αυτό προτείνει τόσο αντικειμενικούς όσο και υποκειμενικούς δείκτες για κάθε μια από τις παραπάνω κατηγορίες αναγκών (Noll, 2004:10). Στο ίδιο πλαίσιο, ο Lane (1996) προσεγγίζει την ποιότητα ζωής ως μια διαδικασία που περιλαμβάνει τόσο υποκειμενικά όσο και αντικειμενικά στοιχεία. Τα υποκειμενικά στοιχεία είναι (α) η «αίσθηση της ευημερίας» (sense of well-being) και (β) η «προσωπική ανάπτυξη και η ανάπτυξη της μάθησης» (personal development and learning growth), που μαζί συνθέτουν αυτό που ονομάζει «ποιότητα του ατόμου» (quality of person) - δεξιότητες και δυνατότητες, πεποιθήσεις και γνώσεις, συναισθήματα και αξιολογήσεις. Το αντικειμενικό στοιχείο είναι η ποιότητα των συνθηκών ζωής που αντιπροσωπεύει και τις ευκαιρίες προς αξιοποίηση που έχει το κάθε άτομο κατά τη διάρκεια της ζωής του (Lane, 1996:259).

Συνοψίζοντας την ενότητα αυτή, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70, αποτελούσε κοινό τόπο η θέση ότι «ο διαχωρισμός της κοινωνίας σε διακριτές κοινωνικές τάξεις αποτελεί το βασικό σύμπτωμα της κοινωνικής ανισότητας στον σύγχρονο κόσμο» (Bottomore, 1965:14) και η *κοινωνική τάξη* (με την ευρεία της έννοια) το κύριο επεξηγηματικό μοντέλο για την ερμηνεία της. Το παράδειγμα αυτό πα-

ρέπεμπε σε μια κάθετα ιεραρχικά δομημένη κοινωνία, όπου οι άνθρωποι τοποθετούνται «πάνω» (up) ή «κάτω» (down) στην κλίμακα της εισοδηματικής ή κοινωνικής ανισότητας (Αλεξίου, 2006, 2011), ενώ η φτώχεια (σε όλες τις επιμέρους εκδοχές της) αναπαριστούσε το πλήθος των ανθρώπων που βρίσκονταν στο κατώτερο σημείο της εισοδηματικής ή κοινωνικής ιεραρχίας. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι αν και η έννοια της φτώχειας έχει «ταυτοποιηθεί» ως ένα αγγλοσαξονικό προϊόν, αυτό δε σημαίνει ότι συνδέεται μόνο με μια φιλελεύθερη προσέγγιση της κοινωνίας. Όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, η φτώχεια βρισκόταν στον πυρήνα ενός αναδιανεμητικού «λόγου» (discourse) για τον κοινωνικό αποκλεισμό, στις τάξεις των σοσιαλδημοκρατών εργατικών στη Βρετανία. Στο πλαίσιο αυτό, κύριος δείκτης αποκλεισμού είναι το χαμηλό εισόδημα και η αύξηση του επιπέδου των εισοδηματικών μεταβιβάσεων θεωρείται αποφασιστικής σημασίας για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού (Levitas, 1998). Επίσης, η έννοια της φτώχειας κατέχει ισχυρή θέση και στο πλαίσιο της μαρξιστικής προσέγγισης για την καπιταλιστική κοινωνία, αφού αποτελεί μια από τις αναπόφευκτες συνέπειες του καπιταλιστικού συστήματος. Η διαίρεση κατά κοινωνικές τάξεις στη βάση της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής συνιστά το πρώτο βήμα για τη φτωχοποίηση της εργατικής τάξης. Το προλεταριάτο αποστερείται ιδιοκτησίας, υλικών αγαθών και κεφαλαίου. Η φτωχοποίηση και η εξαθλίωση του προλεταριάτου εντείνεται μέσω της εκμετάλλευσης της εργασιακής τους δύναμης από τους καπιταλιστές (Irmak and Guclu, 2012: 1504). Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο ανάλυσης, η κοινωνική πολιτική, ως κρατική δραστηριότητα, είναι ασύμβατη με το καπιταλιστικό σύστημα. Το κράτος, ως στοιχείο του εποικοδομηματος, είναι παράγωγο των κυρίαρχων οικονομικών σχέσεων και εξυπηρετεί τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης. Άρα, το κράτος στον καπιταλισμό δεν μπορεί να παρεμβαίνει κατά

τέτοιο τρόπο που να υπονομεύσει την καπιταλιστική οικονομία της αγοράς, ούτε να δρα ενάντια στα μακροπρόθεσμα συμφέροντα της καπιταλιστικής τάξης. Ως εκ τούτου, είναι ανήμπορο να διασφαλίσει την ατομική και κοινωνική ευημερία. Αυτή η ριζική ανισότητα των κοινωνικών αποτελεσμάτων είναι ενδημική στον καπιταλισμό και δεν μπορεί να θεραπευτεί παρά μόνο με ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος (Silver, 2010).

1.2 Το ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ» ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80, μια σειρά αλληλένδετων εξελίξεων άρχισαν να σηματοδοτούν τη σταδιακή υποχώρηση της *κοινωνικής τάξης*, ως του κυρίαρχου παραδείγματος για την ανάλυση και ερμηνεία των κοινωνικών ανισοτήτων. Στο πλαίσιο της κοινωνιολογικής θεωρίας, ως βασική αιτία για την υποχώρηση αυτή αναδείχθηκαν οι ραγδαίες οικονομικές, τεχνολογικές και κοινωνικές μεταβολές που οδήγησαν σταδιακά στην ανάδυση της μεταβιομηχανικής κοινωνίας (Bell, 1976). Η μετάβαση αυτή χαρακτηρίστηκε από μια σειρά συνακόλουθων μεταβολών των προτύπων (α) της απασχόλησης και της ανεργίας (π.χ. ενίσχυση της ευελιξίας, ζήτηση για νέες δεξιότητες, μαζική είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, κ.λπ.), (β) του κράτους πρόνοιας (π.χ. ενεργοποίηση, αλλαγές στα κριτήρια επιλεξιμότητας των παροχών, επιλεκτικότητα, κ.λπ.), (γ) των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών (π.χ. ενίσχυση πολύ-πολιτισμικότητας των κοινωνιών), (δ) της οικογένειας και των διαπροσωπικών σχέσεων, κ.λπ. (Littlewood et al., 2007:8). Ένα δεύτερο κύμα αμφισβήτησης προκλήθηκε από την ανάδυση των νέων κοινωνικών κινημάτων που άρχισαν να αναδεικνύουν νέες μορφές κοινωνικών διαχωρισμών και εκμετάλλευσης, πέραν των παραδοσιακών ταξικών ανα-

λύσεων. Σύμφωνα με τα κινήματα αυτά, οι κοινωνικές ανισότητες στη σύγχρονη κοινωνία μορφοποιούνται στη βάση μη-οικονομικών, μη-ταξικών κατηγοριών, όπως αυτές του κοινωνικού φύλου, της φυλής, της εθνικότητας, του σεξουαλικού προσανατολισμού κ.λπ. (Munck, 2005:32).

Μια από τις πιο πρώιμες κριτικές της επάρκειας της ταξικής ανάλυσης προήλθε από τον Pahl (1989), όταν υποστήριξε ότι η έννοια της κοινωνικής τάξης δεν μπορεί να αποτελέσει ικανό επεξηγητικό μοντέλο των κοινωνικών ανισοτήτων στη σύγχρονη κοινωνία. Κι αυτό γιατί το κοινωνιολογικό τρίπτυχο «διάρθρωση-συνείδηση-δράση» δεν αποδεικνύεται πια συμπαγές, καθώς στην πράξη η ταξική συνείδηση δεν απορρέει ως φυσικό αποτέλεσμα από την ταξική θέση, αλλά ούτε οδηγεί πάντα σε ταξική δράση (Παπαδόπουλος, 2008:191). Την ίδια εποχή, ο Offe (1985) έγραφε για την «αποδιάρθρωση» (decomposition) των κοινωνικών τάξεων που προκαλούσε ο «νέος» καπιταλισμός της δεκαετίας του '80. Μεταγενέστερα, οι Pakulski and Waters (1996) θεμελίωσαν μια πιο ολοκληρωμένη κριτική, υποστηρίζοντας τη θέση περί του «θανάτου των κοινωνικών τάξεων» (death of class thesis), βασισμένη σε τέσσερα σημεία: Πρώτον, ο οικονομικός παράγοντας σε όλες του τις διαστάσεις (π.χ. σχέση με τα μέσα παραγωγής, πλούτος, θέση στην αγορά εργασίας, κ.λπ.) δεν συνιστά πλέον το βασικό κριτήριο κατάταξης στην κοινωνική ιεραρχία και καθορισμού των ατομικών ευκαιριών επιβίωσης. Δεύτερον, η κοινωνική τάξη δεν αποτελεί πια τη βάση για την κατασκευή των ταυτοτήτων, των ιδεολογιών και της πολιτικής δράσης των ατόμων, ούτε και ο κύριος προσδιοριστικός παράγοντας της μελλοντικής πρόσβασης στους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς πόρους. Τρίτον, οι βασικοί κοινωνικοί διαχωρισμοί στη σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία συγκροτούνται στη βάση μη οικονομικών και μη ταξικών χαρακτηριστικών,

όπως αυτά της φυλής, του φύλου, της εθνικότητας, του τρόπου ζωής και των καταναλωτικών πρακτικών. Τέταρτον, ο ανταγωνισμός και οι αγώνες μεταξύ των κοινωνικών τάξεων δεν αποτελούν πλέον τον καθοριστικό παράγοντα της κοινωνικής μεταβολής (Παπαδόπουλος, 2008:190).

Τη σκυτάλη της αμφισβήτησης της σπουδαιότητας της κοινωνικής τάξης για την ερμηνεία των κοινωνικών ανισοτήτων στη σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία πήραν οι θεωρητικοί της «ύστερης νεωτερικότητας» (late modernity) και οι μεταμοντέρνοι στοχαστές. Ο Beck (1992) ονομάζει τη νέα μορφή κοινωνίας που αναδύεται ως το αποτέλεσμα των διαδικασιών της παγκοσμιοποίησης και της εξατομικεύσης, ως «αναστοχαστική νεωτερικότητα» (reflexive modernity). Η νέα αυτή νεωτερικότητα συνοδεύεται από την «κοινωνία της διακινδύνευσης» (risk society), όπου οι κοινωνικές ανισότητες εξακολουθούν να υπάρχουν, ωστόσο δεν βιώνονται στη βάση δομικών παραγόντων όπως οι κοινωνικές τάξεις ή οι κοινωνικές θέσεις, αλλά εξατομικευμένα (Beck, 2005). Από τη στιγμή που η ζωή των δρώντων υποκειμένων έχει πάψει να καθορίζεται από την ταξική τους θέση, αυτά λειτουργούν με βάση τις δικές τους δυνάμεις και γίνονται περισσότερο αναστοχαστικά (Ritzer, 2012: 578). Από την άλλη πλευρά, ο Bauman αποσυνδέει σαφώς την κοινωνική διαστρωμάτωση από την ταξική ανάλυση στο πλαίσιο της «ρευστής νεωτερικότητας» (liquid modernity), ταυτίζοντας σχεδόν την πρώτη με την κατανάλωση και τις καταναλωτικές πρακτικές. Γράφει χαρακτηριστικά: «...οι θέσεις που κερδίζονται ή αποδίδονται στο άξονα αρίστευσης/υστέρησης στις καταναλωτικές επιδόσεις μετατρέπονται σε κορυφαίο παράγοντα διαστρωμάτωσης και σε βασικό κριτήριο ένταξης ή αποκλεισμού, καθοδηγώντας έτσι τη κατανομή της κοινωνικής υπόληψης ή του στιγματισμού και το μέγεθος της δημόσιας προσοχής» (Bauman, 2008:74). Όπως σημειώνει ο Εμ-

μανουήλ (2016:24), «η πολλαπλότητα των πολιτισμικών, σχεσιακών και συμβολικών διαφοροποιήσεων και ταυτοτήτων, καθώς και ο ισχυρός ρόλος παραγόντων όπως το φύλο, η ηλικία και η εθνοτική ομάδα, που διατέμνουν τα κλασσικά σχήματα διαστρωμάτωσης, αποτελούν το βασικό γνώρισμα όλων των μεταμοντέρνων προσεγγίσεων». Κατά συνέπεια, η κλασική ταξική ανάλυση εγκαταλείπεται προς όφελος νέων θεωρητικών σχημάτων, όπου κυριαρχεί η χαστική πολλαπλότητα εξατομικευμένων επιλογών κοινωνικής ταυτότητας.

Στον απόηχο των παραπάνω εξελίξεων στο μακρο-κοινωνικό αλλά και θεωρητικό επίπεδο, το παράδειγμα της *κοινωνικής τάξης* αρχίζει σταδιακά να υποχωρεί. Από τις αρχές της δεκαετίας του '90 φαίνεται να εγκαθιδρύεται μια νέα διχοτομική αναπαράσταση της κοινωνίας που διακρίνει μεταξύ (α) των κατόχων μιας κοινωνικής θέσης από την οποία απορρέουν όλων των ειδών οι κοινωνικές εγγυήσεις (πόροι, αγαθά, δικαιώματα και υπηρεσίες) και (β) ενός ολόένα αυξανόμενου «ρευστού» πληθυσμού που μένει στο μεταίχμιο ή στο περιθώριο του κύριου κορμού της κοινωνίας και που εξαρτάται από τους μηχανισμούς της πρόνοιας: τους «ενταγμένους» (insiders) και τους «αποκλεισμένους» (outsiders) (Messu, 1996 · Beland and Mahon, 2016). Το παράδειγμα της κοινωνικής τάξης αντικαθίσταται σταδιακά από αυτό του κοινωνικού αποκλεισμού. Κεντρική στο νέο αυτό παράδειγμα είναι η ιδέα της «απόστασης» ή της «απόσπασης» ή της «ρήξης» από τον πυρήνα της κοινωνίας, ο οποίος αποτελείται από ανθρώπους που είναι ενταγμένοι σ' ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων και δραστηριοτήτων που θεωρούνται φυσιολογικές ή συνηθισμένες. Στο πλαίσιο αυτό, ο *κοινωνικός αποκλεισμός*, ως το νέο βασικό εργαλείο ανάλυσης του κοινωνικού μειονεκτήματος διαφέρει από την *κοινωνική τάξη*, που απορρέει από μια αναπαράσταση της κοινωνικής ζωής ως ιεραρχικά οργανωμένης στη βάση κυρίως οικονομικών κριτη-

ρίων. Κοιτάζοντας μέσα από το φακό του κοινωνικού αποκλεισμού, οι άνθρωποι αποκλείονται, όχι απαραίτητα λόγω της συγκεκριμένης τοποθέτησής τους στην ιεραρχία των κοινωνικών τάξεων, αλλά λόγω της περιθωριοποίησής τους από τον πυρήνα της κοινωνικής ζωής. Συνεπώς, το παράδειγμα του κοινωνικού αποκλεισμού μας απομακρύνει από μια κάθετη αναπαράσταση της κοινωνίας, όπου οι κοινωνικές ανισότητες είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος και του τρόπου παραγωγής και όπου τα άτομα επιχειρούν να υπερβούν την αλλοτρίωσή του συμμετέχοντας σε συλλογικές διαδικασίες ανατροπής του συστήματος, προς μια οριζόντια αναπαράσταση της κοινωνίας (Αλεξίου, 2006, 2011), όπου η κυρίαρχη τάση είναι μια πόλωση μεταξύ των «εντός» και «εκτός» και όπου οι αποκλεισμένοι λειτουργούν μέσα σε ένα εναλλακτικό κοινωνικό σύμπαν (Daly, 2007: 4).

2. ΕΝΑ ΣΥΝΤΟΜΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ: ΑΠΟ ΤΗ ΓΑΛΛΙΑ ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

Αποτελεί κοινό τόπο στη σχετική βιβλιογραφία ότι έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού στη σύγχρονη εκδοχή της⁶ έχει γαλ-

⁶ Σύμφωνα με τον Sen (2000), οι ιστορικές ρίζες της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού ανάγονται στην εποχή του Αριστοτέλη. Επίσης, στη σχετική βιβλιογραφία μπορεί κανείς να δει απόπειρες θεωρητικής σύνδεσης του κοινωνικού αποκλεισμού με το έργο πολλών διαφορετικών κοινωνιολόγων και κοινωνιολογικών σχολών. Στο πλαίσιο αυτό, ο κοινωνικός αποκλεισμός έχει συνδεθεί στενά με την θεωρία του Durkheim για την κοινωνική αλληλεγγύη και τον κοινωνικό δεσμό, αλλά μπορεί να ερμηνευτεί και με όρους της θεωρίας του Marx για τις κοινωνικές τάξεις και την εκμετάλλευση και του Weber για τις «ομάδες κοινωνικής θέσης» (status groups) και την κοινωνική περιχαράκωση (social closure). Ακόμη, πτυχές του μπορεί να εντοπίσει κανείς και σε έργα άλλων θεωρητικών όπως του Simmel, του Goffman, του Becker, του Foucault και του

λική καταγωγή. Πράγματι, ο αξιολογικά φορτισμένος «λόγος» (discourse) περί αποκλεισμού που αναπτύσσεται σταδιακά στη Γαλλία της δεκαετίας του '60 απηχεί έντονα τις βασικές ιδέες της γαλλικής δημοκρατικής παράδοσης που έχει τις ρίζες της στο έργο των Rousseau (περί κοινωνικού συμβολαίου) και Durkheim (περί αλληλεγγύης και κοινωνικής συνοχής). Σύμφωνα με την παράδοση αυτή, υπάρχει μέσα στην κοινωνία μια κοινή ηθική και κοινωνική τάξη που ξεπερνά τα ιδιαίτερα ατομικά, ταξικά, και περιφερειακά συμφέροντα. Το κράτος, ως η ενσάρκωση της Δημοκρατίας και της βούλησης του έθνους, έχει καθήκον να εγγυάται την ένταξη όλων των πολιτών σ' αυτή την ηθική και κοινωνική τάξη και να διασφαλίζει την ευρύτερη αλληλεγγύη και κοινωνική συνοχή (Silver, 1994). Στο πλαίσιο αυτό, ο κοινωνικός αποκλεισμός συνιστά τη διαδικασία απόσπασης από αυτή την ηθική και κοινωνική τάξη και ισοδυναμεί με τη διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και της κοινωνικής αλληλεγγύης, κάτι που ουσιαστικά θέτει υπό αίρεση το ίδιο το κοινωνικό συμβόλαιο που συνδέει τους πολίτες με το κράτος. Ένα κοινωνικό συμβόλαιο που στηρίζεται στην αμοιβαιότητα μεταξύ, τόσο των υποχρεώσεων που έχουν οι πολίτες προς την ευρύτερη κοινωνία και το κράτος, όσο και της υποχρέωσης που έχει το κράτος, ως αντάλλαγμα, να εγγυάται την ευημερία των πολιτών και τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής (Silver, 1994 · Allman, 2013 · Munk, 2005). Η δημοφιλία του κοινωνικού αποκλεισμού εντός της γαλλικής κοινωνίας οφείλεται, επίσης, σε μεγάλο βαθμό και στην απροθυμία της να αποδεχτεί την αγγλοσαξονικής προέλευσης έννοια της φτώχειας, ταυτίζοντας την με μια παρωχημένη αντίληψη περί φιλανθρωπίας και συνδέοντάς τη με μια φιλελεύθερη και ατομιστική αντίλη-

Bourdieu. Βλ. ενδεικτικά Harrison and O'Brien (eds.), 2007 · Allman, 2013 · Mascareno and Carvajal, 2015 · Irmak and Guclu, 2012 · Παπαδοπούλου, 2012 · Καυταντζόγλου, 2006.

ψη περί κοινωνίας, όπου η ευθύνη για τη φτώχεια επιρρίπτεται στους ίδιους τους φτωχούς. Τέτοιες αντιλήψεις δεν μπορούσαν να βρουν πρόσφορο έδαφος σε μια κοινωνία όπου η διασφάλιση του δικαιώματος στην κοινωνική «ιδιότητα του πολίτη» (citizenship) αποτελούσε μια θεσμική υποχρέωση του κράτους (De Haan, 1999 · Atkinson, 1998 · Silver, 2010).

Ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός εμφανίζεται, λοιπόν, για πρώτη φορά στη Γαλλία τη δεκαετία του '60, όταν πολιτικοί, ακαδημαϊκοί και κοινωνικοί σχολιαστές⁷ αναφερόμενοι στους φτωχούς αρχίζουν να κάνουν λόγο για «αποκλεισμένους» (les exclus). Ωστόσο, η πατρότητα του όρου αποδίδεται στον Rene Lenoir, Υπουργό Κοινωνικών Υποθέσεων της κυβέρνησης Σιράκ, που τον χρησιμοποίησε για πρώτη φορά το 1974 στο βιβλίο του με τίτλο *Les Exclus*, αναφερόμενος σε διάφορες κατηγορίες πληθυσμού που δεν καλύπτονταν από την κοινωνική ασφάλιση όπως τα ΑΜΕΑ, οι ηλικιωμένοι, οι μονογονεϊκές οικογένειες, ανήμποροι ηλικιωμένοι, κακοποιημένα παιδιά κ.λπ. (Silver, 1994: 532). Οι αποκλεισμένοι, δηλαδή, ήταν εκείνοι που είχαν τεθεί εκτός του δικτύου κοινωνικής αλληλεγγύης που συνέδεε τα μέλη της γαλλικής κοινωνίας (Spicker, 2014:4). Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η πρωτο-εμφάνιση του κοινωνικού αποκλεισμού πραγματοποιείται σε μια εποχή ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης και ιδιαίτερα χαμηλής ανεργίας στη δυτική Ευρώπη, αποκαλύπτοντας ότι ένα μέρος του πληθυσμού εξακολουθούσε να παραμένει στο περιθώριο της οικονομικής ανάπτυξης και των κοινωνικών εγγυήσεων που τη συνόδευαν (Παπαδοπούλου, 2002:45).

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν, το περιεχόμενο της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού εντός της γαλλικής κοινωνίας, επεκτείνεται σταδιακά σε όλο και περισσότερες κοινωνικές ομάδες και επαναπροσδιορίζεται συνεχώς σε μια προσπάθεια

⁷ Jules Klanfer, *L'exclusion sociale*, Paris: Bureau de Recherches Sociales, 1965.

συμπερίληψης και νέων μορφών κοινωνικού μειονεκτήματος. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80, η γαλλική σοσιαλιστική κυβέρνηση, επιχειρώντας να αντιμετωπίσει την κριτική της αντιπολίτευσης περί αδυναμίας της να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την ολοένα αυξανόμενη ανεργία, την ανισότητα και τη «νέα φτώχεια»⁸, υιοθέτησε έναν εξαιρετικά διευρυνμένο «λόγο» περί κοινωνικού αποκλεισμού. Ο όρος πλέον δεν αναφέρεται μόνο στην ραγδαία αύξηση της μακροχρόνιας και επαναλαμβανόμενης ανεργίας αλλά και στην αυξανόμενη αστάθεια των κοινωνικών δεσμών: οικογενειακή αστάθεια, μονομελή νοικοκυριά, κοινωνική απομόνωση και αποδυνάμωση της ταξικής αλληλεγγύης με βάση τα συνδικάτα, αγορά εργασίας, αποδυνάμωση γειτονικών και κοινωνικών δικτύων, αστεγία κ.λπ. Μεταγενέστερα, ο όρος διευρύνεται ακόμη περισσότερο, ώστε να συμπεριλάβει την άνοδο της ξеноφοβίας, τον περιορισμό των δικαιωμάτων των μεταναστών και των θρησκευτικών μειονοτήτων, καθώς και τους κατοίκους των υποβαθμισμένων συνοικιών (Silver, 1994: 533-543 · Ottman, 2008:2). Η πολιτική αντιμετώπιση όλων των παραπάνω μορφών αποκλεισμού αποτυπώθηκε σε μια σειρά από νομοθετικές παρεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του '80 και του '90 και είχαν

⁸ Ο όρος «νέα φτώχεια» χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 για να περιγράψει τις νέες μορφές φτώχειας και περιθωριοποίησης που προκλήθηκαν ως αποτέλεσμα των οικονομικών και κοινωνικών αναδιαρθρώσεων της εποχής. Μια σημαντική συνέπεια των μεταβολών αυτών ήταν ότι εκτός από τους «παραδοσιακούς» ή «τοπικούς» φτωχούς, άρχισαν να απειλούνται από τη φτώχεια και νέες μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες «μη φτωχών». Είναι αυτοί που παραμένουν για μεγάλο χρονικό διάστημα στο περιθώριο της απασχόλησης και εμφανίζονται εξαιρετικά ασταθείς, πάντοτε στο μεταίχμιο της ρήξης και πτώσης στο περιθώριο. Με βάση ακριβώς αυτή την έννοια της κοινωνικής αστάθειας, διαμορφώνεται η αντίληψη για τη σχετικότητα της κατάστασης των ομάδων αυτών. Η κατάσταση αυτή ονομάζεται «νέα φτώχεια», ενώ τα άτομα ή οι ομάδες που τη βιώνουν «νέοπτωχοι» (βλ. Messu, 1996:184).

ως στόχο την «ένταξη» (inclusion) των κοινωνικά αποκλεισμένων σε δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης και την αποκατάσταση των κοινωνικών δεσμών τους με την ευρύτερη κοινωνία⁹. Στο πλαίσιο αυτό, θεσμοθετήθηκε και ένα Εθνικό Παρατηρητήριο Φτώχειας και Κοινωνικού Αποκλεισμού το 1998, επιφορτισμένο με την παρακολούθηση της προόδου της Γαλλίας αναφορικά με την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών.

Μετά τη Γαλλία, ο «λόγος» περί κοινωνικού αποκλεισμού έγινε γρήγορα και με ενθουσιασμό αποδεκτός σε όλη την ΕΕ, εκτοπίζοντας τις μέχρι τότε συζητήσεις γύρω από τη φτώχεια. Το ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για τον κοινωνικό αποκλεισμό αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό στο πλαίσιο των συζητήσεων για τα προγράμματα της ΕΕ για την καταπολέμηση της φτώχειας. Από το πρώτο πρόγραμμα (1975-80) έως το τρίτο (1990-94), η ονοματοδοσία του κοινωνικού μειονεκτήματος μετατοπίστηκε σταδιακά από τη φτώχεια στον αποκλεισμό. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο G. Room:

«Η «φτώχεια» βρισκόταν στο επίκεντρο των αποφάσεων του Συμβουλίου που ξεκίνησε το πρώτο και το δεύτερο πρόγραμμα ... Το τρίτο πρόγραμμα, αντίθετα, αφορούσε την «ένταξη» των «λιγότερο ευνοημένων ομάδων»... Από τη στιγμή που το τρίτο πρόγραμμα ξεκίνησε, ο «κοινωνικός αποκλεισμός» έγινε η ορολογία της μόδας (Room, 1995:3).

Στην εξέλιξη αυτή έπαιξε, μεταξύ άλλων, σημαντικό ρόλο και η παρουσία του Γάλλου σοσιαλδημοκράτη πολιτικού Jacques Delors στην ηγεσία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (ΕΕπ) από τα τέλη της δεκαετίας του '80 έως τις αρχές της δεκαετίας του

⁹ Κορωνίδα των νομοθετικών πρωτοβουλιών συνιστά η εισαγωγή του «ελάχιστου εισοδήματος κοινωνικής ένταξης» (Revenu minimum d'insertion) το 1988, το οποίο αναθεωρήθηκε το 2009 σε «εισόδημα ενεργού κοινωνικής αλληλεγγύης» (Revenu de solidarite active) αντανακλώντας την γενικότερη ευρωπαϊκή στροφή προς ένα «ενεργό» (active) κράτος πρόνοιας από τη δεκαετία του '00 και μετά.

’90. Σταθερά προσηλωμένος στο όραμα μιας κοινωνικής Ευρώπης και αξιοποιώντας την απροθυμία ορισμένων κυβερνήσεων (π.χ. Ηνωμένο Βασίλειο (ΗΒ) και Γερμανία) να συναινέσουν στην συνέχιση των ευρωπαϊκών προγραμμάτων κατά της φτώχειας, αξιοποίησε την επιρροή του για την προώθηση της προβληματικής του κοινωνικού αποκλεισμού στους θεσμούς της ΕΕ και την μετατροπή των προγραμμάτων κατά της φτώχειας σε προγράμματα κατά του κοινωνικού αποκλεισμού (Silver and Miller, 2003 · Silver, 2010 · Madanipour et al., 2015 · Beland and Mahon, 2016). Στις δεκαετίες που ακολούθησαν (’90 και ’00), η προσπάθεια του Delors μετουσιώθηκε σε μια σειρά πολιτικών πρωτοβουλιών από τους θεσμούς της ΕΕ, που είχαν ως αποτέλεσμα τη σταδιακή ενίσχυση της κοινωνικής διάστασης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και την συμπερίληψη του κοινωνικού αποκλεισμού ως βασικού πυλώνα της κοινωνικής πολιτικής της ΕΕ. Το 1988, η ΕΕπ εισάγει και επίσημα τον κοινωνικό αποκλεισμό στην ατζέντα της ΕΕ, δημοσιεύοντας μια Ανακοίνωση όπου κάνει λόγο για «κοινωνικό αποκλεισμό, περιθωριοποίηση και νέες μορφές φτώχειας» (European Commission, 1988). Το 1989, το Συμβούλιο με απόφασή του δηλώνει αποφασισμένο για την καταπολέμηση του «κοινωνικού αποκλεισμού» και την ενίσχυση της «κοινωνικής ένταξης» και μιας «Ευρώπης της Αλληλεγγύης» (Συμβούλιο ΕΕ, 1989α). Την ίδια χρονιά παρουσιάζεται το «Μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα Κοινωνικής δράσης για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των λιγότερο ευνοημένων κοινωνικών ομάδων» για την περίοδο 1989-94 (Συμβούλιο ΕΕ, 1989β), ενώ το 1990 ιδρύεται το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για την Καταπολέμηση του Κοινωνικού Αποκλεισμού. Με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997), ο κοινωνικός αποκλεισμός γίνεται και στο ανώτατο θεσμικό επίπεδο αντικείμενο πολιτικής της ΕΕ (Carmichael and Schoukens, 2001), αφού σύμφωνα με το άρθρο 136 «η Κοινότητα και τα Κράτη Μέλη (ΚΜ)...

έχουν ως στόχους...ένα υψηλό επίπεδο απασχόλησης και την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού», ενώ με το άρθρο 137 «η ενσωμάτωση των αποκλεισμένων από την αγορά εργασίας προσώπων» καθίσταται ένας από τους τομείς που η ΕΕ υποστηρίζει και συμπληρώνει τη δράση των ΚΜ. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (ΕΣ) της Λισσαβόνας (2000) ενίσχυσε περαιτέρω την πολιτική δέσμευση της ΕΕ, εγκαινιάζοντας μια νέα «Ευρωπαϊκή Στρατηγική Κοινωνικής Ένταξης» (ΕΣΚΕ), εισάγοντας την Ανοικτή Μέθοδο Συντονισμού (ΑΜΣ) ως το βασικό εργαλείο διακυβέρνησης της στρατηγικής και διακηρύσσοντας τον φιλόδοξο στόχο για μια δραστική μείωση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού μέχρι το 2010. Η αναθεώρηση της Στρατηγικής της Λισσαβόνας (ΣτΛ) το 2005 σηματοδότησε μια μετατόπιση, από την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού προς την «ενεργό ένταξη» (active inclusion), απηχώντας μια γενικότερη υποβάθμιση της κοινωνικής διάστασης και την κατίσχυση των νεοφιλελεύθερων επιλογών στο πλαίσιο της ΕΕ (Φερώνας, 2013β). Τέλος, η τρέχουσα νέα δεκαετής στρατηγική της ΕΕ με τον τίτλο «Ευρώπη 2020» σηματοδοτεί μια τρίτη ορολογική μετατόπιση, με την ολοένα αυξανόμενη συνδυαστική χρήση από την ΕΕ των όρων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού (Madanipour et al., 2015:14). Στο πλαίσιο αυτό, βασικός πυλώνας της νέας ευρωπαϊκής στρατηγικής τίθεται η «ανάπτυξη χωρίς αποκλεισμούς» (inclusive growth), με στόχο τη μείωση κατά 20 εκατομμύρια των αριθμό των ατόμων που αντιμετωπίζουν κίνδυνο φτώχειας ή/και κοινωνικού αποκλεισμού μέχρι το 2020 (Φερώνας, 2013β).

Από τη στιγμή, λοιπόν, που ο κοινωνικός αποκλεισμός εμφανίζεται για πρώτη φορά στα ευρωπαϊκά κείμενα, η ΕΕ παραμένει συστηματικά προσκολλημένη σ' αυτόν. Ο J. Estivill (2003), σε ένα κείμενο που δημοσίευσε η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (ΔΟΕ) αναπτύσσει μια σειρά υποθέσεων σχετικά με το κατά

πόσο η ορολογική μετάβαση από τη φτώχεια στον κοινωνικό αποκλεισμό στο επίπεδο της ΕΕ θα μπορούσε να εξυπηρετεί και πολιτικούς σκοπούς. Σύμφωνα με τον Estivill, μια πολιτική που εστιάζεται στη φτώχεια παραπέμπει σ' ένα πρόβλημα του παρελθόντος, που η συνεχιζόμενη παρουσία του είναι πολιτικά ενοχλητική και μη εύκολα αποδεκτή, ενώ αναπόφευκτα θέτει δύσκολα πολιτικά ζητήματα σχετικά με την κατανομή του πλούτου στην κοινωνία. Έπειτα, έρχεται σε σύγκρουση με τη ρητορική των μέσων μαζικής ενημέρωσης, με τις συνταγματικές αρχές ορισμένων χωρών και με τις αισιόδοξες εκτιμήσεις περί των αναπόφευκτων θετικών αποτελεσμάτων της οικονομικής ανάπτυξης. Από την άλλη πλευρά, ο κοινωνικός αποκλεισμός μπορεί να στιγματίζει λιγότερο από τη φτώχεια και ως εκ τούτου να είναι περισσότερο αποδεκτός από την κοινή γνώμη και από εκείνους που κατά κύριο λόγο κινδυνεύουν περισσότερο. Επιπλέον, μια συζήτηση με όρους αποκλεισμού δεν προκαλεί κανένα συγκεκριμένο φόβο και είναι αποδεκτή από ένα ευρύ φάσμα πολιτικών θέσεων, ενώ η δυσκολία της ποσοτικής και εμπειρικής τεκμηρίωσής του φαινομένου επιτρέπει μια αέναη συνέχιση των συζητήσεων χωρίς την ανάληψη συγκεκριμένων πολιτικών δεσμεύσεων για την καταπολέμησή του (Estivill, 2003:21-22).

Είναι δύσκολο να σκεφτεί κανείς τη διάχυση του λόγου περί αποκλεισμού πέρα από τη Γαλλία δίχως την καθοριστική διαμεσολάβηση των θεσμών της ΕΕ (Armstrong, 2010:18). Καθώς, όμως, ο όρος εξαπλωνόταν οι σημασίες που του αποδίδονταν προσαρμόζονταν και αντανάκλουν τα διαφορετικά πολιτικά και κοινωνικά πλαίσια (Mathieson et al., 2008: 6). Έτσι, στο ΗΒ η χρήση του όρου «κοινωνικός αποκλεισμός» ξεκίνησε για πρώτη φορά στη δεκαετία του '80 μέσα σε ένα πολιτικό κλίμα στο οποίο η ύπαρξη της φτώχειας δεν αναγνωριζόταν από τους συντηρητικούς πολιτικούς. Στο πλαίσιο αυτό, η έμφαση μετατοπίστηκε από την κοινωνική συνοχή στον ατομικισμό και σ'

ένα λόγο περί «υπό-τάξης» (underclass) (Burchardt et al., 2002). Στη συνέχεια, ωστόσο, ο όρος αποδείχτηκε απόλυτα συμβατός με την συναινετική ιδεολογία του «Τρίτου Δρόμου» (Third Way) της νέας κυβέρνησης των Εργατικών του Τ. Blair (1997), με αποτέλεσμα η σημασία του να μετατοπιστεί ξανά αντανακλώντας ένα πιο κοινωνικό περιεχόμενο. Αυτή η σημασιολογική ευελιξία του κοινωνικού αποκλεισμού πιθανότατα συνέβαλε στην ισχυρή επίκλησή της στο πλαίσιο του ΗΒ (Mathieson et al., 2008:6). Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '90, η χρήση του όρου αποτελούσε κοινό τόπο για τους πολιτικούς του Εργατικού κόμματος, παρά το γεγονός ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η σημασία του φάνηκε να έχει μετατοπιστεί προς μια πιο περιορισμένη επικέντρωση στον αποκλεισμό ως έλλειψη αμειβόμενης εργασίας (Levitas, 1998). Το 1997 ιδρύθηκε μια ειδική Μονάδα Κοινωνικού Αποκλεισμού (Social Exclusion Unit) στο γραφείο του πρωθυπουργού με σκοπό το σχεδιασμό δια-τομεακών και ολοκληρωμένων πολιτικών για την καταπολέμηση των πολυδιάστατων προβλημάτων του κοινωνικού αποκλεισμού. Το 2006, η Μονάδα μεταφέρθηκε στο γραφείο του υπουργικού συμβουλίου και συρρικνώθηκε, απασχολώντας μια μικρότερη ομάδα εργασίας. Σταδιακά, κατά τη διάρκεια των τριών θητειών των Εργατικών η Μονάδα υποβαθμίστηκε περαιτέρω, εστιάζοντας περισσότερο σε ζητήματα διακυβέρνησης (π.χ. δραστηριότητες του τρίτου τομέα και παροχή υπηρεσιών σε μικρές, δυσπρόσιτες ομάδες στόχους), ενώ μετά την άνοδο των Συντηρητικών/Φιλελεύθερων Δημοκρατών των Cameron και Clegg στη εξουσία (2010) ουσιαστικά καταργήθηκε (Silver, 2010). Πολύ γρήγορα η συζήτηση με όρους κοινωνικού αποκλεισμού επεκτάθηκε σε όλα τα ΚΜ της ΕΕ, συμπεριλαμβανομένων των νέων ΚΜ της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, όπου και εστιάστηκε κυρίως στην ένταξη των Ρομά (Silver, 2015).

Την ίδια περίοδο που ο λόγος περί κοινωνικού αποκλεισμού κατακτούσε την Ευρώπη, στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού και ειδικότερα στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (ΗΠΑ) αναπτυσσόταν ένας παράλληλος λόγος περί «υπο-τάξης» (underclass). Η υπο-τάξη συνήθως εκλαμβάνεται να αποτελείται από αρκετές γενιές ανθρώπων που χαρακτηρίζονται από μια συσσώρευση κοινωνικών μειονεκτημάτων, όπως φτώχεια, υψηλά επίπεδα ανεργίας, πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου, αντικοινωνική συμπεριφορά, εγκληματικότητα, κατάχρηση ουσιών, κ.λπ. Η σχετική συζήτηση αντανακλά έναν νέο-φιλελεύθερο λόγο για το κοινωνικό μειονέκτημα, αφού η ευθύνη για τη δύσκολη θέση στην οποία βρίσκονται όσοι ανήκουν στην υπο-τάξη αποδίδεται πρωταρχικά στα ίδια τα άτομα (π.χ. τεμπελιά, ανικανότητα, απροθυμία για εργασία, αντικοινωνική συμπεριφορά κ.λπ.), αλλά και στο σύστημα κοινωνικής προστασίας που ενθαρρύνει την εξάρτηση και τιμωρεί την εργασία. Τα μέλη της υπο-τάξης συνήθως ανήκουν σε εθνικές μειονότητες, ζουν σε γκέτο, λαμβάνουν προνοιακή βοήθεια και είναι αποκομμένοι από το βασικό κορμό της κοινωνίας, για τον οποίο συνιστούν κίνδυνο (Murray, 1999). Ο συνδυασμός των κοινωνικών τους χαρακτηριστικών, της αποσύνδεσής τους από τον κύριο κορμό της κοινωνίας και της υιοθέτησης ενός ιδιαίτερου τρόπου σκέψης, αντίληψης και δράσης (στυλ ζωής) που μεταδίδονται από γενιά σε γενιά, επισημαίνονται ενίοτε ως απόδειξη ότι τα μέλη της υπο-τάξης ζουν σε μια «υποκοουλτούρα φτώχειας» (subculture of poverty). Η έρευνα για την υπο-τάξη εστιάζει, επίσης, την προσοχή της στους τρόπους με τους οποίους η γεωγραφική συγκέντρωση μπορεί να παίζει ρόλο στους μηχανισμούς κοινωνικού αποκλεισμού (Wilson, 1987).

Έχοντας κυριαρχήσει στον λεγόμενο αναπτυσσόμενο κόσμο και δημιουργώντας την πεποίθηση ότι μπορεί να προσφέρει

μια νέα και πρωτότυπη ερμηνεία του κοινωνικού μειονεκτήματος, ο λόγος περί κοινωνικού αποκλεισμού συνέχισε το ταξίδι του κατακτώντας μια περίοπτη θέση στις σχετικές συζητήσεις και στις λιγότερο αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες του τρίτου κόσμου. Για παράδειγμα, στη Λατινική Αμερική εξαπλώθηκε σταδιακά ένας «λόγος» περί «ένταξης» (inclusion), εστιάζοντας στην περιθωριοποίηση των εργαζομένων σε άτυπες μορφές απασχόλησης, η κατάσταση των οποίων επιδειωνόταν δραματικά από την αύξηση του διεθνούς χρέους και του επακόλουθου πληθωρισμού και ανεργίας. Τέτοιου είδους μορφές σύνθετης και πολυδιάστατης αποστέρησης που έτειναν να επικεντρώνονται σε συγκεκριμένες ευάλωτες ομάδες άρχισαν σταδιακά να περιγράφονται με τον όρο «κοινωνικός αποκλεισμός» (Silver, 2015:3). Ηγετικό ρόλο στη διεθνή διάδοση της έννοιας διαδραμάτισε η ΔΟΕ, στο πλαίσιο των αναπτυξιακών πολιτικών της στις περιοχές με χαμηλό εισόδημα. Αναμφισβήτητα, η έννοια απηχούσε τις παραδοσιακές ανησυχίες της ΔΟΕ σχετικά με την κοινωνική συνοχή, της συμμετοχή στην αγορά εργασίας και την κοινωνική δικαιοσύνη (Mathieson et al., 2008:7). Σε συνεργασία με το Διεθνές Ινστιτούτο Εργασιακών Σπουδών (IILS), διενήργησε μια σειρά ερευνητικών προγραμμάτων σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες με σκοπό την αποδόμηση της ευρω-κεντρικής πολιτικής χρήσης του κοινωνικού αποκλεισμού και τη διαμόρφωση μιας έννοιας με παγκόσμια εμβέλεια, ικανής να ερμηνεύσει μια ευρεία γκάμα πολιτικο-κοινωνικών πλαισίων (Gore and Figueiredo, 1997: 3). Το βασικό συμπέρασμα των ερευνών ήταν ότι η κατανόηση του κοινωνικού αποκλεισμού και των εκδηλώσεών του διαφέρει ανάλογα με το κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον και το σύστημα αξιών. Αυτό συνεπάγεται την αδυναμία μιας αυτούσιας μεταφοράς και εφαρμογής ενός ερμηνευτικού πλαισίου που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο των αναπτυγμένων βιομηχανικών

χωρών στις αναπτυσσόμενες χώρες και οικονομίες σε μεταβατικό στάδιο (Mathieson et al., 2008: 8). Οι περισσότεροι ορισμοί του κοινωνικού αποκλεισμού στον αναπτυγμένο κόσμο θεωρούν δεδομένη μια ισχυρή διακυβέρνηση, ένα κράτος πρόνοιας και μια σε μεγάλο βαθμό αναπτυγμένη επίσημη οικονομία. Στο πλαίσιο αυτό «ο αποκλεισμός σχετίζεται κατά κύριο λόγο με τη μακροχρόνια ανεργία, την απώλεια των δικαιωμάτων που συνδέονται με την εργασία και το κράτος πρόνοιας, και τη διαδικασία της διάρρηξης των κοινωνικών δεσμών και σχέσεων» (Gore and Figueiredo, 1997: 9). Αντίθετα, στις λιγότερο αναπτυγμένες οικονομικά χώρες, όπου για παράδειγμα η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού ζει σε συνθήκες απόλυτης φτώχειας ή υπάρχουν επίσημες και βαθιά εδραιωμένες διαδικασίες αποκλεισμού (π.χ. μέσω του συστήματος των καστών) (Mathieson et al., 2008: 8), ο κοινωνικός αποκλεισμός «σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τη διαδικασία σχηματισμού της αγοράς και δεν είναι μόνο στενά συνδεδεμένος με τα κοινωνικά δικαιώματα, αλλά και με την ενδυνάμωση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων» (Gore and Figueiredo, 1997: 9).

Η έντονη κριτική δεν στάθηκε ικανή να σταματήσει τη διεθνή «καριέρα» του κοινωνικού αποκλεισμού. Ο όρος έγινε, εντέλει, αντιληπτός, ως μια πολιτική έννοια με μεγάλη «δύναμη» και «γοητεία», που επιτρέπει «μια καλύτερη κατανόηση των πολιτικών διαδικασιών της ανάπτυξης και το γεγονός ότι οι πολιτικοί τη χρησιμοποιούσαν αντανακλούσε τη μεγαλύτερη ευαισθησία τους για τις μεγάλες αλλαγές που συμβαίνουν στον κόσμο» (Gore and Figueiredo, 1997: 44). Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η έκθεση του ILS που προετοιμάστηκε για τη διάσκεψη της ΔΟΕ (1997), «ο κοινωνικός αποκλεισμός συμπληρώνει τις παραδοσιακές αναλύσεις της φτώχειας, φωτίζοντας τις πολυδιάστατες πτυχές της αποστέρησης και τις αλληλεξαρτήσεις τους, τη δυναμική της κοινωνικής μειονεξίας, τις διαδικα-

οιές που οδηγούν στη φτώχεια, του ρόλου των θεσμών και των δικαιωμάτων στην παραγωγή - ή την ανακούφιση - της αποστέρησης στο πλαίσιο της διαδικασίας της οικονομικής ανάπτυξης» (IILS, 1998, όπως αναφέρεται στο Mathieson et al., 2008: 9). Σταδιακά, η προβληματική του κοινωνικού αποκλεισμού και ειδικότερα το δίπτυχο κοινωνικού αποκλεισμού/κοινωνικής ένταξης άρχισε να εισάγεται στο λεξιλόγιο όλων των διεθνών οργανισμών, όπως του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) και της Παγκόσμιας Τράπεζας (ΠΤ). Πιο πρόσφατα και με βάση την εμπειρία της ΕΕ, ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) έχει ξεκινήσει μια προσπάθεια «μέτρησης» της κοινωνικής ένταξης προκειμένου να αξιολογήσει την πρόοδο ως προς την επίτευξη των στόχων της αναπτυξιακής του πολιτικής (Marlier and Atkinson, 2010), ενώ εξετάζει και το βαθμό συμμόρφωσης με τη Σύμβαση για την Εξάλειψη Όλων των Μορφών Φυλετικών Διαφορών (Convention on the Elimination of Racial Disparities) (Silver, 2010:189).

3. ΚΑΤΑΝΟΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟ:

ΟΙ ΠΟΛΛΑΠΛΕΣ ΣΗΜΑΣΙΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΟΥΣΙΩΔΗ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Ασφαλώς και δεν αποτελεί πρωτοτυπία να ισχυριστούμε ότι δεν υπάρχει ένας καθολικά αποδεκτός ορισμός για τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η Η. Silver σημείωνε ήδη από το 1994 ότι «...ο ορισμός του κοινωνικού αποκλεισμού δεν είναι μια εύκολη υπόθεση» (1994: 535) και ότι η έννοια είναι «...τόσο διαφορούμενη, πολυδιάστατη και ελαστική ώστε να μπορεί να οριστεί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους» (1994: 536). Πράγματι, μια ματιά στην πλούσια σχετική βιβλιογραφία (Estivil, 2003 · Levitas et al., 2007 · Littlewood et al., 2007 · Popay et al., 2008 · Mathieson et al., 2008 · Talbot et al., 2012 · Madanipour et al., 2015) θα αρκού-

σε για να διαπιστώσει κανείς ότι θα χρειάζονταν πολλές σελίδες απλώς για να καταγράψουμε τους σημαντικότερους από αυτούς. Οι Mathieson et al. (2008), επιχειρώντας να ταξινομήσουν το μεγάλο εύρος των σχετικών ορισμών, που προέρχονται είτε από την ακαδημαϊκή βιβλιογραφία είτε από αναφορές κυβερνητικών και διακυβερνητικών οργανισμών και εθνικές μελέτες περιπτώσης, διαπιστώνουν ότι υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στους τρόπους με τους οποίους προσεγγίζεται εννοιολογικά ο κοινωνικός αποκλεισμός. Στο πλαίσιο αυτό, μπορεί να γίνει μια διάκριση μεταξύ των ορισμών που υπογραμμίζουν την *έλλειψη της συμμετοχής* των ατόμων σε ορισμένες πτυχές της κοινωνικής ζωής ή στην κοινωνία γενικότερα (Room, 1995 · Burchardt et al., 1999) και εκείνων που προσδιορίζουν τον κοινωνικό αποκλεισμό ως την *έλλειψη πρόσβασης* στα ατομικά, πολιτική και κοινωνικά δικαιώματα ή την ιδιότητα του πολίτη (Curran et al., 2007 · Davey and Gordon, 2017). Υπάρχουν, ωστόσο, και συνθετικοί ορισμοί που περιλαμβάνουν και τις δύο αυτές διαστάσεις (Levitas et al., 2007). Επίσης, κάποιοι ορισμοί θεωρούν τον κοινωνικό αποκλεισμό ως ένα φαινόμενο που λειτουργεί σε μια *συνέχεια* σε ολόκληρη την κοινωνία, ενώ άλλοι ότι θίγει ένα *τμήμα* του πληθυσμού που τοποθετείται έξω από τον κύριο κορμό της κοινωνίας. Συνοπτικά, οι ορισμοί για τον κοινωνικό αποκλεισμό τονίζουν ποικιλοτρόπως:

- *Τις ομάδες που κινδυνεύουν με αποκλεισμό*, όπως για παράδειγμα για παράδειγμα άνεργοι, άτομα με νοητικές και σωματικές αναπηρίες, ηλικιωμένοι, ναρκομανείς, εγκληματίες, μονογονεϊκές οικογένειες, κ.λπ.
- *Από πού αποκλείονται οι άνθρωποι*, όπως για παράδειγμα από την αγορά εργασίας, τη στέγαση, την εκπαίδευση, τις υπηρεσίες του κράτους πρόνοιας, την ιδιότητα του πολίτη και την ισότητα ενώπιον του νόμου, τη συμμετοχή στη δημοκρατική διαδικασία, τα δημόσια αγαθά, τον σεβασμό,

την προσωπική ολοκλήρωση, την κατανόηση, ή τον λεγόμενο εθνικό τρόπο ζωής.

- *Τα προβλήματα που σχετίζονται με τον κοινωνικό αποκλεισμό, όπως για παράδειγμα η ανεργία, οι φτωχές δεξιότητες, τα χαμηλά εισοδήματα, οι κακές συνθήκες στέγασης, τα περιβάλλοντα υψηλής εγκληματικότητας, η κακή υγεία και η διάλυση της οικογένειας.*
- *Τους παράγοντες και φορείς (agency) που εμπλέκονται, όπως για παράδειγμα η παγκοσμιοποίηση, οι μεταβαλλόμενες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, οι δημόσιες πολιτικές, οι άνισες σχέσεις εξουσίας, ο στιγματισμός, η ακρόμη και τα ίδια τα άτομα ή οι κοινωνικές ομάδες (Mathieson et al., 2008:11).*

Οι πολλαπλές σημασίες και διαφορετικές χρήσεις του κοινωνικού αποκλεισμού καθιστούν μάταια οποιαδήποτε προσπάθεια αναζήτησης του πιο «σωστού» ή του «καλύτερου» ορισμού (Littlewood et al., 2007:17). Στο πλαίσιο αυτό, τα ερμηνευτικά πλαίσια που έχουν αναπτυχθεί από τη H. Silver (1994), τη R. Levitas (1998) και την J. Beall (2002) έχουν συνεισφέρει σημαντικά στην κατανόηση των ιδεολογικών και πολιτικών παραμέτρων αυτών των διαφορών και φωτίζουν τις συνέπειες τους για τις πολιτικές/δράσεις αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού (βλ. κεφάλαιο 3). Επί του παρόντος, θα ακολουθήσουμε τη συμβουλή του Raugam (1996), ο οποίος σημειώνει χαρακτηριστικά:

«Για ζητήματα κοινωνικά και πολιτικά ευαίσθητα όπως η φτώχεια και ο αποκλεισμός, οι κοινωνιολόγοι πρέπει πρώτα απ' όλα να αναγνωρίσουν την αδυναμία εξερεύνησης εξαντλητικών ορισμών. Αυτές οι έννοιες είναι σχετικές και ποικίλλουν ανάλογα με τον χρόνο και την περίπτωση. Είναι παράλογο να περιμένουμε να βρούμε έναν δίκαιο (fair) και αντικειμενικό ορισμό, ξέχωρα από τον κοινωνικό διά-

λογο, χωρίς να πέσουμε στην παγίδα μιας αδέξιας κατηγοριοποίησης ασαφώς ορισμένων πληθυσμιακών ομάδων» (Paugam, 1996: 4).

Στη συνέχεια, λοιπόν, αντί να επιχειρήσουμε να επιλέξουμε έναν ορισμό ως τον περιεκτικότερο ή πληρέστερο, θα εστιάσουμε την προσοχή μας στα ενοποιητικά ή «συναινετικά» στοιχεία των επιμέρους ορισμών του κοινωνικού αποκλεισμού, δηλαδή σ' εκείνα τα χαρακτηριστικά ή πτυχές του κοινωνικού αποκλεισμού που είναι κοινά στους περισσότερους ορισμούς ή στις περισσότερες αναλύσεις περί κοινωνικού αποκλεισμού.

3.1 Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΩΣ ΠΟΛΥΔΙΑΣΤΑΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ

Επισημάνθηκε νωρίτερα ότι η περίοδος κατά την οποία συντελέστηκε στο επίπεδο της ΕΕ η ορολογική μετάβαση από τη φτώχεια στον κοινωνικό αποκλεισμό, συνέπεσε χρονικά με την εφαρμογή του προγράμματος Φτώχεια 3, (1989-1994). Στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού, επιχειρήθηκαν οι πρώτες προσπάθειες οριοθέτησης και σαφούς διάκρισης του κοινωνικού αποκλεισμού από άλλους παρεμφερείς όρους και κυρίως απ' αυτόν της φτώχειας. Οι περισσότεροι ερευνητές επεσήμαναν ότι η κυριότερη διαφορά μεταξύ της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού είναι ότι, ενώ η πρώτη σχετίζεται περισσότερο με την έλλειψη πόρων, ο δεύτερος είναι ευρύτερος και συνδέεται «με πολλά περισσότερα (μειονεκτήματα) εκτός από τα χρήματα» (Da Costa, 1994: 7). Έτσι άρχισε να γίνεται λόγος για αποκλεισμό από την αγορά εργασίας (που αντανάκλαται στην ανεργία, στη χαμηλή συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, στην έλλειψη κοινωνικής κινητικότητας, στη μετανάστευση και συνδέεται με χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης-κατάρτισης, βιομηχανική αναδιάρθρωση κ.λπ.), πολιτικό αποκλεισμό (έλλειψη πρόσβασης στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, έλλειψη συμμετοχής σε ομάδες πίεσης και πολιτικούς

οργανισμούς, έλλειψη πολιτικών δικαιωμάτων και πρόσβασης σε νομική προστασία κ.λπ.), και κοινωνικό αποκλεισμό με τη στενή έννοια του όρου (χαμηλά επίπεδα διαβίωσης και ποιότητας ζωής, κοινωνικός ρατσισμός, στιγματισμός, έλλειψη πρόσβασης στις κοινωνικές υπηρεσίες, χαμηλό επίπεδο υγείας, μοναξιά και απομόνωση από την οικογένεια και την κοινότητα κ.λπ.) (Da Costa, 1994: 8).

Έκτοτε, το χαρακτηριστικό του κοινωνικού αποκλεισμού που έχει προσελκύσει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον στη σχετική βιβλιογραφία είναι η ποικιλία των πτυχών ή διαστάσεων του. Στο πλαίσιο αυτό, είναι πλέον γενικά παραδεκτό ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί μια μορφή «σύνθετης ανισότητας» (complex inequality) (Silver, 2010:191). Οι επιμέρους ορισμοί αναφέρονται ποικιλοτρόπως σε διαφορετικές διαστάσεις (κοινωνική, οικονομική, πολιτιστική, πολιτική) και διαφορετικά επίπεδα (μικρο-, π.χ. άτομου, νοικοκυριού, μεσο-, π.χ. γειτονιών και μακρο-, π.χ. έθνους-κράτους και περιοχών του κόσμου), στο πλαίσιο των οποίων φαίνεται να λειτουργεί ένα συνεχές κοινωνικό αποκλεισμό/ένταξης. Για παράδειγμα, ο Kronauer (1997), διακρίνει (α) τον αποκλεισμό από την αγορά εργασίας, με τη μορφή της μακροχρόνιας ανεργίας και των μηδαμινών πιθανοτήτων επαν-εισόδου σ' αυτή, (β) τον οικονομικό αποκλεισμό, με την ευρύτερη έννοια της φτώχειας και του επιπέδου διαβίωσης, (γ) τον πολιτισμικό αποκλεισμό, με τη μορφή των διακρίσεων και της απομόνωσης απέναντι στα διαφορετικά και εναλλακτικά πολιτισμικά πρότυπα, αξίες και συμπεριφορές, (δ) τον αποκλεισμό μέσω της κοινωνικής απομόνωσης, με τη μορφή της έλλειψης κοινωνικών σχέσεων και επαφών με τα κοινωνικά δίκτυα, (ε) τον χωρικό αποκλεισμό, με τη μορφή της απομόνωσης των αποκλεισμένων σε συγκεκριμένες γειτονιές ή ζώνες πόλεων και περιοχών, και (στ) τον θεσμικό αποκλεισμό, με τη μορφή των εμπο-

δίων πρόσβασης σε δικαιώματα και στους δημόσιους θεσμούς (κράτος πρόνοιας, εκπαίδευση κ.λπ.) (Kronauer, 1997, όπως παρατίθεται στο Littlewood et al., 2007: 21). Με παρόμοιο τρόπο, άλλοι συγγραφείς κάνουν λόγο για αποκλεισμό (α) από το *δημοκρατικό και νομικό σύστημα*, (β) από την *αγορά εργασίας*, (γ) από το *σύστημα κοινωνικής προστασίας*, και (δ) από την *οικογένεια και την κοινότητα* (Atkinson and Davoudi, 2000:438). Άλλοι θεωρούν ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός λειτουργεί μέσω τεσσάρων συστημάτων: (α) της *αγοράς ή του ιδιωτικού τομέα*, (β) της *γραφειοκρατίας ή των κρατικών διοικητικών δομών*, (γ) των «*συστημάτων κοινωνικών σχέσεων*» (associative systems), π.χ. διαδικασίες συλλογικής δράσης στη βάση κοινών συμφερόντων και (δ) των *κοινοτικών σχέσεων* (οικογένεια, γειτονιά και συγγενικά ή φιλικά δίκτυα) (Reimer, 2004). Άλλοι, τέλος, ερμηνεύουν τον κοινωνικό αποκλεισμό ως «*μια θεσμοποιημένη μορφή ελέγχου της πρόσβασης σε «χώρους (places), δραστηριότητες, πόρους και πληροφορίες*» (Madanipour, 2011: 189).

Η γενική συμφωνία για τον πολυδιάστατο χαρακτήρα του κοινωνικού αποκλεισμού και η πεποίθηση σχετικά με την έκπτωση των κοινωνικά αποκλεισμένων από τους κυριότερους κοινωνικούς θεσμούς, έδωσε την ιδέα της σύνδεσης του φαινομένου με τα δικαιώματα που πραγματώνονται μέσω της λειτουργίας των θεσμών αυτών ή με την παρεμπόδιση απορρόφησης κοινωνικών και δημοσίων αγαθών (Τσιάκαλος, 1998). Το βασικό επιχείρημα εδώ είναι ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός στην πράξη εκδηλώνεται εκεί όπου δεν υπάρχουν δικαιώματα ή και όταν υπάρχουν είναι αδύνατη η πρόσβαση σ' αυτά (Παπαδοπούλου, 2012: 115). Αυτή ήταν και η κυρίαρχη τάση στους πρώτους ορισμούς του κοινωνικού αποκλεισμού στο πλαίσιο της ΕΕ¹⁰, όταν ο τελευταίος οριζόταν κατά κύριο λόγο σε σχέση

¹⁰ Όπως σημειώνει ο Room et al., (1991:5), στο πλαίσιο της θέσπισης και

με την εμπέδωση των κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών (Jehoel-Gijsbers and Vrooman, 2007). Ορισμένοι μελετητές υπογραμμίζουν ότι πίσω από την επιλογή αυτή κρυβόταν η προσπάθεια από τους θεσμούς της ΕΕ για σύνθεση της αγγλοσαξονικής παράδοσης για τη φτώχεια, με την εστίαση σε ζητήματα διανομής και της γαλλικής παράδοσης για τον κοινωνικό αποκλεισμό, με έμφαση στις κοινωνικές σχέσεις και την κοινωνική συμμετοχή (Room, 1995:7). Ωστόσο, όπως επισημάνθηκε και νωρίτερα, αυτή η έμφαση στα κοινωνικά δικαιώματα στον κυρίαρχο λόγο της ΕΕ διατηρήθηκε μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '00, όταν σταδιακά αντικαταστάθηκε από έναν πιο νεοφιλελεύθερο λόγο περί «ενεργού ένταξης» (active inclusion) (Taylor-Gooby, 2008 · Armstrong, 2010). Η συζήτηση περί κοινωνικού αποκλεισμού με όρους κοινωνικών δικαιωμάτων παραπέμπει ευθέως στην κλασσική ανάλυση του Marshall (1965) για την «ιδιότητα του πολίτη» (citizenship) και τα δικαιώματα (αστικά, πολιτικά και κοινωνικά) που συνδέονται μ' αυτή. Έχει, ωστόσο, υποστηριχτεί ότι η απλή μεταφορά, στις σημερινές συνθήκες, της τυπολογίας του Marshall, και άρα η σύνδεση της κατοχής και χρήσης των κοινωνικών δικαιωμάτων με την έννοια της ιδιότητας του πολίτη, είναι προβληματική. Κι αυτό γιατί η σύνδεση αυτή μπορεί να σημαίνει είτε ότι κοινωνικά αποκλεισμένοι μπορεί να είναι μόνο οι πολίτες - αποσυνδεδεγμένους από την έννοια αυτή όσους δεν είναι πολίτες, όπως π.χ. μετανάστες, πρόσφυγες - ή ότι για να γίνει δυνατή η κατοχή και η χρήση των κοινωνικών δικαιωμάτων χρειάζεται προηγουμένως η απόκτηση των πολιτικών δικαιωμάτων - γεγονός που δεν

λειτουργίας του Παρατηρητηρίου της Ε.Ε. για τον κοινωνικό αποκλεισμό (1990), ο τελευταίος οριζόταν «πρώτον και κυρίως σε σχέση με τα κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών...» και στη βάση αυτή «... μπορεί να αναλυθεί με τους όρους της άρνησης ή της μη πραγματοποίησης κοινωνικών δικαιωμάτων».

καλύπτει πια τη σημερινή πραγματικότητα, αφού για παράδειγμα στις χώρες της Ευρώπης ζουν μεγάλες ομάδες ανθρώπων που για να εξασφαλίσουν ανθρώπινη διαβίωση χρειάζονται κοινωνικά δικαιώματα ακόμα κι αν δεν απολαμβάνουν τα πολιτικά (Τσιάκαλος, 1998: 56). Για το λόγο αυτό διατυπώνεται η ανάγκη υπέρβασης αυτής της παραδοσιακής σύνδεσης της ιδιότητας του πολίτη με τα κοινωνικά δικαιώματα, με μια ευρύτερη εστίαση στα ανθρώπινα δικαιώματα (Bottomore, 1992: 90-91). Όπως σημειώθηκε και νωρίτερα, αυτή η βασισμένη στα ανθρώπινα δικαιώματα προσέγγιση για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού είναι κυρίαρχη στο «λόγο» περί κοινωνικού αποκλεισμού στο πλαίσιο των διεθνών οργανισμών (Gore and Figueiredo, 1997).

Ο χαρακτηρισμός του κοινωνικού αποκλεισμού ως πολυδιάστατου φαινομένου εγείρει προφανώς ερωτήματα κανονιστικής αλλά και εμπειρικής φύσης. Αφήνει ανοικτά τα ζητήματα (α) της επιλογής των πιο κρίσιμων διαστάσεων του κοινωνικού αποκλεισμού σε ένα συγκεκριμένο χρόνο και τόπο, και (β) της επιλογής των κατάλληλων δεικτών για τη μέτρηση του φαινομένου, υπονοώντας την ύπαρξη ενός μετρήσιμου ορίου ένταξης/αποκλεισμού. Η ευρωπαϊκή εμπειρία έχει δείξει ότι, αν και στο επίπεδο της ρητορικής ο κοινωνικός αποκλεισμός αναδεικνύεται ως ένα πολυδιάστατο φαινόμενο, εντούτοις, για μια σειρά ιστορικών, οικονομικών και πολιτικών λόγων (π.χ. η μακρά παράδοση της έννοιας της φτώχειας, η εστίαση πρωτίστως στην οικονομική ολοκλήρωση, επικράτηση νεοφιλελευθερισμού κ.λπ.), η έμφαση δίνεται στις οικονομικές διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού (π.χ. φτώχεια, αποκλεισμός από την αγορά εργασίας, υλική στέρηση κ.λπ.) και στους αντίστοιχους δείκτες (Silver, 2010).

3.2 Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΩΣ «ΣΧΕΣΙΑΚΗ» (RELATIONAL) ΚΑΙ «ΣΧΕΤΙΚΗ» (RELATIVE) ΕΝΝΟΙΑ

Το χαρακτηριστικό αυτό αντανακλά ακριβώς στην κρίσιμη εννοιολογική μετατόπιση από την αγγλοσαξονική έννοια της φτώχειας, που εστιάζει στα διανεμητικά αποτελέσματα, στη γαλλική έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, με εστίαση στις κοινωνικές σχέσεις (βλ. ενότητα 1.2.). Μια βασική πτυχή αυτής της προβληματικής είναι ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός περιλαμβάνει τη *διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού*. Αυτή περιγράφεται πολύ παραστατικά από τον G. Room, ο οποίος σημειώνει ότι στον πυρήνα της έννοιας βρίσκεται «... η ανεπάρκεια της κοινωνικής συμμετοχής, η έλλειψη κοινωνικής ένταξης και η έλλειψη ισχύος» με αποτέλεσμα «...οι σχεσιακοί δεσμοί με την ευρύτερη κοινωνία να διαρρηγνύονται σε μη αναστρέψιμο βαθμό» (Room, 1995: 243). Με παρόμοιο τρόπο ο A. Sen (2000: 8) εντοπίζει την προστιθέμενη αξία του κοινωνικού αποκλεισμού «... στην υπογράμμιση του ρόλου των σχεσιακών χαρακτηριστικών της στέρησης δυνατοτήτων και κατά συνέπεια στην εμπειρία της φτώχειας».

Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως «διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού» αποτελεί τον αγαπημένο άξονα ανάλυσης της γαλλικής σκέψης (Παπαδοπούλου, 2012: 112). Στο μικρο-επίπεδο, αυτό συνεπάγεται την ανικανότητα των ατόμων ή κοινωνικών ομάδων να συμμετάσχουν στις συνηθισμένες κοινωνικές δραστηριότητες και να οικοδομήσουν ουσιαστικές κοινωνικές σχέσεις. Υπογραμμίζοντας τη σημασία των κοινωνικών σχέσεων για ένα άτομο σε μια κρίσιμη στιγμή, η Παπαδοπούλου (2012: 113) σημειώνει χαρακτηριστικά «Το φαινόμενο του αποκλεισμού είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την κρίση των κοινωνικών δεσμών....με τα ρήγματα στην κατασκευή των ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων, με τις διαδικασίες που οδηγούν

στην από-κοινωνικοποίηση των ατόμων και των ομάδων...» και ανατρέχοντας στα αποτελέσματα σχετικών μικρο-κοινωνιολογικών ερευνών πεδίου, υποστηρίζει ότι «...άτομα που χαρακτηρίζονταν από ολοκληρωτική απουσία οικονομικών πόρων και έλλειψη επαγγελματικής ταυτότητας, βρίσκονταν πολύ πιο κοντά στην κοινωνία της οποίας ήταν μέλη, λόγω των ισχυρών κοινωνικών δεσμών που είχαν αναπτύξει, από άλλα άτομα που αν και είχαν επαφή με κάποιο επαγγελματικό περιβάλλον, βρίσκονταν στην κυριολεξία στο περιθώριο και σε μια πορεία αποκλεισμού λόγω έλλειψης πλέγματος κοινωνικών σχέσεων να τους στηρίζουν».

Στο μακρο-κοινωνικό επίπεδο, η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού έχει μια ισχυρή ηθική διάσταση και αντανακλά την ανεπαρκή κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη (Silver, 2012). Αντίθετα, η έλλειψη του καταλύει ολοκληρωτικά το κοινωνικό σύστημα. Το κείμενο ερώτημα εδώ σχετίζεται με τη φύση, τους τύπους και τη λειτουργία του κοινωνικού δεσμού, ως του βασικού τροφοδότη της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Στο πλαίσιο αυτό τα κλασικά ταξινομικά σχήματα των Durkheim (μηχανική και οργανική αλληλεγγύη), Tonnies (κοινότητα και κοινωνία) και Weber (κοινοτικοποίηση και κοινωνιοποίηση) υποχωρούν προς όφελος νέων τυπολογιών με σκοπό την ερμηνεία της ιδιαίτερα σύνθετης και πολυδιάστατης σχέσης μεταξύ κοινωνικού δεσμού και κοινωνικού αποκλεισμού στη σύγχρονη εποχή. Ως κοινό στοιχείο των νέων αυτών τυπολογιών αναδεικνύεται η πολλαπλότητα των κοινωνικών δεσμών σε αναλογία με την πολλαπλότητα των κοινωνικών ταυτοτήτων των ατόμων (πατέρας, φίλος, εργαζόμενος, μέλος κόμματος κ.λπ.) (Παπαδοπούλου, 2012: 133). Έτσι γίνεται λόγος για (α) γραμμικούς δεσμούς (lineal bonds), μεταξύ γονιών και παιδιών, (β) δεσμούς επιλεκτικής συμμετοχής (elective participation bonds), μεταξύ φίλων,

συναδέλφων και επιλεκτικών γνωριμιών, (γ) *οργανικούς δεσμούς*, που προκύπτουν στον εργασιακό χώρο και (δ) και *δεσμούς πολιτικής και εθνικής ταυτότητας* (citizenship bonds), που σχετίζεται με την προστασία των ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων που μοιράζονται τα μέλη της ίδιας πολιτικής κοινωνίας (Paugam, 2017:13). Κατά συνέπεια, το τελικό αποτέλεσμα του κοινωνικού δεσμού ή της συλλογικής συνείδησης του συνόλου της κοινωνίας διαφοροποιείται ανάλογα με τη σύνθεσή της, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποτελεί το άθροισμα αυτών των επιμέρους δεσμών (Παπαδοπούλου, 2012:110).

Μια δεύτερη ερμηνεία της σχεσιακής διάστασης του κοινωνικού αποκλεισμού είναι εκείνη που εστιάζει την προσοχή της στις άνισες σχέσεις εξουσίας, που καθορίζονται ιστορικά από κανονιστικά συστήματα που προσδίδουν κοινωνικές ταυτότητες και τη συνεπαγόμενη δύναμη και κοινωνική θέση σε διάφορα άτομα, ομάδες, τάξεις, ακόμα και κράτη. Αυτού του είδους η σχεσιακή προσέγγιση του αποκλεισμού υπερβαίνει την ατομική προσέγγιση και προϋποθέτει μια ανάλυση σε επίπεδο αλληλεξαρτώμενων κοινωνικών ομάδων ή της ευρύτερης κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό, αντανακλά μια αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας, μέσα από την οπτική του κοινωνικού αποκλεισμού, ως το προϊόν της άνισης ισορροπίας δυνάμεων μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, εθνικών κρατών και περιοχών του κόσμου, η οποία συμβάλλει σε μια άνιση κατανομή των αγαθών και των υπηρεσιών (Mathieson et al., 2008:14). Η ερμηνεία αυτή έχει θεωρητικές αναφορές σε μια ευρεία γκάμα θεωρητικών σχημάτων και προσεγγίσεων, όπως οι μελέτες του Becker (1985) για την κοινωνική κατασκευή της παραβατικότητας¹¹, του Goffman (1970), για την κοινωνική διαδικασία «απονομής» του στίγματος¹², του Elias (1994) για τη διάκριση μεταξύ

¹¹ Becker, H. (1985). *Outsiders*, Paris, A.-M. Metaille

¹² Goffman, E. (1970). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled identity*,

«ενταγμένων» (established) και «αποκλεισμένων» (outsiders)¹³ στην περίφημη μελέτη του για την αγγλική πόλη με το ψευδώνυμο “Winston Parva”, του Weber (1978) για την διαδικασία «κοινωνικής περιχαράκωσης» (social closure)¹⁴ κ.λπ. Από την άποψη αυτή, μια αποτελεσματική πολιτική για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού πρέπει οπωσδήποτε να περιλαμβάνει τα συστατικά της «αναδιανομής» (redistribution) και της «αναγνώρισης» (recognition) (Mathieson et al., 2008:14).

Η σχεσιακή προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού, είτε ως διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού είτε ως αποτέλεσμα των άνισων σχέσεων εξουσίας, δεν καταλήγει σε μια αναπαράσταση της κοινωνίας όπου οι αποκλεισμένοι βρίσκονται «εκτός» της κοινωνίας. Όπως σημειώνει η Silver (2010:190), «η πλήρης αποσύνδεση από την κοινωνία ή η ολοκληρωτική διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού είναι σπάνια». Αυτό που συνήθως συμβαίνει είναι τοποθέτηση των αποκλεισμένων «εντός» αλλά στο περιθώριο της κοινωνίας. Όπως μας έχει δείξει ο Simmel (1908) με τις μελέτες του για τον «ξένο» (Stranger) και τον «φτωχό» (Poor), οι αποκλεισμένοι βρίσκονται σε μια αντιφατική και διττή σχέση «εντός-εκτός» κοινωνίας. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η Καυταντζόγλου (2006:116) «... τοποθετούνται σε ορισμένες κοινωνικές θέσεις, οι σχέσεις τους με την κοινωνία είναι αλλοιωμένες, αλλά ο αποκλεισμός δεν είναι απουσία σχέσεων, αποτελεί το προϊόν ενός συνόλου κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων, νοείται ως κοινωνική σχέση». Η όπως έγραφε και ο

Penguin.

¹³ Elias, N. and Scotson, J. L. (1994). *The Established and the Outsiders: a Sociological Enquiry into Community Problems*, London: Sage in association with Theory, Culture and Society.

¹⁴ Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology*. Edited by Guenther Roth and Claus Wittich. Berkeley: Univ. of California Press.

ίδιος ο Simmel (1971 [1908]:170) « το να είσαι εκτός... δεν αποτελεί παρά έναν ειδικό τρόπο να είσαι εντός».

Αξιζει, τέλος, να σημειωθεί ότι το γεγονός ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι μια σχεσιακή έννοια συνεπάγεται ότι είναι και μια «σχετική» (relative) έννοια. Αυτό σημαίνει ότι γίνεται κατανοητός πάντα σε σχέση με τον τρόπο που οι άνθρωποι σ' ένα δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο αντιλαμβάνονται και ορίζουν τις έννοιες του «ανήκειν» (belonging) και της «κοινωνικής ενσωμάτωσης» (integration) (Silver, 2010: 191). Η ίδια η έννοια της κοινωνικής ενσωμάτωσης είναι, ωστόσο, μια εξίσου αμφιλεγόμενη και πολυδιάστατη έννοια, την οποία θα αναλύσουμε στη συνέχεια (βλ. κεφάλαιο 3, ενότητα 3.2.).

3.3 Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΩΣ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Ο κοινωνικός αποκλεισμός, όποιες κι όσες αν είναι οι διαστάσεις του, αποτελεί μια δυναμική έννοια. Το ενδιαφέρον δε εστιάζεται μόνο στατικά, δηλαδή στο ποιος είναι κοινωνικά αποκλεισμένος και ποιος όχι, αλλά κυρίως στις διαδικασίες και τους μηχανισμούς που δημιουργούν και συντηρούν τον κοινωνικό αποκλεισμό, αν μάλιστα δεχτούμε ότι δεν μπορεί να αποδοθεί σε προσωπικές αποτυχίες και στην ανικανότητα του ατόμου, αλλά κυρίως στις κοινωνικές διαρθρώσεις και καταστάσεις, στις πολιτικές και τις στρατηγικές που κάθε κοινωνία εφαρμόζει, για να αντιμετωπίζει τις κοινωνικές ομάδες της, δηλαδή πρακτικές που επιτρέπουν ή αποκλείουν τα μέλη μιας κοινωνίας να δράσουν, εξασφαλίζοντας ή όχι τις ευκαιρίες και δυνατότητες συμμετοχής στο κοινωνικό γίγνεσθαι (Κασιμάτη, 1998: 276).

Από την πρώτη στιγμή που ο κοινωνικός αποκλεισμός αναδείχτηκε ως κοινωνικό πρόβλημα στη Γαλλία, στα μέσα της δεκαετίας του '70, προσδιορίστηκε ως αποκλεισμός από την οικονομική ανάπτυξη, ενώ οι αποκλεισμένοι ως οι ξεχασμένοι της ανάπτυξης. Παρέπεμπε, δηλαδή, ευθύς εξαρχής σ'

ένα δυϊσμό της κοινωνίας, σε μια διάκριση μεταξύ αυτών που ήταν εντός (που είχαν μια μόνιμη απασχόληση και συμμετείχαν στην κοινωνική ζωή) και εκείνων που ήταν εκτός (που δεν είχαν μόνιμη απασχόληση και δε συμμετείχαν στις οικονομικές και κοινωνικές ανταλλαγές). Η διάκριση όμως αυτή είναι ρευστή, καθώς διαχωριστική γραμμή μεταξύ των δύο καταστάσεων δεν υπάρχει ή τουλάχιστο δύσκολα προσδιορίζεται (Μουσούρου, 1998: 68-69).

Ουσιαστικά, προκειμένου να περιγράψουμε τον κοινωνικό αποκλεισμό, προσπαθούμε να κατανοήσουμε τις σύνθετες διαδικασίες μέσω των οποίων άτομα ή ομάδες μιας συγκεκριμένης κοινωνίας σταδιακά οδηγούνται εκτός του κοινωνικού συστήματος. Δεν αρκεί, όπως γράφει ο Room (1995: 237), «να μετρήσουμε και να περιγράψουμε τα χαρακτηριστικά των κοινωνικά αποκλεισμένων. Πρέπει επίσης να κατανοήσουμε και να παρακολουθήσουμε τη διαδικασία του κοινωνικού αποκλεισμού και να επισημάνουμε τους παράγοντες που διευκολύνουν την είσοδο ή έξοδο από καταστάσεις αποκλεισμού». Το ίδιο επισημαίνει και η ΕΕ υπογραμμίζοντας τη «δομική φύση των διαδικασιών μέσω των οποίων αποκλείονται τμήματα του πληθυσμού από τις οικονομικές και κοινωνικές ευκαιρίες» (European Commission, 1992:20). Η αντίληψη του κοινωνικού αποκλεισμού ως διαδικασίας σημαίνει ότι δεν εκλαμβάνεται ως γεγονός απόλυτο αλλά σχετικό, δηλαδή γεγονός με διαβαθμίσεις. Η προσέγγιση αυτή είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στους θεωρητικούς της γαλλικής σχολής (Castel, 1991 · Mazel, 1996 · Raugam, 1995). Για παράδειγμα, ο Mazel (1996)¹⁵ περιγράφει 5 στάδια που οδηγούν στον κοινωνικό αποκλεισμό:

- Το στάδιο του *κινδύνου* αφορά κατηγορίες πληθυσμού που έχουν χαρακτηριστικά που αποτελούν κοινωνικές μειονεξίες και τα οποία τις καθιστούν ευάλωτες: μια δύσκολη

¹⁵ Όπως αναφέρεται στο Μουσούρου (1998, σελ. 70-71).

οικογενειακή ζωή, σχολική αποτυχία, αναλφαβητισμό, κακές συνθήκες στέγασης κ.λπ.

- Το στάδιο της *απειλής* αφορά μια μεγάλη ποικιλία καταστάσεων (π.χ. ένα ανειδίκευτο ή μεγάλης ηλικίας εργατικό δυναμικό που χάνει την απασχόλησή του σαν συνέπεια δομικών αλλαγών της οικονομίας, μια γυναίκα που καθίσταται αρχηγός μιας μονογονεϊκής οικογένειας κ.λπ.). Οι καταστάσεις αυτές μπορεί να αποσταθεροποιήσουν το άτομο και να φέρουν πλησιέστερα τον αποκλεισμό.
- Το στάδιο της *αποσταθεροποίησης* είναι αποτέλεσμα των τρόπων με τους οποίους τα άτομα αντιμετωπίζουν το προηγούμενο στάδιο της απειλής. Οι τρόποι όμως αυτοί εξαρτώνται από τους οικογενειακούς, κοινοτικούς, κοινωνικούς δεσμούς που τα άτομα έχουν και διατηρούν. Οι δεσμοί αυτοί μπορεί να αποτρέψουν την αποσταθεροποίηση ή τουλάχιστον να περιορίσουν τη διάρκειά της. Διαφορετικά, η αποσταθεροποίηση μπορεί να οδηγήσει σε αποκλεισμό.
- Το στάδιο της *έκπτωσης* είναι αποτέλεσμα της ρήξης των κοινωνικών δεσμών και της αδυναμίας επαναδημιουργίας τους. Η αδυναμία αυτή οφείλεται στη συσσώρευση πολλών αρνητικών παραγόντων και για μακρό χρονικό διάστημα. Εφόσον η έκπτωση αυτή διαιωνίζεται, παγιώνεται και μπορεί να οδηγήσει στον πραγματικό αποκλεισμό.
- Το στάδιο του *πραγματικού αποκλεισμού* που συνίσταται στην πλήρη ρήξη των κοινωνικών δεσμών που συνδέονται με την απασχόληση, την οικογένεια, την κατοικία κ.λπ. Τα άτομα που βρίσκονται στο στάδιο αυτό καταλήγουν τελικά να χαρακτηρίζονται από την απάθεια, την παντελή έλλειψη ενδιαφέροντος για την κοινωνία που τα περιβάλλει και την αδιαφορία για οποιαδήποτε προσπάθεια επανένταξής τους σ' αυτή.

Ο Paugam (1995: 61-62) ορίζει τον κοινωνικό αποκλεισμό σαν μια διαδικασία «κοινωνικής από-ειδίκευσης» (social disqualification) του ατόμου και διακρίνει τρία στάδια:

- Το στάδιο της *αστάθειας* που ορίζεται ως μια κατάσταση που χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό αβεβαιότητας σε σχέση με την απασχόληση και από ασθενείς κοινωνικές επαφές, που είναι το αποτέλεσμα αυτής της ασταθούς σχέσης με τον κόσμο της εργασίας.
- Το στάδιο της *εξάρτησης από την κοινωνική πρόνοια* που ορίζεται ως μια κατάσταση που χαρακτηρίζεται από την πλήρη αποχώρηση από την αγορά εργασίας και από «φτώχεια» στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο. Τα άτομα, στο στάδιο αυτό, εξαρτώνται από τις κοινωνικές παροχές και η κοινωνική τους ζωή περιορίζεται σε επαφές με τα παιδιά τους και τους κοντινούς γείτονές τους.
- Το στάδιο της *πλήρους ρήξης των κοινωνικών δεσμών* που ορίζεται ως η κατάσταση που χαρακτηρίζεται από μια συσσώρευση αρνητικών παραγόντων και μειονεξιών (ανεργία, έλλειψη στέγης, έλλειψη πρόσβαση σε κοινωνικές υπηρεσίες, έλλειψη επικοινωνίας με συγγενείς, γείτονες, φίλους κ.λπ.). Τα άτομα που βρίσκονται στο στάδιο αυτό χαρακτηρίζονται από απάθεια, απελπισία, νιώθουν άχρηστοι για το κοινωνικό σύνολο, πολλές φορές στρέφονται στο αλκοόλ, στα ναρκωτικά και χωρίς κανενός είδους κοινωνικό δεσμό αδυνατούν να επανενταχθούν στην κοινωνία.

Με παρόμοιο τρόπο, και ο Castel (1991)¹⁶ υποστηρίζει ότι υπάρχει μια δυναμική διαδικασία τριών διαδοχικών σταδίων που οδηγεί από την πλήρη κοινωνική ένταξη, στην ασταθή - ευάλωτη σχέση με την εργασία και τις εύθραυστες κοινωνικές σχέσεις και από εκεί στην έκπτωση ή τον κοινωνικό αποκλεισμό.

¹⁶Όπως αναφέρεται στο Silver (1994) "Social exclusion and social solidarity: three paradigms", in *International Labour Review*, vol. 133, pp. 5-6.

Θεωρεί ότι αυτό που χαρακτηρίζει όλους τους κοινωνικά αποκλεισμένους, είναι ένα ιδιαίτερο είδος απόσπασης από τον κοινωνικό ιστό, το οποίο ονομάζει «αποσύνδεση» (disaffiliation). Η «αποσύνδεση» αυτή είναι το αποτέλεσμα της σύζευξης ενός οικονομικού και ενός κοινωνικού άξονα. Ο πρώτος έχει ως αφετηρία την «ένταξη», που χαρακτηρίζεται από σταθερή εργασία, διέρχεται από στάδια που χαρακτηρίζονται από ασταθή ή εποχιακή απασχόληση και καταλήγει στην πλήρη απώλεια εργασίας που ονομάζει «αποκλεισμό». Ο δεύτερος έχει ως αφετηρία την «ένταξη» σε σταθερά συγγενικά και κοινωνικά δίκτυα και καταλήγει στην πλήρη κοινωνική «απομόνωση». Όταν αυτοί οι δύο άξονες διασταυρώνονται καθορίζουν μια ζώνη ένταξης (εγγυημένη σταθερή εργασία και συμπαγής συγγενική και κοινωνική υποστήριξη) που επιβεβαιώνει την κοινωνική συνοχή και μια ζώνη αποσύνδεσης (απουσία εργασίας και κοινωνική απομόνωση) που χαρακτηρίζεται από ελάχιστη ή καθόλου κοινωνική συνοχή. Μεταξύ των δύο άκρων υπάρχει μια ζώνη ευαλωτότητας όπου η εργασία είναι ασταθής και οι κοινωνικές σχέσεις εύθραυστες (Silver, 1994: 559). Βεβαίως, όπως εύστοχα σημειώνει η Μουσούρου (1998: 72) «...η κατανομή ενός πληθυσμού ή ενός ατόμου στα διάφορα επιμέρους στάδια της διαδικασίας του κοινωνικού αποκλεισμού είναι ένα εγχείρημα δύσκολο και σύνθετο και δε φαίνεται να έχει πουθενά επιτευχθεί. Αυτό ασφαλώς οφείλεται τόσο στη σχετικότητα του αποκλεισμού όσο και στην εμπλοκή στη διαδικασία αποκλεισμού παραγόντων που δύσκολα μπορούν να μετρηθούν (μετριέται η φτώχεια, η ηλικία, η ανεργία, οι συνθήκες στέγασης, αλλά δε μετριούνται οι σχέσεις και η αποτελεσματικότητά τους ή η ικανοποίηση απ' αυτές, η αντικειμενική και υποκειμενική πραγματικότητα της μοναξιάς και της απομόνωσης) - και ακόμα δυσκολότερα μπορούν να απογραφούν».

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι η έμφαση που δίνεται στον εντοπισμό και την ανάλυση των διαδικασιών καθώς και στις σχεσιακές δυνάμεις της κοινωνίας που οδηγούν σε φαινόμενα αποκλεισμού δεν πρέπει να μας κάνουν να ξεχνάμε ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός εκφράζει ταυτόχρονα και ένα αποτέλεσμα. Ένα αποτέλεσμα που χαρακτηρίζεται από μια συσσώρευση αρνητικών παραγόντων και μειονεξιών. Η επιμονή μόνο στη δυναμική μορφή του κοινωνικού αποκλεισμού απομακρύνει την προσοχή από το δομικό αποτέλεσμα της διαδικασίας. Η θεσμοποίηση¹⁷ του κοινωνικού αποκλεισμού είναι δυνατό να οδηγήσει σ' ένα μόνιμο διαχωρισμό της κοινωνίας ανάμεσα σε «ενταγμένους» και «αποκλεισμένους». Η πρακτική του αποκλεισμού επανεπιβεβαιώνεται μέσω ασύμμετρων κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών και η δομική του ύπαρξη αποδεικνύεται όταν οποιαδήποτε προσπάθεια ένταξης ατόμων ή ομάδων προκαλεί αντιδράσεις όπως επιφυλακτικότητα, φόβο ή και θεσμικά εμπόδια. Συλλογικές αντιδράσεις τέτοιας μορφής πρέπει να αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα κάθε έρευνας για τον κοινωνικό αποκλεισμό. Αναμφισβήτητα, οι κοινωνικά αποκλεισμένοι δεν συνιστούν μια ομοιογενή ομάδα με κοινή συνείδηση, στόχους και δραστηριότητες. Και είναι αυτή η ανομοιογένεια και απομόνωση που τους εμποδίζουν να απαιτήσουν και να διεκδικήσουν από μόνοι τους την ένταξή τους (Silver, 1994: 545).

¹⁷ Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Rodgers στον αποφασιστικό ρόλο του κράτους ή και άλλων θεσμών όπως η Τοπική Αυτοδιοίκηση, οι επιχειρήσεις, διάφοροι θρησκευτικοί θεσμοί κλπ. όσον αφορά τη διατήρηση ή άρση των συνθηκών αποκλεισμού διαφόρων ομάδων μέσα στην κοινωνία. Βλ. σχετικά Rodgers G. (1995), "What is special about a 'social exclusion' approach?" in Rodgers G., Gore Ch., Figueiredo J.B.(eds.) (1995), *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, ILO Publications, p.51.

3.4 Η ΧΩΡΙΚΗ (SPATIAL) ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Η συσσώρευση των αρνητικών αποτελεσμάτων του κοινωνικού αποκλεισμού γίνεται περισσότερο ορατή στην περίπτωση της χωρικής του συγκέντρωσης. Έχει διαπιστωθεί ότι οι «τόποι» (places) διαμονής των ανθρώπων (ήπειρος, χώρα, περιφέρεια, τοπική κοινότητα), συμβάλλουν με διαφορετικό τρόπο στην πρόσβαση, στη συμμετοχή ή/και στην κοινωνική ένταξη, εφόσον συνδέονται με συλλογικές μνήμες, αποδίδουν κοινωνικές ταυτότητες και διαφέρουν ως προς τους πόρους, τις υποδομές (υλικές, κοινωνικές και πολιτισμικές) και την κοινωνική σύνθεση (Silver, 2015: 2). Για παράδειγμα, η συσσώρευση των κοινωνικών μειονεκτημάτων δεν προκαλείται μόνο από την έλλειψη προσωπικών ή οικογενειακών πόρων, αλλά και από τις ανεπαρκείς ή μη ικανοποιητικές υποδομές και υπηρεσίες που προσφέρονται στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας, όπως ερειπωμένα σχολεία, απομακρυσμένα από τον τόπο κατοικίας καταστήματα, ανεπαρκή τοπικά συγκοινωνιακά δίκτυα, ελλειπείς κοινωνικές υπηρεσίες κ.λπ. Εξίσου σημαντικό ρόλο στη δημιουργία ή όχι καταστάσεων αποκλεισμού παίζουν, επίσης, τα διάφορα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της τοπικής κοινωνίας όπως διάφορες τοπικές παραδόσεις αλληλοβοήθειας, εθελοντικές οργανώσεις αυτοβοήθειας, άτυπα δίκτυα φροντίδας κ.λπ. (Moulaert, 1995:175-191). Κατά συνέπεια, ο βαθμός ευαλωτότητας στον κοινωνικό αποκλεισμό εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τους «πόρους» που μπορούν να αντλήσουν από την τοπική κοινωνία που ζουν (Room, 1995: 238), ενώ «αρνητικά» κοινωνικά περιβάλλοντα ενισχύουν και διαιωνίζουν τον αποκλεισμό των ατόμων ή ομάδων (Kristensen, 1995:146-158).

Διασυννοριακοί έλεγχοι, νόμοι περί μετανάστευσης και πολιτογράφησης, διαδικασίες «διαχωρισμού» (segregation), «εκτοπισμού» (displacemt), «απομόνωσης» (isolation) ή «γκε-

τοποίησης» (ghettoization) είναι μόνο μερικοί από τους μηχανισμούς χωρικού αποκλεισμού με σοβαρές κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές επιπτώσεις (Silver, 2015:2). Μεταξύ αυτών, οι κοινωνικές επιπτώσεις των χωρικών διαχωρισμών στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις έχουν αναδειχτεί ως ένα προνομιακό πεδίο μελέτης της αστιακής κοινωνιολογίας και της κοινωνικής γεωγραφίας (Wacquant, 1996). Έτσι, «η εγκαταλειμμένη πόλη» (abandoned city) στην τοπολογία του Marcuse (1996:196) είναι η «πόλη των θυμάτων», εκεί δηλαδή που κατοικούν οι φτωχοί, οι μακροχρόνια άνεργοι, οι άστεγοι και οι αποκλεισμένοι. Η Νέα Υόρκη στη μελέτη των Mollenkopf and Castells (1992:11) χαρακτηρίζεται ως «δυσδική πόλη» (dual city), όπου το «κέντρο» (center), καλά οργανωμένο σε ένα παγκόσμιο δίκτυο οικονομικής λήψης αποφάσεων, καταλαμβάνεται από λευκούς, υψηλόβαθμα στελέχη και επαγγελματίες στα κέντρα εξουσίας, ενώ η «περιφέρεια» (periphery) από κατακερματισμένες κοινωνικές ομάδες χωρίς κοινά συμφέροντα και αξίες και χωρίς μέσα οργάνωσης και επιρροής. Αντίστοιχες μελέτες στην Ευρώπη δίνουν έμφαση στον χωρικό διαχωρισμό των μεταναστών και των προσφύγων, ενώ στον αναπτυσσόμενο κόσμο η διαμόρφωση στις «παραγκουπόλεις» (slums), είναι εξαιρετικά επικίνδυνη αποκλείοντας τους κατοίκους από βασικές παροχές υγιεινής, ασφάλειας και άλλες δημόσιες υπηρεσίες (Silver, 2015: 13). Άλλες φορές ο χωρικός διαχωρισμός παίρνει πιο συγκεκριμένη μορφή, όπως την «γκετοποίηση» (ghettoization) συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (εθνοτικά, φυλετικά, θρησκευτικά, κ.λπ.) ανεξάρτητα από το εισόδημά τους (Hutchinson & Haynes, 2011 · Wacquant, 2009). Αυτός ο χωρικός εγκλεισμός παίρνει διάφορες μορφές, όπως ειδικές οικιστικές ζώνες, στρατόπεδα συγκέντρωσης, αποικίες λεπτρών, άσυλα, φυλακές, οι οποίες έχουν σχεδιαστεί για να απομονώσουν μια ομάδα από την κοινωνική

αλληλεπίδραση με την ευρύτερη κοινωνία. Τέτοιου είδους πρακτικές και περιορισμοί δημιουργούν ποικίλες μορφές κοινωνικού αποκλεισμού (Cutler et al., 2008).

Από τα παραπάνω γίνεται προφανές ότι η χωρική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού καθίσταται ιδιαίτερα σημαντική από τη στιγμή που ο κοινωνικός αποκλεισμός διαφόρων ομάδων στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες παίρνει κυρίως τη μορφή της χωροταξικής απομόνωσης. Η απομόνωση αυτή καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις τωρινές αλλά και προδιαγράφει τις μελλοντικές συνθήκες ζωής των ομάδων αυτών (Byrne, 2005: 10). Έχει, επίσης, μεγάλη σημασία και για την αποτελεσματική καταπολέμηση του φαινομένου. Αυτό σημαίνει ότι, πρώτον, τα προγράμματα για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού πρέπει να σχεδιάζονται και να εφαρμόζονται όχι κεντρικά, αλλά σύμφωνα με τα δεδομένα και τις ιδιαιτερότητες της τοπικής κοινωνίας και των συγκεκριμένων αναγκών του πληθυσμού της (Ραφαήλ, 2001:275). Και δεύτερον, ότι οι πολιτικές κατά του αποκλεισμού στο τοπικό επίπεδο, δεν πρέπει να παίρνουν μόνο τη μορφή προγραμμάτων για τα αποκλεισμένα άτομα ή ομάδες, αλλά και τη μορφή επενδύσεων για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών.

Συνοπτικά, από την ανάλυση των ουσιαστών χαρακτηριστικών του κοινωνικού αποκλεισμού προκύπτει ο ακόλουθος ορισμός εργασίας: ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι μια *σχεσιακή* και *σχετική* έννοια, αφού εστιάζει στις κοινωνικές σχέσεις και εξαρτάται από το εκάστοτε ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, με έντονο το στοιχείο της *χωρικής* απομόνωσης. Αναφέρεται σε μια *πολυδιάστατη διαδικασία* διάρρηξης των κοινωνικών δεσμών, που στο ατομικό επίπεδο συνεπάγεται την *απουσία κοινωνικών σχέσεων*, την *ανεπαρκή συμμετοχή* στις συνηθισμένες δραστηριότητες της κοινωνίας ή την παρεμπόδιση από την *πρόσβαση στα δικαιώματα* που απορρέουν από την ιδιότητα του πολίτη, ενώ στο συλ-

λογικό επίπεδο αντανακλά την *έλλειψη κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης*. Αναφέρεται, ωστόσο, και σε ένα *δομικό αποτέλεσμα* που χαρακτηρίζεται από μια συσσώρευση αρνητικών παραγόντων και μειονεξιών.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ - Η ΠΡΟΣΤΙΘΕΜΕΝΗ ΑΞΙΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Η σταδιακή μετάβαση, κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, από τη φτώχεια στον κοινωνικό αποκλεισμό, δεν συνιστά απλώς μια ορολογική μετάβαση στο επίπεδο των εννοιών, αλλά μια θεμελιακή αλλαγή στον τρόπο ανάλυσης και ερμηνείας των κοινωνικών ανισοτήτων στη σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία. Στον απόηχο μιας σειράς εξελίξεων στο μακρο-κοινωνικό (π.χ. ραγδαίες οικονομικές, τεχνολογικές και κοινωνικές μεταβολές που σηματοδότησαν τη μετάβαση στη μεταβιομηχανική εποχή), αλλά και θεωρητικό (π.χ. νέα κοινωνικά κινήματα, μεταμοντερνισμός και θεωρία της ύστερης νεωτερικότητας) επίπεδο, η έννοια της κοινωνικής τάξης, ως το κυρίαρχο παράδειγμα ανάλυσης και ερμηνείας του κοινωνικού μειονεκτήματος στο πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας αρχίζει σταδιακά να υποχωρεί. Από τις αρχές της δεκαετίας του '90 φαίνεται να εγκαθιδρύεται μια νέα διχοτομική αναπαράσταση της κοινωνίας που διακρίνει μεταξύ των κατόχων μιας κοινωνικής θέσης, από την οποία απορρέουν όλων των ειδών οι κοινωνικές εγγυήσεις (πόροι, αγαθά, δικαιώματα και υπηρεσίες) και ενός ολοένα αυξανόμενου «ρευστού» πληθυσμού που μένει στο μεταίχμιο ή στο περιθώριο του κύριου κορμού της κοινωνίας, τους «ενταγμένους» (insiders) και τους «αποκλεισμένους» (outsiders). Το παράδειγμα της *κοινωνικής τάξης* αντικαθίσταται σταδιακά από αυτό του *κοινωνικού αποκλεισμού*. Κεντρική

στο νέο αυτό παράδειγμα είναι η ιδέα της «απόστασης» ή της «απόσπασης» ή της «ρήξης» από τον πυρήνα της κοινωνίας, ο οποίος αποτελείται από ανθρώπους που είναι ενταγμένοι σ' ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων και δραστηριοτήτων που θεωρούνται φυσιολογικές ή συνηθισμένες. Στο πλαίσιο αυτό, ο κοινωνικός αποκλεισμός, ως το νέο βασικό εργαλείο ανάλυσης του κοινωνικού μειονεκτήματος διαφέρει από την κοινωνική τάξη, που απορρέει από μια αναπαράσταση της κοινωνικής ζωής ως ιεραρχικά οργανωμένης στη βάση κυρίως οικονομικών κριτηρίων. Κοιτάζοντας μέσα από το φακό του κοινωνικού αποκλεισμού, οι άνθρωποι αποκλείονται, όχι απαραίτητα λόγω της συγκεκριμένης τοποθέτησής τους στην ιεραρχία των κοινωνικών τάξεων, αλλά λόγω της περιθωριοποίησής τους από τον πυρήνα της κοινωνικής ζωής. Συνεπώς, το παράδειγμα του κοινωνικού αποκλεισμού μας απομακρύνει από μια κάθετη αναπαράσταση της κοινωνίας, όπου οι κοινωνικές ανισότητες είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος και του τρόπου παραγωγής και όπου τα άτομα επιχειρούν να υπερβούν την αλλοτρίωσή του συμμετέχοντας σε συλλογικές διαδικασίες ανατροπής του συστήματος, προς μια οριζόντια αναπαράσταση της κοινωνίας, όπου η κυρίαρχη τάση είναι μια πόλωση μεταξύ των «εντός» και «εκτός» και όπου οι αποκλεισμένοι λειτουργούν μέσα σε ένα εναλλακτικό κοινωνικό σύμπαν.

Η σύγχρονη εκδοχή της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού εμφανίστηκε στη Γαλλία στη δεκαετία του 1960, σε μια εποχή ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης και ιδιαίτερα χαμηλής ανεργίας στη δυτική Ευρώπη, αποκαλύπτοντας ότι ένα μέρος του πληθυσμού εξακολουθούσε να παραμένει στο περιθώριο της ανάπτυξης και των κοινωνικών εγγυήσεων που τη συνόδευαν. Από τη Γαλλία, η χρήση της εξαπλώθηκε μέσω των θεσμών της ΕΕ, εκτοπίζοντας σταδιακά την έννοια της φτώχειας.

Καθώς ο κοινωνικός αποκλεισμός εξαπλωνόταν οι σημασίες που του αποδίδονταν προσαρμόζονταν και αντανakλούσαν τα διαφορετικά πολιτικά και κοινωνικά πλαίσια. Υιοθετήθηκε, για παράδειγμα, με ιδιαίτερο ενθουσιασμό από τη νέα κυβέρνηση των Εργατικών στο ΗΒ στα τέλη της δεκαετίας του 1990, ενώ στις ΗΠΑ αναπτύχθηκε ένας νέο-φιλελεύθερος λόγος περι «υπο-τάξης» (underclass). Την ίδια περίοδο η ΔΟΕ έλαβε ηγετικό ρόλο στην διάχυση της έννοιας στις λιγότερο αναπτυγμένες οικονομικά χώρες, ενώ σταδιακά η προβληματική του κοινωνικού αποκλεισμού άρχισε να εισάγεται στο λεξιλόγιο όλων των διεθνών οργανισμών, όπως του ΟΟΣΑ και της ΠΤ. Μέρος της ολοένα και αυξανόμενης δημοφιλίας του κοινωνικού αποκλεισμού έχει αποδοθεί στην «πολιτική γοητεία» του. Έχει υποστηριχθεί ότι εκλαμβάνεται ως μια έννοια λιγότερο ενοχλητική και απειλητική από τη φτώχεια και η σημασιολογική ευελιξία της επιτρέπει την αποδοχή της από μια ευρεία γκάμα πολιτικών απόψεων και θέσεων. Επιπλέον, η δυσκολία της ποσοτικής και εμπειρικής τεκμηρίωσης του επιτρέπει μια αέναη συνέχιση των συζητήσεων χωρίς την ανάληψη συγκεκριμένων πολιτικών δεσμεύσεων για την καταπολέμησή του.

Εξίσου αδιαμφισβήτητη με την πολιτική δημοφιλία είναι και η ένταση της ακαδημαϊκής κριτικής για τον κοινωνικό αποκλεισμό. Δεν είναι λίγοι εκείνοι που τον κατηγορούν για ασάφεια και αοριστία, μειονεκτήματα που ακυρώνουν σε μεγάλο βαθμό την αναλυτική και ερμηνευτική αξία του (Mackenzie et al., 2012). Υποστηρίζουν ότι η ευρύτητα του όρου είναι τόσο μεγάλη που μπορεί να συμπεριλάβει σχεδόν οτιδήποτε. Έχει, επίσης, συνδεθεί με την άνοδο, από τη δεκαετία του '70 και μετά, της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας (Veit- Wilson, 1998 · Byrne, 1999 · Levitas, 1998), ενώ έχει υπογραμμιστεί ο κίνδυνος της χρήσης του ως μιας «κουρτίνας» για την απόκρυψη της ακραίας φτώχειας και ως μιας «κατηγορητικής ετικέτας» που καθιστά

τους φτωχούς υπεύθυνους για την κατάσταση τους (Hick, 2012). Ακόμη, έχουν επισημανθεί οι περιορισμοί της εφαρμογής του «αποκλεισμού», ως μιας έννοιας που αναπτύχθηκε στις βιομηχανικές χώρες του βορείου ημισφαιρίου με καλά ανεπτυγμένα συστήματα κοινωνικής προστασίας, σε εθνικά κράτη με ασθενή διακυβέρνηση, ελάχιστη κοινωνική προστασία, μεγάλη παραοικονομία και την πλειοψηφία του πληθυσμού να ζει σε συνθήκες ακραίας φτώχειας (Mathieson et al., 2008).

Κατά συνέπεια, το μείζον ερώτημα που προκύπτει είναι το εξής: Ποια ακριβώς είναι η προστιθέμενη αξία του κοινωνικού αποκλεισμού σε σχέση με τις πιο παραδοσιακές κατηγορίες ανάλυσης και ερμηνείας του κοινωνικού μειονεκτήματος, και ειδικότερα της φτώχειας στις σύγχρονες πολυδιάστατες εκδοχές της;

Είναι χρήσιμο, αρχικά, να υπενθυμίσουμε ότι η απόρριψη της ερμηνευτικής και αναλυτικής αξίας του κοινωνικού αποκλεισμού, ως μιας έννοιας ασαφούς και αμφιλεγόμενης (π.χ. ποικιλία ορισμών) θα σήμαινε αυτόματα και την απόρριψη για τους ίδιους λόγους, όλων σχεδόν των εννοιών που χρησιμοποιούμε στις κοινωνικές επιστήμες, συμπεριλαμβανομένης προφανώς και της ίδιας της φτώχειας (Sealey, 2015: 606). Επίσης, όπως προκύπτει από την ανωτέρω ανάλυση αλλά και όπως θα δείξουμε και σε επόμενο κεφάλαιο (κεφ. 3), μπορεί ο κυρίαρχος «λόγος» περί κοινωνικού αποκλεισμού στην Ευρώπη τα τελευταία χρόνια να έχει συνδεθεί στενά με τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία (Levitas, 1996), ωστόσο έχει συνυπάρξει και εξακολουθεί να συνυπάρχει με προσεγγίσεις και ερμηνείες του κοινωνικού μειονεκτήματος, που καλύπτουν το σύνολο του πολιτικού και ιδεολογικού φάσματος (Silver, 1994 · Levitas, 1998 · Veit-Wilson, 1998).

Όσον αφορά τη σύγκρισή του με τη φτώχεια και παρά το γεγονός ότι η τελευταία έχει πάψει προ πολλού να ταυτίζεται αποκλειστικά με την έλλειψη εισοδήματος, αλλά εκλαμβάνεται

πλέον ως ένα δυναμικό και πολυδιάστατο φαινόμενο, θεωρούμε ότι η προβληματική του κοινωνικού αποκλεισμού εξακολουθεί να προσφέρει μια σειρά από ερμηνευτικά πλεονεκτήματα. Αρχικά, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι οι δύο έννοιες σχετίζονται αλλά δεν ταυτίζονται. Για παράδειγμα, ενώ οι άνθρωποι με χαμηλά εισοδήματα θεωρούνται πάντοτε ως φτωχοί, μπορεί να μην είναι κοινωνικά αποκλεισμένοι αναφορικά με άλλες πτυχές της κοινωνικής τους ζωής και αντίστροφα, οι μη φτωχοί μπορεί να είναι κοινωνικά αποκλεισμένοι στη βάση άλλων κοινωνικών τους χαρακτηριστικών, όπως η εθνικότητα, το φύλο, η αναπηρία κ.λπ. (Oppenheim, 1998:14). Δεύτερον, η προβληματική του κοινωνικού αποκλεισμού εξακολουθεί να παρέχει μια πιο ολιστική και περιεκτική εικόνα του κοινωνικού μειονεκτήματος (Οικονόμου και Φερώνας, 2006). Όπως σημειώνουν χαρακτηριστικά οι Burchardt et al. (2002), δεν είναι ούτε η διεύρυνση των δεικτών, με βάση τους οποίους προσδιορίζεται η έλλειψη πόρων, ούτε η επέκταση του πεδίου ανάλυσης ώστε εκτός από το άτομο ή το νοικοκυριό να περιλαμβάνει και την κοινότητα ή το τοπικό επίπεδο, ούτε η δυναμική ανάλυση (επέκταση του χρονικού ορίζοντα) που στοιχειοθετούν την καινοτομία της προσέγγισης του κοινωνικού αποκλεισμού σε σχέση με τη φτώχεια. Αντίθετα, η «νέα οπτική» που φέρνει ο κοινωνικός αποκλεισμός στην κοινωνική πολιτική έγκειται στο ότι:

«..επιτρέπει τη διεύρυνση του ενδιαφέροντος και πέρα από την μη συμμετοχή λόγω έλλειψης υλικών πόρων. Η έρευνα για την φτώχεια επιδιώκει να εντοπίσει εκείνους των οποίων η συμμετοχή στην κοινωνία παρεμποδίζεται από την έλλειψη πόρων και εστιάζει στο χαμηλό εισόδημα ως δείκτη αυτής της κατάστασης. Η έρευνα για την πολλαπλή αποστέρηση επεκτείνει το εύρος των δεικτών αλλά στόχος παραμένει ο ακριβής εντοπισμός των ατόμων που στερούνται των πόρων για συμμετοχή. Οι μετρήσεις του κοινωνικού αποκλεισμού επιχειρούν να εντοπίσουν όχι μόνο όσους στερούνται

πόρων, αλλά και εκείνους των οποίων η μη συμμετοχή εμφανίζεται με διαφορετικούς τρόπους¹⁸: Για παράδειγμα μέσω διακρίσεων, ύπαρξης μακροχρόνιων ασθενειών, γεωγραφικής θέσης ή πολιτισμικής ταυτότητας. Η έλλειψη υλικών πόρων παραμένει κεντρική και σημαντική αιτία μη συμμετοχής, αλλά δεν εξαντλεί όλες τις πιθανές περιπτώσεις...» (Burchardt et al, 2002:6).

Τρίτον, ο σχεσιακός και δυναμικός χαρακτήρας του κοινωνικού αποκλεισμού, μας επιτρέπει μια βαθύτερα κοινωνική ή κοινωνιολογική ανάλυση του κοινωνικού μειονεκτηματος, σε σύγκριση με την πιο ατομοκεντρική και οικονομο-κεντρική εννοιολόγηση που χαρακτηρίζουν τις περισσότερες προσεγγίσεις για τη φτώχεια (π.χ. ατομικά χαρακτηριστικά, δυνατότητες, συνθήκες διαβίωσης, υποκειμενική ευημερία κ.λπ.), δίνοντας έμφαση στην ανεπαρκή κοινωνική συμμετοχή, τη διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών με την ευρύτερη κοινωνία, και την αποδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής και κοινωνικής αλληλεγγύης (Lister, 2004:88 · Spicker, 2014:5).

Τέταρτον, η προβληματική του κοινωνικού αποκλεισμού δίνει έμφαση στην υπαιτιότητα και τον φορέα. Η φράση «είμαι κοινωνικά αποκλεισμένος» είναι μια παθητική φράση που υπαινίσσεται ότι ο αποκλεισμός συμβαίνει εξαιτίας της δράσης ενός ενεργού εξωτερικού φορέα δύναμης και εξουσίας, που έχει οδηγήσει στο «θάνατο του κοινωνικού» (death of the social), καταργώντας τη δυνατότητα πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης για τη διεκδίκηση των συμφερόντων των αποκλεισμένων (Window and Hall, 2013:147). Κατά συνέπεια, μας επιτρέπει να αναζητήσουμε τις αιτίες του κοινωνικού αποκλεισμού έξω από τα ατομικά χαρακτηριστικά των αποκλεισμένων, στις άνισες σχέσεις εξουσίας και στα εγγενή δομικά χαρακτηριστικά του παγκοσμιοποιημένου καπιταλιστικού συστήματος (Byrne,

¹⁸ Η έμφαση δική μου

1999· MuncK, 2005:35). Αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι το αίτημα για «κοινωνική ένταξη» (social inclusion) ως ο αντίθετος πόλος του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως προβάλλεται σήμερα, μπορεί να είναι παραπλανητικό με όρους κοινωνικής δικαιοσύνης. Όπως σωστά έχει επισημάνει η Levitas (1996), με τον προσδιορισμό των κοινωνικά αποκλεισμένων ως ομάδων εκτός του κύριου κορμού της κοινωνίας ή και εκτός αυτής καθαυτής της κοινωνίας υπονοείται ότι, εάν οι αποκλεισμένοι βοηθηθούν ή παρακινήθούν να διασχίσουν τα όριά της, τότε όλα θα είναι μια χαρά και ότι οι ανισότητες μεταξύ των μη αποκλεισμένων έχουν μηδαμινή σημασία σε σχέση με τον διαχωρισμό σε άτομα εκτός και εντός της κοινωνίας. Με τον τρόπο αυτό, η προσέγγιση με όρους ένταξης/αποκλεισμού μπορεί να συμβάλει στη νομιμοποίηση της συνύπαρξης μιας ολοφάνερης κοινωνικής στέρησης από τη μια μεριά και της άκριτης αποδοχής του καπιταλισμού από την άλλη. Από την άλλη πλευρά, το όραμα μιας συνεκτικής και αλληλέγγυας κοινωνίας μπορεί να προέλθει μόνο μέσα έναν «μετασχηματισμό του κοινωνικού» (transformation of the social), μέσω της ανακατανομής ισχύος και σχέσεων εξουσίας υπέρ των κοινωνικά αποκλεισμένων (Sealey, 2015:612). Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο, η προβληματική του αποκλεισμού μπορεί να ορθώσει έναν κριτικό λόγο για τις βαθύτερες και θεμελιώδεις αιτίες του κοινωνικού αποκλεισμού και τη δυνατότητα αποκατάστασης της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ: Η ΘΕΩΡΙΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΣΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΓΛΩΣΣΑ, η λέξη «αλληλεγγύη» (solidarity) αναφέρεται συνήθως στην προθυμία των ανθρώπων να βοηθήσουν τους συνανθρώπους τους ή να υποστηρίξουν την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκουν, χωρίς να πάρουν άμεσα κάτι σε αντάλλαγμα. Στην κοινωνιολογία, η «κοινωνική αλληλεγγύη» (social solidarity) αποτελεί μια από τις θεμελιώδεις, αλλά ταυτόχρονα και πιο σύνθετες και αμφιλεγόμενες έννοιες, ενώ δεν υπάρχει ένας καθολικά αποδεκτός ορισμός για το ακριβές περιεχόμενό της (McKeown-Ο'Donovan and Lynch, 2018). Η σημαντικότερη, ίσως, έννοια με την οποία συνδέεται η κοινωνική αλληλεγγύη είναι αυτή της αλληλεξάρτησης, η αναγνώριση δηλαδή ότι οι άνθρωποι εξαρτώνται ο ένας από τον άλλο και ότι η ευημερία του ενός σχετίζεται θετικά με την ευημερία του άλλου ή των άλλων. Από τη στιγμή που σε όλες τις κοινωνίες οι άνθρωποι είναι αλληλεξαρτώμενοι, δεν υπάρχει κάποια μορφή κοινωνίας που να μην ισχύει κάποια μορφή αλληλεγγύης. Όπως πολύ εύστοχα σημειώνει ο Spicker (2004:100), «εάν η κοινωνία είναι μια αλληλένδετη σειρά δικτύων, οι αλληλέγγυες δράσεις είναι τα νήματα που συνδέουν από κοινού αυτά τα δίκτυα, η αλλιώς θεμελιώνουν την κοινωνική συνοχή. Συνεπώς, η κοινωνική αλληλεγγύη είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με

την κοινωνική συνοχή και άρα με την ίδια την έννοια της κοινωνίας, αφού χωρίς κοινωνική συνοχή δεν μπορούν να υπάρξουν κοινωνίες».

Η κοινωνική αλληλεγγύη ετυμολογικά έλκει την καταγωγή της από την νομική έννοια του Ρωμαϊκού Δικαίου «in solidum», αναφερόμενη στην κοινή ευθύνη μιας ομάδας για τα χρέη ενός από τα μέλη της ομάδας (Bayertz, 1999). Με αυτή τη σημασία υιοθετήθηκε από τους Γάλλους νομικούς κατά τον 16ο αιώνα και συμπεριλήφθηκε μεταγενέστερα στον Ναπολέοντιο Κώδικα το 1804 (Stjerno, 2004: 27). Στο πλαίσιο της χριστιανικής ηθικής και ιδιαίτερα της καθολικής διδασκαλίας, ταυτίστηκε με την έννοια της «αδελφοσύνης» (fraternity) που εκφραζόταν στις πράξεις αγάπης και φιλανθρωπίας προς τον συνάνθρωπο (Stjerno, 2004). Ωστόσο, από τα τέλη του 18ου αιώνα μετασχηματίστηκε σταδιακά σε μια πολιτική, φιλοσοφική και κοινωνιολογική έννοια.

Στο πολιτικό επίπεδο, κατά τη διάρκεια της γαλλικής επανάστασης η έννοια της αδελφοσύνης απέκτησε σταδιακά πολιτικό περιεχόμενο, προκειμένου να δηλώσει μια αίσθηση πολιτικής κοινότητας, ενώ η φράση «ισότητα, ελευθερία, αδελφοσύνη» αποτέλεσε μια από τις θεμελιώδεις αξίες της δυτικής νεωτερικότητας. Κατά τον 19ο αιώνα, οι θρησκευτικές ερμηνείες για την οργάνωση και τη λειτουργία της κοινωνίας σταδιακά υποχωρούν και η έννοια της αδελφοσύνης αντικαθίσταται από την έννοια της «αλληλεγγύης» (solidarity). Την περίοδο αυτή, Γάλλοι ουτοπιστές και κοινωνικοί φιλόσοφοι, όπως οι Fourier και Leroux, άρχισαν να χρησιμοποιούν την αλληλεγγύη ως έννοια που δηλώνει τη στάση και τις σχέσεις που χαρακτηρίζονται από αμοιβαία συμπάθεια μεταξύ των ατόμων, που ενώνονται σε μία κοινότητα. Ο Fourier ήταν και ο πρώτος που συνέδεσε την αλληλεγγύη με την κοινωνική πολιτική, υπο-

στηρίζοντας ότι θα πρέπει να περιλαμβάνει την κατανομή των πόρων με τους ανθρώπους που έχουν ανάγκη, ένα ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα και τη δημόσια στήριξη των οικογενειών. Στη συνέχεια οι κλασικοί κοινωνιολόγοι (Comte, Durkheim, Simmel, Weber κ.λπ.) αρχίσαν να επεξεργάζονται συστηματικά την έννοια της αλληλεγγύης, επιχειρώντας να εντοπίσουν τις πηγές της κοινωνικής συνοχής κατά το πέρασμα από την παραδοσιακή στη βιομηχανική κοινωνία (Stjerno, 2004).

Παρά το γεγονός ότι το κοινωνιολογικό ενδιαφέρον για την κοινωνική αλληλεγγύη απόνησε κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ου αιώνα (Crow, 2002 · Wilde, 2007), κατά τις τελευταίες δεκαετίες αναθερμάνθηκε μέσα από τα έργα κορυφαίων σύγχρονων κοινωνιολόγων (Beck, 1997 · Giddens, 1994 · Habermas, 1995). Προφανώς το κλασικό ερώτημα που τέθηκε από τον Durkheim και αφορά στο «τι είναι οι δεσμοί που συνέχουν τους ανθρώπους μεταξύ τους και με την ευρύτερη κοινωνία;» (*What are the bonds which unite men one with another and to society?*) τίθεται σήμερα με διαφορετικούς όρους, αντανακλώντας τις ραγδαίες δομικές μεταβολές που σηματοδότησαν τη μετάβαση στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Η παγκοσμιοποίηση, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, η αποβιομηχάνιση, η μετανάστευση, η δημογραφική γήρανση, η εξατομίκευση, οι αλλαγές των εργασιακών και οικογενειακών προτύπων και η πρόσφατη οικονομική κρίση, έχουν αυξήσει την ανομοιομορφία, τη διαφορετικότητα και την ευελιξία, προτάσσουν το ατομικό έναντι του συλλογικού, αναδεικνύουν «νέους κοινωνικούς κινδύνους» (new social risks) και εντείνουν την αβεβαιότητα των κοινωνικών σχέσεων. Οι διαδικασίες αυτές θέτουν σημαντικές προκλήσεις για τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνική αλληλεγγύη συγκροτείται εννοιολογικά, οργανώνεται συλλογικά και εκφράζεται θεσμικά, αλλά και συμβάλουν στην ανάπτυξη νέων μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης.

Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρήσουμε μια συνοπτική θεωρητική επισκόπηση της έννοιας της κοινωνικής αλληλεγγύης. Είναι αυτονόητο ότι δεν είναι δυνατόν να προβούμε σε μια λεπτομερή επισκόπηση των διαφορετικών εννοιολογήσεων της κοινωνικής αλληλεγγύης στο ευρύτερο πεδίο των κοινωνικών επιστημών (φιλοσοφία, πολιτική επιστήμη, κοινωνιολογία κ.λπ.). Αντίθετα, το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στην κοινωνιολογική συζήτηση περί κοινωνικής αλληλεγγύης, αν και αναγνωρίζουμε ότι τα όρια μεταξύ των επιμέρους κλάδων των κοινωνικών επιστημών είναι δυσδιάκριτα. Αποτελεί κοινό τόπο ότι η κοινωνιολογική ανάλυση είναι στενά συνυφασμένη, αφενός με ευρύτερες φιλοσοφικές αναζητήσεις περί της «καλής» και «δίκαιης» κοινωνίας, και αφετέρου με πολιτικό-ιδεολογικές συζητήσεις (φιλελευθερισμός, σοσιαλδημοκρατία κ.λπ.). Βασική υπόθεση εργασίας είναι ότι η έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης μετασχηματίζεται μαζί με το μετασχηματισμό της κοινωνίας.

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ

Πριν προχωρήσουμε στην επισκόπηση των βασικότερων κοινωνιολογικών προσεγγίσεων για την κοινωνική αλληλεγγύη, είναι σκόπιμο να αναφερθούμε σε ορισμένες θεμελιώδεις πτυχές της έννοιας οι οποίες συνδυάζονται και δομούνται με διαφορετικό τρόπο και έμφαση στους επιμέρους ορισμούς ή θεωρήσεις περί κοινωνικής αλληλεγγύης. Σύμφωνα με την κλασική ανάλυση του Stjerno (2004:16-18, 2011:157), οι διαφορετικές εννοιολογήσεις της κοινωνικής αλληλεγγύης μπορούν να ερμηνευτούν στη βάση πέντε διαφορετικών πτυχών που εμπεριέχονται στην έννοια και αναλύονται παρακάτω:

Τα θεμέλια ή οι πηγές της κοινωνικής αλληλεγγύης. Το άτομο (εαυτός) και οι τρόποι με τους οποίους αυτό καθορίζεται σε σχέση με τους άλλους, συνθέτουν τη βάση για την εκδήλωση συναισθημάτων αλληλεγγύης. Η πιο στενή κατηγορία εδώ είναι το ατομικό συμφέρον, αλλά ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση το άτομο σπάνια βρίσκεται εντελώς απομονωμένο χωρίς να μοιράζεται κάποια κοινά συμφέροντα με μια, έστω, κλειστή ομάδα ανθρώπων. Η αμέσως ευρύτερη κατηγορία αφορά στην αναγνώριση της «ομοιότητας» (sameness), της αίσθησης, δηλαδή, του ανήκειν σε μια ευρύτερη κοινωνική ομάδα ή κοινότητα. Στην περίπτωση αυτή, η πηγή της κοινωνικής αλληλεγγύης μπορεί να εντοπίζεται στην αίσθηση της *αλληλεξάρτησης* (η έμφαση του συγγραφέα) με τους άλλους. Οι κοινές πολιτικές ή θρησκευτικές πεποιθήσεις μπορεί να συνιστούν πηγή μιας περαιτέρω διεύρυνσης της κοινωνικής αλληλεγγύης, ενώ η πιο καθολική κατηγορία χαρακτηρίζεται από τον αλτρουισμό που περιλαμβάνει όλα τα ανθρώπινα όντα. Κατά συνέπεια, τα ερωτήματα που αναδύονται εδώ είναι τα ακόλουθα: Η αλληλεγγύη πηγάζει από το ατομικό συμφέρον ή τα κοινά συμφέροντα μιας ευρύτερης ομάδας, κοινότητας ή κοινωνίας; Στηρίζεται στην ομοιογένεια ή την ισοτιμία; Βασίζεται στην κοινωνική τάξη ή τη θρησκεία; Είναι το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης και της αλληλεξάρτησής μας με τους συνανθρώπους μας; Θεμελιώνεται στην ηθική, τον αλτρουισμό, τη λογική, ή στην συμπάθεια προς τους συνανθρώπους μας που υποφέρουν ή καταπιέζονται;

Τα όρια της κοινωνικής αλληλεγγύης. Κάθε επιμέρους κατηγορία σε αυτό το συνεχές, από το άτομο (εγώ) προς τους άλλους (όλοι), έχει τις δικές της στοχεύσεις και θέτει τα δικά της όρια αναφορικά με ποιοι εντάσσονται και ποιοι αποκλείονται από την κοινωνική αλληλεγγύη. Η διάκριση ανάμεσα στο «εγώ» και το «εμείς» αποτελεί παραδοσιακά ένα κεντρικό ζήτημα στην

κοινωνιολογική θεωρία. Στο πλαίσιο αυτό, αναδύονται ερωτήματα όπως τα ακόλουθα. Πρέπει η αλληλεγγύη να περιορίζεται στο πλαίσιο της οικογένειας; Πρέπει να περιλαμβάνει την τοπική κοινότητα, την επαγγελματική κατηγορία, την κοινωνική τάξη, το έθνος ή ολόκληρο τον κόσμο; Πρέπει να περιλαμβάνει μόνο άνδρες ή και γυναίκες; Πρέπει να απευθύνεται μόνο στα άτομα συγκεκριμένης εθνοτικής καταγωγής ή σε όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτως εθνοτικής ή φυλετικής προέλευσης;

Οι στόχοι της κοινωνικής αλληλεγγύης. Στόχος ή σκοπός της αλληλεγγύης μπορεί να είναι η πραγματοποίηση ορισμένων ατομικών συμφερόντων, που δεν είναι δυνατόν να επιτευχθούν χωρίς να δημιουργηθεί μια σχέση σε άλλους. Μπορεί να είναι η αύξηση της δύναμης και της επιρροής στο πλαίσιο μιας αντιπαράθεσης με τους άλλους (π.χ. η ενίσχυση της εργατικής τάξης), ή αντίθετα, η υπέρβαση των διαφορών και συγκρούσεων μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Μπορεί, επίσης, να συμβάλει στην κοινωνική αλλαγή ή την επανάσταση, ή αντίθετα στην κοινωνική ένταξη και την κοινωνική συνοχή. Τέλος, μπορεί να συνδέεται με μια ιδέα για το τι συνιστά μια «καλή» κοινωνία.

Ο βαθμός του συλλογικού προσανατολισμού της αλληλεγγύης. Η αλληλεγγύη μπορεί να χαρακτηρίζεται από έναν αδύναμο ή ισχυρό συλλογικό προσανατολισμό. Αυτό αφορά στο βαθμό υπόταξης του ατομικού στο ευρύτερο συλλογικό ή κοινωνικό συμφέρον, δηλαδή την ετοιμότητα για εγκατάλειψη της προσωπικής αυτονομίας και ελευθερίας του ατόμου να ενεργήσει αντίθετα από τις προσδοκίες και επιθυμίες της ομάδας.

Προσδοκίες για υποχρεώσεις και καθήκοντα. Διαφορετικές θεωρήσεις της κοινωνικής αλληλεγγύης συχνά περιέχουν ρητές ή σιωπηρές ιδέες για τα καθήκοντα και τις αμοιβαίες υποχρεώσεις των ατόμων, ως μελών μιας συλλογικότητας, κοινότητας ή της ευρύτερης κοινωνίας.

Στο παραπάνω πλαίσιο, σύμφωνα με τον Stjerno (2004:17) [«...η κοινωνική αλληλεγγύη εμπεριέχει δύο κεντρικά ζητήματα στην κοινωνιολογική θεωρία - τη σχέση μεταξύ του «εγώ» και του αυτό-καθορισμού του σε σχέση με το «εμείς» και τη σχέση μεταξύ του «εμείς» και των «άλλων»]. Κατά συνέπεια, όλες οι παραπάνω πτυχές της αλληλεγγύης εντοπίζονται σε διαφορετικά μείγματα σε όλες σχεδόν οι προσεγγίσεις περί κοινωνικής αλληλεγγύης που παρουσιάζονται στη συνέχεια. Μπορεί να περιλαμβάνουν περιγραφικά ή κανονιστικά στοιχεία ή συνδυασμό και των δύο, να υπονοούν διαδικασίες ένταξης ή/ και αποκλεισμού και μια εξέταση της σχέσης ανάμεσα, αφενός στην ελευθερία και αυτονομία του ατόμου και αφετέρου της ετοιμότητας του να θυσιάσει την ελευθερία και αυτονομία του προς όφελος της ομάδας.

2.1 ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Οι κλασικοί κοινωνιολόγοι ενδιαφέρθηκαν για τις πολιτικές και κοινωνικές επιπτώσεις της αστικοποίησης και της εκβιομηχάνισης κατά τη μετάβαση από την παραδοσιακή στη σύγχρονη κοινωνία και τη συνακόλουθη κατάρρευση των παραδοσιακών κοινωνικών δεσμών. Ως εκ τούτου, η κοινωνική αλληλεγγύη βρέθηκε στο επίκεντρο της μελέτης τους στην προσπάθειά τους να εντοπίσουν τις προϋποθέσεις της «κοινωνικής ευταξίας» (social order) και της «κοινωνικής συνοχής» (social cohesion) σ' ένα ραγδαία μεταβαλλόμενο κοινωνικό περιβάλλον. Στο πλαίσιο αυτό είναι δυνατό να διακρίνει τέσσερις διαφορετικές προσεγγίσεις για τις πηγές της κοινωνικής αλληλεγγύης στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία:

2.1.1 Η κοινωνική αλληλεγγύη βασίζεται στις κοινές αξίες και κοινούς κανόνες

Εδώ αναμφίβολα ξεχωρίζει το έργο του E. Durkheim *Ο Κοινωνικός Καταμερισμός της Εργασίας* (1893), που άσκησε και τη μεγαλύτερη επιρροή στις μεταγενέστερες κοινωνιολογικές συζητήσεις περί κοινωνικής αλληλεγγύης. Ακολουθώντας τον Comte, που πρώτος συνέδεσε την αλληλεγγύη με την κοινωνική συνοχή, ο Durkheim επιχειρεί να αποσαφηνίσει τη σχέση μεταξύ του ατόμου και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Πώς γίνεται, ρωτά, το άτομο την ίδια στιγμή που γίνεται όλο και πιο αυτόνομο να εξαρτάται όλο και περισσότερο από την κοινωνία; Όπως είναι γνωστό βρήκε την απάντηση στην «οργανική αλληλεγγύη» (organic solidarity) που πηγάζει από τον αυξανόμενο καταμερισμό της εργασίας. Ενώ «μηχανική αλληλεγγύη» (mechanical solidarity) που κυριαρχεί στις παραδοσιακές κοινωνίες βασίζεται στις ομοιότητες μεταξύ των ανθρώπων, η οργανική αλληλεγγύη πηγάζει από την πολυμορφία. Η λειτουργία του καταμερισμού της εργασίας έγκειται στο γεγονός ότι κάνει τις ανθρώπινες δραστηριότητες αφενός πιο ποικιλόμορφες και εξειδικευμένες, αφετέρου περισσότερο αλληλεξαρτώμενες από ποτέ. Η κοινωνική τάξη που δημιουργείται από τον καταμερισμό της εργασίας είναι, επίσης, κατά την άποψη του Durkheim, μια ηθική τάξη. Ο καταμερισμός της εργασίας δημιουργεί έτσι νομικά και ηθικά τους κανόνες που τα άτομα είναι υποχρεωμένα να υπακούν. Μ' αυτόν τον τρόπο η κοινωνία δεν είναι κατακερματισμένη σ' ένα συνθύλευμα ατόμων που συνδέονται μόνο μέσω τεχνητών και προσωρινών συμβάσεων. Τα άτομα συνδέονται με ηθικούς δεσμούς και δεσμεύονται σε ένα δίκτυο υποχρεώσεων από το οποίο δεν μπορούν να ξεφύγουν. Έτσι, σύμφωνα με τα λόγια του Durkheim, η αλληλεγγύη είναι το «σύνολο των δεσμών που μας ενώνουν με τους άλλους και με την κοινωνία και που διαμορφώνουν τη μάζα των ατόμων σε

ένα συνεκτικό σύνολο» (Durkheim, 1984: 331). Αυτό το μακροκοινωνιολογικό ενδιαφέρον του Durkheim για τη συσχέτιση μεταξύ κοινωνικής αλληλεγγύης και κοινωνικής συνοχής βρήκε τη συνέχειά του, στα μέσα του 20ου αι., στη δομο-λειτουργική προσέγγιση του T. Parsons. Ωστόσο, ο τελευταίος δεν προχώρησε σε μια σαφή διάκριση μεταξύ κοινωνικής αλληλεγγύης και συνοχής, με τις δυο έννοιες να αποτελούν στη θεωρία του τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Έτσι, ενώ η οργανική αλληλεγγύη του πρώτου είναι ανοικτή στην πολυμορφία, η αλληλεγγύη και η συνοχή στο έργο του δεύτερου εξαρτώνται από τη συναίνεση γύρω από τους βασικούς κανόνες και αξίες της κοινωνίας (Jull, 2009: 4-5).

2.1.2 Η κοινωνική αλληλεγγύη βασίζεται στην αλληλεξάρτηση μεταξύ ελεύθερων ατόμων

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται θεωρήσεις όπως του H. Spencer (1820-1903), που εντοπίζουν τη θεμελίωση της αλληλεγγύης στην αμοιβαία αλληλεξάρτηση μεταξύ ατόμων κατά την επιδίωξη των ιδιωτικών συμφερόντων τους και στην ελεύθερη διασύνδεση των ατόμων στο πλαίσιο της κοινωνίας των πολιτών για την αντιμετώπιση της υπερβολικής κρατικής παρέμβασης. Ειδικότερα, για τον Spencer, η αλληλεγγύη στις βιομηχανικές κοινωνίες πηγάζει από το κοινό συμφέρον στην εθελοντική συνεργασία. Η εθελοντική σύναψη συμβάσεων μεταξύ των ελεύθερων ατόμων, προκειμένου να πετύχουν αμοιβαία οφέλη είναι η μοναδική βάση για την αλληλεγγύη. Η μόνη κρατική δραστηριότητα που νομιμοποιείται είναι η ανάπτυξη και η διατήρηση ενός νομικού πλαισίου για τη σύναψη αυτών των συμβάσεων. Η θεώρηση του Spencer προκρίνει μια φιλελεύθερη αντίληψη για την κοινωνική αλληλεγγύη, σύμφωνα με την οποία η μεγαλύτερη ατομική ελευθερία και αλληλεξάρτηση συμβαδίζει με την κοινωνική αλληλεγγύη (Crow, 2002: 15).

2.1.3 Κοινωνική αλληλεγγύη, κοινωνικοί διαχωρισμοί και κοινωνικές συγκρούσεις

Η κοινωνική αλληλεγγύη συχνά συνδέεται με ένα αίσθημα ρομαντισμού, από την άποψη ότι θεωρείται ως μια έννοια με εγγενώς θετικό περιεχόμενο, ως εκείνος, δηλαδή, ο δεσμός που ενώνει τα άτομα σε ομάδες και ως πηγή κοινής συλλογικής ταυτότητας, συνυπευθυνότητας και κοινωνικής προστασίας. Με λίγα λόγια η κοινωνική αλληλεγγύη ταυτίζεται πολλές φορές με την κοινωνική ένταξη. Ωστόσο, η κοινωνική αλληλεγγύη μπορεί να έχει και αποκλειστικές πτυχές. Κι αυτό γιατί στο βαθμό που συμβάλει στην επίτευξη συλλογικών κοινών στόχων και συμφερόντων, αυτό αφορά τα εσωτερικά μέλη της ομάδας (insiders) και όχι τα εξωτερικά (outsiders). Κατά συνέπεια, τα όρια της συλλογικότητας συμπίπτουν με τα όρια της κοινωνικής αλληλεγγύης και μπορεί να είναι σαφώς διακριτά και στεγανά (όπως π.χ. στην περίπτωση μιας εθνικιστικής ή θρησκευτικής ομάδας), είτε πιο θολά και ακαθόριστα (π.χ. τα όρια της ευρωπαϊκής αλληλεγγύης). Σε γενικές γραμμές, όσο πιο σαφή είναι τα όρια της εσωτερικής αλληλεγγύης, τόσο πιο ισχυρές είναι οι αποκλειστικές διαστάσεις της (van Oorshot and Komter, 1998:20).

Αυτές ακριβώς οι αποκλειστικές διαστάσεις της κοινωνικής αλληλεγγύης βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος μιας διαφορετικής κοινωνιολογικής παράδοσης, που δεν προσεγγίζει την κοινωνική αλληλεγγύη με όρους ένταξης και κοινωνικής συνοχής, αλλά εστιάζει στη σχέση της με τις βαθιές εσωτερικές διαιρέσεις στο εσωτερικό των σύγχρονων κοινωνιών (Crow, 2002 :23-28). Κλασικοί κοινωνιολόγοι, όπως οι Marx και Weber, έχουν συνδέσει την κοινωνική αλληλεγγύη με τις άνισες σχέσεις εξουσίας και τους κοινωνικούς αγώνες. Οι θεωρήσεις αυτές, που είναι στενά συνυφασμένες με τη σοσιαλιστική ή και την σοσιαλδημοκρατική πολιτική παράδοση, βλέπουν

την κοινωνική αλληλεγγύη τόσο ως παράγοντα κοινωνικών διαχωρισμών, συγκρούσεων και αποκλεισμού όσο και κοινωνικής ενσωμάτωσης (Oosterlynck and Bouchaute, 2013: 9). Η μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση τους για το ενδεχόμενο οι διαφορές στους κόλπους της κοινωνίας να οδηγούν σε σύγκρουση και όχι σε συναίνεση στη βάση κοινών αξιών, συνθέτουν ένα αντίθετο όραμα για την κοινωνική αλληλεγγύη που αναδεικνύει τις διαιρετικές και αποκλείουσες διαστάσεις της. Για τους Μαρξ και Engels για παράδειγμα, η αλληλεγγύη σχετίζεται με τις κοινωνικές τάξεις (social classes) στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνίας και στην δυναμική τους να οδηγήσουν σε συλλογική δράση. Από την άλλη πλευρά, ο Weber διεύρυνε την έννοια της ταξικής αλληλεγγύης, προτάσσοντας τις ομάδες κοινωνικής θέσης (status groups) ως τους εν δυνάμει φορείς της συλλογικής δράσης. Αυτή η κατηγορία προσεγγίσεων δείχνει τους τρόπους με τους οποίους η κοινωνική αλληλεγγύη κατασκευάζεται μέσω του σχηματισμού διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, συνδέεται άρρηκτα με δομικές σχέσεις εξουσίας και μπορεί να είναι πηγή τόσο ένταξης όσο και αποκλεισμού (Oosterlynck and Bouchaute, 2013:15).

2.1.4 Η κοινωνική αλληλεγγύη ως αποτέλεσμα των άτυπων μορφών κοινωνικής διαντίδρασης στην καθημερινή ζωή

Εδώ, τέλος, συναντάμε την μικρο-κοινωνιολογική θεωρητική παράδοση, που αντλεί στοιχεία από την ερμηνευτική προσέγγιση του Weber και είναι στενά συνυφασμένη με τη θεωρία του Simmel και το έργο των κλασικών αστικών κοινωνιολόγων της Σχολής του Σικάγο (Mead, Park κ.λπ.). Αυτή η κατηγορία προσεγγίσεων αναζητά τις πηγές της κοινωνικής συνοχής στις καθημερινές, άτυπες μορφές διαντίδρασης. Για τον Simmel, «η κοινωνία είναι δυνατή» μέσω των ατόμων που έρχονται σε επαφή μεταξύ τους και αναπτύσσουν κοινωνικές σχέσεις,

δηλαδή διαμορφώνεται από την κοινωνική διαντίδραση και την ανάπτυξη σχέσεων αμοιβαιότητας μεταξύ των ατόμων. Η διαδικασία και το αποτέλεσμα της διαντίδρασης είναι αυτό που ο Simmel ονομάζει «κοινωνίωση» (sociation). Με τον όρο αυτό, που τον χρησιμοποιεί ως συνώνυμο του όρου κοινωνία, επιχειρεί να αποδώσει αφενός την κοινωνικότητα που συνδέει τα άτομα, αφετέρου τη δημιουργία μικρότερων, ή ευρύτερων κοινωνικών ομάδων, οι οποίες διέπονται είτε από ομοιογένεια, είτε από κοινά χαρακτηριστικά (Αντωνοπούλου, 2011). Αντλώντας από τον Simmel, οι εκπρόσωποι της Σχολής του Σικάγο επιχειρούν να κατανοήσουν πώς οι διαδικασίες κοινωνίωσης αλλάζουν μορφή στο ιδιαίτερο γεωγραφικό πλαίσιο των σύγχρονων βιομηχανικών και κατακερματισμένων πόλεων, που θεωρούνται ως η πιο σημαντική έκφραση της νεωτερικότητας. Μέσω της ερευνητικής δραστηριότητας της Σχολής του Σικάγο, αποκαλύπτεται πως οι παραδοσιακοί κοινωνικοί δεσμοί καταρρέουν λόγω του αυξανόμενου καταμερισμού της εργασίας και της εξασθένησης των οικογενειακών δεσμών και αντικαθίστανται, μέσω της αύξησης των άτυπων κοινωνικών σχέσεων, από την αλληλεγγύη της γειτονιάς (Savage et al., 2003: 12-17).

2.2 ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΥΗΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΜΕΤΑΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Το κλασικό κοινωνιολογικό ενδιαφέρον για τις πηγές και προϋποθέσεις της κοινωνικής συνοχής εξακολουθεί να είναι και σήμερα εξαιρετικά επίκαιρο και πειστικό. Τίθεται, ωστόσο, και προσεγγίζεται με διαφορετικούς όρους, αντανακλώντας τις ραγδαίες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές μεταβολές που οδήγησαν στη σύγχρονη μετα-βιομηχανική κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτό μερικές από τις σύγχρονες προκλήσεις για την κοινωνική αλληλεγγύη είναι οι ακόλουθες:

Η παγκοσμιοποίηση. Η παγκοσμιοποίηση αναδύεται ως η βασική μονάδα κοινωνιολογικής ανάλυσης, αντικαθιστώντας αυτές των μικρών ομάδων της κοινότητας ή του εθνικού κράτους. Δεν αναφέρεται σε κλειστές και αποκλειστικές σχέσεις, αλλά είναι ανοικτή και δυναμική. Περιορίζει την αυτονομία και τη δυνατότητα των εθνικών κρατών στο σχεδιασμό, διαχείριση και χρηματοδότηση των συστημάτων κοινωνικής προστασίας και οδηγεί σε νέες μορφές κοινωνικής ανισότητας. Η σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία έχει χαρακτηριστεί ως «κοινωνία των δικτύων» (network society) (Castells, 1996) ή «κοινωνία του διακινδύνευσης» (risk society) (Beck, 1992), στο πλαίσιο της οποίας η άμεση (πρόσωπο με πρόσωπο) αμοιβαιότητα μειώνεται προς όφελος μιας νέας εικονικής αμοιβαιότητας

Η εξατομίκευση (individualization) της κοινωνίας. Η αυξανόμενη εξατομίκευση της κοινωνίας θέτει σημαντικές προκλήσεις για την κοινωνική αλληλεγγύη και οι επιπτώσεις της αποτελούν ένα σημαντικό πεδίο της κοινωνιολογικής έρευνας. Υποστηρίζεται ότι οδηγεί στη διάβρωση και αργή διάλυση της ιδιότητας του πολίτη, με τον σύγχρονο άνθρωπο να γίνεται όλο και πιο εγωιστής, κνικός και αδιάφορος για το κοινό καλό ή την «καλή κοινωνία» (Bauman, 2001). Αυξάνει την αβεβαιότητα των κοινωνικών σχέσεων (Beck, 1992), εξασθενεί τους παραδοσιακούς κοινωνικούς δεσμούς των μελών της κοινωνίας, μειώνει την εμπιστοσύνη (Putnam, 2000) στους άλλους και οδηγεί στην «υποχρεωτική αμοιβαιότητα» (obligatory reciprocity). Τέλος, οδηγεί σε μια μείωση της υποστήριξης της συλλογικά οργανωμένης κοινωνικής αλληλεγγύης (κράτος ευημερίας).

Διαφορετικότητα και ποικιλομορφία. Οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες είναι ολόένα και περισσότερο πολυπολιτισμικές και ποικιλόμορφες. Το σύνολο των κοινών, συλλογικών αναπαραστάσεων μειώνεται, ενώ υπάρχει αυξανόμενη ποικιλομορφία των κοινωνικών και πολιτιστικών δεσμεύσεων. Το εξατομικευμένο

υποκείμενο βρίσκεται αντιμέτωπο με μια ολοένα αυξανόμενη ρευστότητα και κατακερματισμό της ταυτότητάς του, ενώ η αυξανόμενη αβεβαιότητα των σύγχρονων πολιτών κάνει την μαζική εισροή μεταναστών και προσφύγων δυνητικά απειλητική.

Με φόντο τις παραπάνω ραγδαίες δομικές κοινωνικές μεταβολές και προκλήσεις, η σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία επιχειρεί να αναστοχαστεί πάνω στις πηγές της κοινωνικής συνοχής, αναπτύσσοντας θεωρήσεις της κοινωνικής αλληλεγγύης συμβατές με την εντελώς διαφορετική φύση της σύγχρονης μεταβιομηχανικής κοινωνίας. Μια επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας αναδεικνύει συνέχειες αλλά και ασυνέχειες με την κλασσική κοινωνιολογική παράδοση.

2.2.1 Η αναβίωση της κλασσικής θεώρησης περί κοινών αξιών και πεποιθήσεων

Καταρχάς, η ανησυχία για την εξασθένηση των κοινωνικών δεσμών ως αποτέλεσμα των διαδικασιών της παγκοσμιοποίησης και της αυξανόμενης εξατομίκευσης και ποικιλομορφίας των σύγχρονων κοινωνιών, οδήγησε στην αναβίωση της κλασσικής θεώρησης περί κοινών αξιών και πεποιθήσεων ως των βασικών πηγών της κοινωνικής αλληλεγγύης (βλ. Durkheim), μέσω των προσεγγίσεων του «κοινοτισμού» (communitarianism) (Etzioni, 1997, 1998) και του «κοινωνικού κεφαλαίου» (social capital) (Putnam, 2000, 2007). Για τους εκπροσώπους του κοινοτισμού, η κοινωνική αλληλεγγύη θεμελιώνεται στις κοινές αξίες και ηθικές δεσμεύσεις στο πλαίσιο της κοινότητας, η οποία αναδεικνύεται ως ένα ενδιάμεσο προνομιακό πεδίο ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής ανάμεσα στο κράτος και την αγορά. Οι ίδιοι προτιμούν τον όρο «αμοιβαιότητα» (reciprocity) αντί γι' αυτόν της αλληλεγγύης ως το θεμέλιο της κοινωνικής δικαιοσύνης και της κοινωνικής συνοχής. Σύμφωνα με τον Etzioni (1997:127), η κοινότητα χαρακτηρίζεται από ένα «δίκτυο συ-

ναισθηματικά φορτισμένων σχέσεων μεταξύ των ατόμων μιας κοινωνικής ομάδας», «από τη δέσμευση σε ένα σύνολο κοινών αξιών, κανόνων και νοημάτων» και από «μια κοινή ιστορία και ταυτότητα». Ο κοινοτισμός στέκεται με επιφύλαξη απέναντι στη θεσμική έκφραση της κοινωνικής αλληλεγγύης μέσω του κράτους πρόνοιας, θεωρώντας ότι το τελευταίο υποβαθμίζει τις ηθικές στάσεις και δεσμεύσεις μεταξύ των πολιτών στο πλαίσιο της κοινότητας, ενώ δεν έχει πειστική απάντηση για το πώς είναι δυνατή η αλληλεγγύη στη διαφορετικότητα και την ποικιλομορφία των σύγχρονων κοινωνιών (Sennet, 1998: 143). Χωρίς να ταυτίζεται με τον κοινοτισμό αλλά με σαφείς αναλογίες προς αυτόν - τουλάχιστον στην εκδοχή ενός από τους πιο επιφανείς θεωρητικούς του κοινωνικού κεφαλαίου, του Αμερικανού πολιτικού κοινωνιολόγου R. Putnam - η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου έρχεται να υποκαταστήσει ως ένα βαθμό αυτήν της αλληλεγγύης ως η βασική πηγή της κοινωνικής συνοχής στις σύγχρονες κοινωνίες. Για τον Putnam η έννοια αυτή αναφέρεται στα κοινωνικά δίκτυα, στους κανόνες αμοιβαιότητας και στο απόθεμα εμπιστοσύνης που αναπτύσσονται ανάμεσα στα άτομα στο πλαίσιο της κοινότητας, έτσι ώστε να καθίσταται δυνατή μια συντονισμένη και αποτελεσματική συλλογική δράση. Το αποτέλεσμα είναι η βελτίωση της ποιότητας της δημόσιας ζωής, η αποδοτικότητα των κοινωνικών και αντιπροσωπευτικών θεσμών και η οικονομική ανάπτυξη (Κωνσταντακόπουλος, 2010:29). Με τον τρόπο αυτό το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να «συγκολά» (bonding), να «γεφυρώνει» (bridging) και να συνδέει τις κοινωνικές ομάδες (Κονιόρδος, 2008:296).

2.2.2 Με ρίζες στις φιλελεύθερες αντιλήψεις του ατομικισμού: Αλληλεξάρτηση και κοινό συμφέρον

Στην κατηγορία αυτή βρίσκουμε δύο διαφορετικές μεταξύ τους θεωρήσεις της κοινωνικής αλληλεγγύης που, ωστόσο, έλκουν

την καταγωγή τους από τις φιλελεύθερες αντιλήψεις του ατομικισμού. Πρόκειται για (α) την Αμερικάνικης προέλευσης θεωρία της «ορθολογικής επιλογής» (*rational choice theory*) (Coleman et al., 1992· Hechter, 1987) και (β) την ευρωπαϊκή εκδοχή της «αναστοχαστικής κοινωνιολογίας» (*reflexive sociology*) των Beck (1992, 2005) και Giddens (1994).

(α) *Η αλληλεγγύη ως ορθολογική επιλογή (rational choice).*

Στο επίκεντρο της θεωρίας της δημόσιας επιλογής βρίσκονται τα άτομα που ενεργούν σκοπίμως για την επίτευξη ενός στόχου, που διαμορφώνεται με γνώμονα τη μεγιστοποίηση των προτιμήσεων ή ωφελειών τους ή την ικανοποίηση των αναγκών και επιθυμιών τους (Coleman et al., 1992). Εκφράζει μια ισχυρή φιλελεύθερη πίστη στην ατομική αυτονομία και ορθολογικότητα, θεωρώντας ότι η κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι τίποτε άλλο από το άθροισμα των ατομικών δράσεων των επιμέρους ατόμων. Από την άποψη αυτή προκύπτει μια εγγενής αντίφαση ανάμεσα στην προσδοκία μιας ατομικής ορθολογικής συμπεριφοράς εκ μέρους των ατόμων και στην πιθανότητα ύπαρξης κοινωνικής αλληλεγγύης. Ο M. Hechter με το έργο του *Principles of Group Solidarity* (1987) επιχειρεί να υπερβεί την αντίφαση αυτή εξηγώντας ότι τα άτομα σχηματίζουν ομάδες αλληλεγγύης με στόχο την μεγιστοποίηση των συμφερόντων τους. Συνεργάζονται και συμβάλουν στην παραγωγή υλικών και κοινωνικών αγαθών προς όφελος κάθε μέλους της ομάδας όταν κρίνουν ότι με αυτόν τρόπο – και όχι μέσω της ατομικής δράσης – θα επιτύχουν καλύτερα τους στόχους τους. Επισημαίνει ότι προκειμένου να αποφευχθεί η συμπεριφορά του «τζαμπατζή» (*free rider*), τα παραγόμενα αγαθά κατανέμονται μόνο στα μέλη της ομάδας που έχουν συμβάλει στην παραγωγή τους. Συνεπώς, η αλληλεγγύη είναι περισσότερο πιθανή σε μικρότερες κοινωνικές ομάδες, από τη στιγμή που οι συνεισφορές και ωφέλειες είναι πιο ξεκάθαρες ενώ οι συμπεριφορές «τζα-

μπατζή» είναι ευκολότερο να παρατηρηθούν και να τιμωρηθούν. Ερμηνεύει, δε, την ύπαρξη κοινωνικών και αλτρουιστικών συμπεριφορών στους μηχανισμούς της κοινωνικοποίησης μέσα σε κάθε κοινωνία.

Αντλώντας στοιχεία από τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής, ο Baldwin (1990) επιχειρεί να ερμηνεύσει την ανάπτυξη ευρύτερων θεσμικών μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως τα κράτη πρόνοιας σε μεγαλύτερες και ετερογενείς κοινωνίες. Έτσι απορρίπτει μονομερείς ερμηνείες περί ατομικών συμφερόντων και αλτρουισμού και εντάσσει την ορθολογική επιδίωξη ωφελειών και συμφερόντων σ' ένα ευρύτερο ερμηνευτικό πλαίσιο, όπου η αλληλεξάρτηση, η ανάπτυξη συλλογικών ταυτοτήτων και άλλα κανονιστικά κριτήρια παίζουν σημαντικό ρόλο στην συγκρότηση τέτοιων θεσμικών μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης (Stjerno, 2004:295).

(β) *Η αναστοχαστικότητα (reflexivity) ως πηγή της αλληλεγγύης.*

Ο Beck (1992) ονομάζει τη νέα μορφή κοινωνίας που αναδύεται ως το αποτέλεσμα των διαδικασιών της παγκοσμιοποίησης και της εξατομικευσης, ως «αναστοχαστική νεωτερικότητα» (reflexive modernity). Η νέα αυτή νεωτερικότητα συνοδεύεται από την «κοινωνία της διακινδύνευσης» (risk society), όπου οι κοινωνικές ανισότητες εξακολουθούν να υπάρχουν αλλά δεν βιώνονται στη βάση δομικών παραγόντων, όπως οι κοινωνικές τάξεις ή οι κοινωνικές θέσεις, αλλά εξατομικευμένα (Beck, 2005). Έτσι, ενώ στη βιομηχανική νεωτερικότητα οι άνθρωποι επεδίωκαν την αλληλεγγύη αναζητώντας τον θετικό στόχο της ισότητας, στην αναστοχαστική νεωτερικότητα το κεντρικό πρόβλημα είναι ο κίνδυνος και πώς αυτός μπορεί να αποτραπεί, μετριαστεί ή διοχετευθεί. Από τη στιγμή που η ζωή των δρώντων υποκειμένων έχει πάψει να καθορίζεται από την ταξική τους θέση, αυτά λειτουργούν με βάση τις δικές τους δυνάμεις και γίνονται περισσότερο αναστοχαστικά (Ritzer, 2012: 578). Τα νεοσύστατα

κοινωνικά δίκτυα και οι κοινωνικές σχέσεις επιλέγονται πλέον από τα ίδια τα άτομα, ενώ οι κοινωνικοί δεσμοί γίνονται επίσης αναστοχαστικοί, άρα πρέπει να συγκροτούνται, να διατηρούνται και να ανανεώνονται διαρκώς από τα άτομα (Beck, 1992: 97). Επομένως, για τον Beck η διαδικασία της εξατομικευσης δεν είναι ασύμβατη με την αλληλεγγύη, όπως για παράδειγμα για τους εκπροσώπους του κοινοτισμού. Αντίθετα, η πραγματική πρόκληση, στην αναστοχαστική νεωτερικότητα, συνίσταται στον συνδυασμό προσωπικής αυτονομίας και αλληλεξάρτησης (Oosterlynck and Bouchaute, 2013: 28).

Η ανάγνωση του Giddens για την ύστερη νεωτερικότητα δεν διαφέρει πολύ από αυτή του Beck, αφού χαρακτηρίζει ως «αρκετά ακριβή» την περιγραφή του τελευταίου για τα βασικά χαρακτηριστικά της (Giddens, 1991: 28). Ειδικότερα, υποστηρίζει ότι χαρακτηρίζεται από τρεις θεμελιώδεις διαδικασίες: (α) την «αποστασιοποίηση» (*distanciación*) ή το διαχωρισμό χρόνου και χώρου, που συνεπάγεται τη μετάβαση από τις πρόσωπο με πρόσωπο κοινωνικές σχέσεις σε πιο απομακρυσμένες ή αποστασιοποιημένες κοινωνικές σχέσεις, (β) την «αποσύνδεση» (*disembedding*), που είναι απόρροια της αποστασιοποίησης και αφορά την εκρίζωση των κοινωνικών σχέσεων από τα τοπικά πλαίσια διαντίδρασης και την αναμόρφωσή τους σε απροσδιόριστα χωρο-χρονικά διαστήματα και (γ) την «αναστοχαστικότητα» (*reflexivity*) που συνεπάγεται ότι οι κοινωνικές πρακτικές ελέγχονται και αναδιαμορφώνονται συνεχώς από τα ίδια τα άτομα, στη βάση των πληροφοριών που αποκτούν γι' αυτές, με αποτέλεσμα να μεταβάλλεται συνεχώς ο χαρακτήρας τους (Ritzer, 2012: 569-572). Στο πλαίσιο αυτό, η αλληλεγγύη εξαρτάται από την οικοδόμηση μιας «ενεργού εμπιστοσύνης» (*active trust*), «δέσμευσης» (*commitment*) και «υπευθυνότητας» (*responsibility*) απέναντι στους άλλους. Ο ρόλος της δημόσιας πολιτικής έγκειται στην ενίσχυση αυτής της νέας μορφής αλ-

λληλεγγύης, μέσω της ενδυνάμωσης των πολιτών ώστε να διευθετούν της ζωή τους και να οικοδομούν υπεύθυνες κοινωνικές σχέσεις, ενώ αποδίδεται ιδιαίτερος ρόλος στην οικογένεια και τους εθελοντικούς οργανισμούς (Third Way) (Oosterlynck and Bouchaute, 2013: 29).

2.2.3 Η αλληλεγγύη ως αναγνώριση (*recognition*)

Στο πλαίσιο της κριτικής θεωρίας έχει αναδυθεί τις τελευταίες δεκαετίες μια προσέγγιση της κοινωνικής αλληλεγγύης, ως το αποτέλεσμα ενός ορθολογικού διαλόγου σε καθημερινές κοινωνικές καταστάσεις, όπου οι άνθρωποι αναζητούν την αναγνώριση των κοινωνικών τους επιτευγμάτων. Αυτή η έμφαση στη δράση των υποκειμένων στην καθημερινή ζωή και τη συγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων στο μικρο-επίπεδο αποτελεί εν μέρει αναβίωση των κλασικών μικρο-κοινωνιολογικών σχολών της συμβολικής διαντίδρασης και της Σχολής του Σικάγο και αναδεικνύει ένα μειούμενο ενδιαφέρον της σύγχρονης κοινωνιολογικής θεωρίας για την ενταξιακή δυναμική των κοινωνικών δομών στο μακρο-επίπεδο (Oosterlynck and Bouchaute, 2013: 35).

Ένας από τους πιο διακεκριμένους εκπροσώπους της κριτικής θεωρίας, ο J. Habermas εντοπίζει την πηγή της κοινωνικής αλληλεγγύης στις σύγχρονες κοινωνίες στην «επικοινωνιακή δράση» (*communicative action*). Στην επικοινωνιακή δράση «οι δράσεις των υποκειμένων που εμπλέκονται σ' αυτή δεν συντονίζονται μέσω εγωκεντρικών υπολογισμών του αποτελέσματος, αλλά μέσω ενεργειών κατανόησης. Οι συμμετέχοντες δεν προσανατολίζονται πρωταρχικά προς την ατομική επιτυχία, αλλά επιδιώκουν τους ατομικούς τους στόχους υπό την προϋπόθεση ότι είναι σε θέση να συνταιριάξουν τα πρακτικά τους σχέδια με βάση κοινούς ορισμούς της κατάστασης» (Habermas, 1984: 286). Η επικοινωνιακή δράση συντελείται εντός του καθημερι-

νού κόσμου, «όπου συναντώνται ο ομιλητής και ο ακροατής, οι οποίοι διαλέγονται και διατυπώνουν ισχυρισμούς εγκυρότητας της περιγραφής του κόσμου ... ασκούν κριτική ή επικυρώνουν την εγκυρότητα αυτών των ισχυρισμών, διευθετούν τις διαφορές τους και καταλήγουν σε συναίνεση» (Habermas, 1987: 126). Άρα στόχος της επικοινωνιακής δράσης είναι να επιτευχθεί μια επικοινωνιακή συνεννόηση και για να γίνει αυτό εφικτό πρέπει η επικοινωνία να είναι αναλλοίωτη. Το κλειδί για μια ελεύθερη επικοινωνία βρίσκεται στον εξορθολογισμό της επικοινωνιακής δράσης, που θα οδηγεί σε μια ορθολογικά κινητοποιημένη κατανόηση και στην επίτευξη της συναίνεσης στη βάση της εγκυρότητας του ισχυρότερου επιχειρήματος (Ritzer, 2012: 551). Μόνο ένας ορθολογικός διάλογος στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού κράτους μπορεί να νομιμοποιήσει τις αποφάσεις για μια κατάσταση όπου υπάρχουν ριζικά διαφορετικές απόψεις. Ο Habermas επιχειρεί να θεμελιώσει μια παγκόσμια ηθική, με την αλληλεγγύη να μην έχει κάποιο κανονιστικό προσανατολισμό, αλλά μέσω της ανάπτυξης του ορθολογικού διαλόγου και της επιχειρηματολογίας να μπορεί να προσλάβει ένα νόημα που να ενσωματώνει ολόκληρη την ανθρωπότητα.

Στην ίδια λογική, ο A. Honneth (1996), μαθητής του Habermas, ανέπτυξε την ιδέα ότι οι άνθρωποι στην καθημερινή διαντίδρασή τους με τους άλλους κατανοούν τα προβλήματά τους με όρους «έλλειψης αναγνώρισης» (lack of recognition). Αφετηρία του βιβλίου του «Αγώνας για Αναγνώριση» (Struggle for Recognition) είναι η αίσθηση των ατόμων ή ομάδων στην καθημερινή τους ζωή, ότι δεν απολαμβάνουν τον σεβασμό που αξίζουν. Η αλληλεγγύη ή η κοινωνική εκτίμηση για τα κοινωνικά επιτεύγματα του άλλου, που οδηγεί στον αυτοσεβασμό, αποτελεί μια σημαντική μορφή αναγνώρισης. Στο πλαίσιο αυτό, η κοινωνική αλληλεγγύη προϋποθέτει την οργάνωση της κοινωνίας με τέτοιο τρόπο που να παρέχει σε όλους ίσες πιθα-

νότητες να κερδίσουν τον αυτοσεβασμό μέσω της αναγνώρισης των κοινωνικών τους επιτευγμάτων. Ο Honneth - όπως και ο Habermas - πιστεύει ότι η κοινωνική συνοχή σε πλουραλιστικές κοινωνίες δεν μπορεί να διασφαλιστεί στη βάση κοινών αξιών και πεποιθήσεων, αλλά προϋποθέτει την ενεργό συμμετοχή των ατόμων στο πλαίσιο ενός ανοικτού συστήματος αξιών (Oosterlynck and Bouchaute, 2013: 34). Εν κατακλείδι, στη σκέψη του Honneth, η κοινωνική αλληλεγγύη προϋποθέτει «μια κοινωνία όπου ελαχιστοποιεί τις διαφορετικές μορφές έλλειψης σεβασμού και παρέχει σε όλους τις ευκαιρίες να επιδιώξουν τα δικά τους οράματα περί «καλής ζωής» (Juul, 2010: 259).

3. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ: ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗΣ ΚΑΙ ΚΙΝΗΤΡΑ

Ανεξάρτητα από τις επιμέρους θεωρητικές προσεγγίσεις για την κοινωνική αλληλεγγύη, η τελευταία αναμφίβολα συνδέεται, αφενός με τα *συναισθήματα και τις στάσεις* των ανθρώπων και αφετέρου, με τις *δράσεις αλληλεγγύης*, μέσω των οποίων γίνεται ορατή ή χειροπιαστή. Το βασικό χαρακτηριστικό μιας αλληλέγγυας δράσης είναι ότι δεν υπάρχει ισοδυναμία μεταξύ της συνεισφοράς αυτών που συνεισφέρουν σε άλλους ή στην κοινωνία συνολικά και στο αντάλλαγμα που λαμβάνουν. Αυτοί που βρίσκονται σε πλεονεκτική θέση στην κοινωνία συμβάλλουν γενικά περισσότερο, ενώ αντίθετα αυτοί που βρίσκονται σε χειρότερη θέση επωφελούνται από τους πρώτους. Συνεπώς, οι πράξεις αλληλεγγύης μειώνουν την απόσταση ανάμεσα στους ευνοημένους και τους μη ευνοημένους. Ο όρος, ωστόσο, χρησιμοποιείται επίσης για να περιγράψει και τη συμβολή των ατόμων σε ένα δημόσιο αγαθό ή στο γενικό καλό. Για παράδειγμα, μια οικονομική συνεισφορά (μέσω φόρων) στην

κατασκευή δρόμων ή η συμμετοχή στις δραστηριότητες ενός πολιτικού κόμματος ή μιας περιβαλλοντικής οργάνωσης μπορεί, επίσης, να χαρακτηριστεί ως πράξη αλληλεγγύης. Σύμφωνα με τους De Beer και Koster (2009: 18-23) οι δράσεις αλληλεγγύης μπορούν, σε γενικές γραμμές, να ταξινομηθούν σύμφωνα με πέντε κριτήρια:

α. *Το εύρος της αμοιβαιότητας*: Η αλληλεγγύη μπορεί να είναι μονομερής ή αμφίπλευρη. Στην πρώτη περίπτωση, αυτοί που συνεισφέρουν γνωρίζουν εκ των προτέρων ότι δεν θα λάβουν κάποιο αντάλλαγμα ή ότι το αντάλλαγμα που θα λάβουν θα είναι πολύ μικρότερο από τη συνεισφορά τους (πχ. οι φόροι που μπορεί να πληρώνουν οι πλούσιοι για τη χρηματοδότηση της κοινωνικής προστασίας ή η δωρεά χρημάτων για τα θύματα ενός σεισμού κ.λπ.). Υπό την έννοια αυτή, η μονομερής αλληλεγγύη είναι συνήθως ανιδιοτελής και σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να προσφέρει ηθική ικανοποίηση στους ανθρώπους που συνεισφέρουν. Αντίθετα, στη δεύτερη περίπτωση, οι άνθρωποι που συνεισφέρουν αναμένουν, τουλάχιστον θεωρητικά, ότι θα ωφεληθούν από τη συνεισφορά των άλλων, ανάλογα με τη δική τους συνεισφορά. Αυτό ισχύει βέβαια μόνο σε θεωρητικό επίπεδο, αφού στην πράξη δεν γνωρίζουν εκ των προτέρων το βαθμό ανταποδοτικότητας της συνεισφοράς τους (π.χ. οι συμμετέχοντες σ' ένα ταμείο ασφάλισης υγείας δεν μπορούν να γνωρίζουν εκ των προτέρων αν θα επωφεληθούν μελλοντικά από τη χρήση των υπηρεσιών υγείας περισσότερο ή λιγότερο από το κόστος της συνεισφοράς τους).

β. *Την οργανωτική της μορφή*: Η αλληλεγγύη μπορεί να είναι άτυπη ή τυπική. Η πρώτη πηγάζει από την άμεση συνύπαρξη και συμπάθεια με άλλα άτομα, για τα οποία κάποιος έχει έντονα συναισθήματα (π.χ. οικογένεια). Λιγότερο έντονες μορφές άτυπης αλληλεγγύης βρίσκονται συχνά μεταξύ καλών φίλων, γειτόνων ή συναδέλφων. Η συμπόνια που εκφράζεται

δίνοντας ελεημοσύνη σε έναν ζητιάνο είναι, επίσης, ένα παράδειγμα άτυπης αλληλεγγύης. Η δεύτερη, προέρχεται από τη δέσμευση προς άλλους ανθρώπους, τους οποίους δεν γνωρίζουμε προσωπικά, αλλά με τους οποίους συνδεόμαστε μέσω κάποιων επίσημων δεσμών (π.χ. η αλληλεγγύη προς τους φτωχούς συνανθρώπους μας, μέσω ενός συστήματος κοινωνικών παροχών στο οποίο συνεισφέρουμε όλοι). Ενώ η άτυπη αλληλεγγύη εκφράζεται μέσω της άμεσης σχέσης μεταξύ των ανθρώπων, η τυπική αλληλεγγύη διαμεσολαβείται πάντοτε από έναν θεσμό (π.χ. το κράτος).

γ. *Το βαθμό υποχρεωτικότητας*: Η αλληλεγγύη μπορεί να είναι εθελοντική ή υποχρεωτική. Η πρώτη περίπτωση αποτελεί εκούσια επιλογή, ενώ η δεύτερη επιβάλλεται, συνήθως από το κράτος. Στην υποχρεωτική αλληλεγγύη δεν αποκλείεται κάποιος να είναι πράγματι διατεθειμένος να ενεργήσουν με συναισθήματα αλληλεγγύης, αλλά αυτό δεν αποτελεί προϋπόθεση, σε αντίθεση με την εθελοντική αλληλεγγύη. Συχνά υπάρχει στενή σχέση ανάμεσα στην υποχρεωτικότητα και την οργάνωση της αλληλεγγύης. Ωστόσο, δεν είναι όλες οι άτυπες πράξεις αλληλεγγύης εθελοντικές (π.χ. η φροντίδα των παιδιών από τους γονείς), ούτε όλες οι τυπικές πράξεις αλληλεγγύης υποχρεωτικές (π.χ. ένα ασφαλιστικό αποταμιευτικό πρόγραμμα για τα παιδιά).

δ. *Το εύρος του πεδίου δράσης της*: Το εύρος της αλληλεγγύης μπορεί απεικονιστεί είτε γεωγραφικά (οικογένεια, συγγενείς, γειτονιά, πόλη, χώρα, κόσμος κ.λπ.) είτε κοινωνικά (π.χ. φίλοι, συναδέλφοι, μέλη ενός σωματίου κ.λπ.). Η δύναμη της αλληλεγγύης δεν σχετίζεται πάντα με το εύρος της γεωγραφικής ή κοινωνικής απόστασης που χωρίζει τους ανθρώπους. Αν και η αλληλεγγύη μέσα στην οικογένεια είναι συνήθως πολύ ισχυρή, η αλληλεγγύη με τους συναδέλφους, η τους συμπολίτες μας - μέσω της φορολογίας και των κοινωνικών εισφορών - μπορεί να είναι πολύ ισχυρότερη από την αλληλεγγύη με τους γείτονες

και τους φίλους. Γενικά, όσο μεγαλύτερο είναι το πεδίο εφαρμογής της αλληλεγγύης, τόσο πιο πιθανό είναι να οργανωθεί τυπικά μέσω επίσημων θεσμών. Παρόλα αυτά, ακόμη και η παγκόσμια αλληλεγγύη μπορεί να είναι άτυπη και αυθόρμητη (π.χ. συνεισφορά χρημάτων για την υποστήριξη θυμάτων φυσικών καταστροφών).

ε. *Τη μορφή της συνεισφοράς*: Η συνεισφορά χρημάτων είναι ο πιο συνηθισμένος τρόπος εκδήλωσης της κοινωνικής αλληλεγγύης, είτε στην τυπική της μορφή (π.χ. φορολογία, κοινωνική ασφάλιση), είτε στην άτυπη μορφή της (π.χ. οικονομική στήριξη των παιδιών, ελεημοσύνη). Η συνεισφορά σε είδος είναι μια δεύτερη μορφή εκδήλωσης της αλληλεγγύης (π.χ. ρούχα, τρόφιμα, κ.λπ.). Τέλος, η αλληλεγγύη μπορεί να εκδηλωθεί και με τη μορφή της συνεισφοράς σε χρόνο (π.χ. οι ώρες που οι γονείς περνούν στη φροντίδα των παιδιών τους ή η εθελοντική εργασία). Ο χρόνος είναι ίσως ο καλύτερος τρόπος έκφρασης της άτυπης αλληλεγγύης.

Είναι προφανές ότι η εκδήλωση μιας αλληλέγγυας δράσης δεν αποκαλύπτει, από μόνη της, τα κίνητρό της. Οι Van Oorshot και Komter (1998: 19) διακρίνουν τέσσερα είδη κινήτρων που αποτελούν τη βάση για τις διάφορες διαστάσεις της αλληλεγγύης που παρουσιάστηκαν παραπάνω:

- *Αμοιβαία συναισθήματα και κοινή ταυτότητα*. (mutual affection and identification). Εδώ τονίζονται τα συναισθήματα της αγάπης, της συμπάθειας απέναντι στους άλλους. Αποφασιστικό ρόλο για την εκδήλωση της αλληλεγγύης παίζει ο βαθμός κατά τον οποίο οι άνθρωποι νιώθουν συνδεδεμένοι ο ένας με τον άλλο στο μικρο-επίπεδο και αναπτύσσουν την αίσθηση του «εμείς», δηλαδή της κοινής τους ταυτότητας. Στην περίπτωση αυτή, η αλληλέγγυα δράση δεν αναμένει κάτι ως αντάλλαγμα και συνδέεται στενά αξίες όπως ο αλtruισμός, η φιλανθρωπία και η καλοσύνη.

- *Ηθικές δεσμεύσεις και υποχρεώσεις.* Στην περίπτωση αυτή η αλληλεγγύη πηγάζει από την ηθική δέσμευση των ανθρώπων να προσφέρουν για το συλλογικό συμφέρον και την αποδοχή των υφιστάμενων σχέσεων αλληλεγγύης. Η ισχύς του κινήτρου αυτού εξαρτάται από το πλήθος των ηθικών δεσμεύσεων που επιτάσσει η «συλλογική συνείδηση» της ομάδας, των θεσμικών υποχρεώσεων και τον βαθμό εσωτερικεύσής τους από τα άτομα.
- *Ατομικό συμφέρον.* Εδώ η κοινωνική αλληλεγγύη βασίζεται στη συνειδητοποίηση μιας αμοιβαίας αλληλεξάρτησης. Οι άνθρωποι συνειδητοποιούν ότι η ευημερία τους δεν εξαρτάται μόνο από τον εαυτό τους αλλά και από τους άλλους, άρα το ατομικό συμφέρον επιτυγχάνεται μέσα από την επιδίωξη του συλλογικού συμφέροντος. Συνεπώς, η αλληλεγγύη είναι απόλυτα συμβατή και με τα πιο εγωιστικά συμφέροντα των ανθρώπων, από τη στιγμή που αναμένουν την ανταπόδοση της αλληλεγγύης τους από τους άλλους.
- *Θεσμική υποχρέωση (accepted authority).* Τα κίνητρα για αλληλέγγυα δράση δεν είναι πάντοτε εθελοντικά ούτε αυθόρμητα. Όταν τα συναισθήματα συμπάθειας και αλτρουισμού υποχωρούν, όταν οι ηθικές δεσμεύσεις και υποχρεώσεις εξασθενούν και όταν η επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος μέσω της συλλογικής συνεισφοράς δεν γίνεται αντιληπτή ή ορατή, ή θεωρείται άδικη (φαινόμενο τζαμπατζή), τότε η θεσμική επιβολή της αλληλεγγύης μέσω μιας νομιμοποιημένης αρχής κρίνεται απαραίτητη. Όπως γίνεται αντιληπτό, το κίνητρο αυτό παραπέμπει ευθέως στη σύγχρονη θεσμοποιημένη μορφή κοινωνικής αλληλεγγύης του κοινωνικού κράτους.

Είναι προφανές ότι διάκριση των παραπάνω κινήτρων της κοινωνικής αλληλεγγύης δεν αποκλείει την ταυτόχρονη συνύπαρξή τους. Ο ρόλος και η ισχύς του καθενός, όπως και το ακριβές

μείγμα τους εξαρτώνται κάθε φορά από το συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Ωστόσο, οι αλληλέγγυες σχέσεις που βρίσκουν νομιμοποίηση στη βάση και των τεσσάρων κινητήρων θεωρούνται ισχυρότερες (van Oorshot and Komter, 1998: 20).

4.ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού ήταν να προσφέρει μια συνοπτική επισκόπηση της έννοιας της κοινωνικής αλληλεγγύης. Το ενδιαφέρον μας εστιάστηκε κυρίως στην κοινωνιολογική συζήτηση περί κοινωνικής αλληλεγγύης, επιχειρώντας να εντοπίσει τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους προσεγγίζεται στη βάση πέντε βασικών πτυχών που εμπεριέχονται στην έννοια: (α) τα θεμέλια ή οι πηγές της κοινωνικής αλληλεγγύης, (β) τα όρια της κοινωνικής αλληλεγγύης, (γ) τους στόχους της κοινωνικής αλληλεγγύης, (δ) το βαθμό του συλλογικού προσανατολισμού της αλληλεγγύης, και (ε) τις προσδοκίες για υποχρεώσεις και καθήκοντα των ατόμων, ως μελών μιας συλλογικότητας, κοινότητας ή της ευρύτερης κοινωνίας.

Από την ανάλυση προκύπτουν τα εξής βασικά συμπεράσματα. Πρώτον, η κοινωνική αλληλεγγύη αποτελεί διαχρονικά μια θεμελιώδη έννοια για την κοινωνιολογική θεωρία. Δεύτερον, η έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης προσεγγίζεται με διαφορετικούς τρόπους από διαφορετικές κοινωνιολογικές παραδόσεις και σχολές, αλλά και μετασχηματίζεται συνεχώς, αντανακλώντας τις ραγδαίες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές μεταβολές που οδήγησαν αρχικά από την παραδοσιακή στη βιομηχανική και στη συνέχεια στη σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία. Τρίτον, όλες οι παραπάνω βασικές πτυχές της αλληλεγγύης εντοπίζονται ή υπαινίσσονται σε δι-

αφορετικό βαθμό και μείγμα σε όλες σχεδόν τις προσεγγίσεις περί κοινωνικής αλληλεγγύης. Όλες, δηλαδή, περιλαμβάνουν περιγραφικά ή/ και κανονιστικά στοιχεία, υπονοούν διαδικασίες ένταξης ή/ και αποκλεισμού και αναδεικνύουν ένα αφήγημα όσον αφορά τη σχέση μεταξύ, αφενός της ελευθερίας και αυτονομίας του ατόμου και αφετέρου της ετοιμότητας του να θυσιάσει την ελευθερία και αυτονομία του προς όφελος της ομάδας. Τέταρτον, ο μετασχηματισμός της έννοιας της κοινωνικής αλληλεγγύης χαρακτηρίζεται από συνέχειες και ασυνέχειες, πράγμα που σημαίνει ότι οι κλασσικές προσεγγίσεις δεν χάνουν την ερμηνευτική τους αξία, αλλά επαναδιατυπώνονται και αναπροσανατολίζονται ώστε να ανταποκρίνονται στις ραγδαία μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες. Πέμπτον, η βασική πρόκληση στον αναστοχασμό για την κοινωνική αλληλεγγύη στον 21ο αιώνα, έγκειται στην αναζήτηση της αλληλεγγύης στη διαφορετικότητα. Αυτό φαίνεται και από την έμφαση που δίνουν οι σύγχρονες θεωρίες στο συνδυασμό μεταξύ προσωπικής αυτονομίας και αλληλεξάρτησης (Beck και Giddens), στην επικοινωνία και τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στο μικρο-επίπεδο και την καθημερινή ζωή (Habermas, Honneth). Στην αναζήτηση αυτή, ωστόσο, πρέπει να ενσωματωθούν και δύο διαστάσεις που φαίνεται να είναι σχετικά υποτιμημένες από τη σύγχρονη θεωρία. Η πρώτη αφορά στη μακρο- διάσταση της κοινωνικής αλληλεγγύης, στο γεγονός δηλαδή ότι αναφέρεται στη συνολική συνοχή της κοινωνίας (Durkheim), που σήμερα τείνει να λάβει μια παγκοσμιοποιημένη μορφή, ενώ η δεύτερη αφορά στη σχέση της κοινωνικής αλληλεγγύης με τις άνισες σχέσεις εξουσίας και τις κοινωνικές συγκρούσεις (Marx και Weber). Συνεπώς, η αλληλεπίδραση δράσης-δομής και ο ρόλος της κοινωνικής αλληλεγγύης ως παράγοντας ένταξης ή/ και κοινωνικού αποκλεισμού πρέπει να αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία κάθε συνθετικού θεωρητικού εγχειρήματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ

ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ: Η ΣΧΕΣΗ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΌΠΩΣ ΠΡΟΚΥΠΤΕΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΛΥΣΗ στα δύο προηγούμενα κεφάλαια, η έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως και αυτή του κοινωνικού αποκλεισμού, αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της γαλλικής θεωρητικής παράδοσης. Όπως σημειώνει ο Spicker (2014: 3) «Η κοινωνική αλληλεγγύη υποδηλώνει τον κοινωνικό δεσμό που συνδέει τους ανθρώπους μεταξύ τους, ενώ ο κοινωνικός αποκλεισμός συνιστά την άλλη όψη του νομίσματος. Οι άνθρωποι είναι ενταγμένοι στην κοινωνία όταν αποτελούν μέρη αλληλέγγυων κοινωνικών σχέσεων. Όταν αυτό δε συμβαίνει είναι αποκλεισμένοι». Αυτό σημαίνει ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός και η κοινωνική αλληλεγγύη είναι δύο έννοιες με κοινή καταγωγή, που χαρακτηρίζονται από πολλαπλές διασυνδέσεις και αλληλεξαρτήσεις. Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι ακριβώς η αποσαφήνιση αυτής της στενής σχέσης μεταξύ των δύο εννοιών σε τρία επίπεδα: το εννοιολογικό, το ιδεολογικο-πολιτικό και το θεσμικό.

2. Η ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΕΣΗ

Μια ματιά στην ιδιαίτερα πλούσια σχετική βιβλιογραφία αρκεί για να διαπιστώσει κανείς ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός συνδέεται εννοιολογικά με μια ευρεία γκάμα εννοιών, όπως «κοινωνική ένταξη», «κοινωνική ενσωμάτωση», «κοινωνική συνοχή», «κοινωνική αλληλεγγύη» και «κοινωνικό κεφάλαιο» κ.λπ. (βλ. ενδεικτικά Silver, 1994 · Schnapper, 2008 · Daly and Silver, 2008 · Brunkhorst and Flynn, 2005 · Stjerno, 2004 · Kymlicka, 2010 · Putnam, 2007).

Αναμφίβολα, η έννοια με την οποία έχει συνδεθεί περισσότερο είναι αυτή της «κοινωνικής ένταξης» (social inclusion). Πράγματι, καθώς ο κοινωνικός αποκλεισμός εδραίωνε την διεθνή κυριαρχία του, ως έννοια αλλά και ως αντικείμενο πολιτικής, άρχισε παράλληλα να αναπτύσσεται και ένας πολιτικός λόγος περί κοινωνικής ένταξης. Πρόκειται για έναν πιο «θετικό» (positive) και «καταφατικό» (affirmative) όρο (Silver, 2015: 3) που, όπως σημειώνει η Levitas (2003:1), «αποτελεί πλέον την κεντρική νομιμοποιητική έννοια της κοινωνικής πολιτικής στην Ευρώπη και αλλού».

Παρά το γεγονός ότι οι δύο έννοιες δεν είναι με κανέναν τρόπο αντίθετες, σε ένα μεγάλο μέρος της ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας, αλλά κυρίως στον πολιτικό διάλογο χρησιμοποιούνται ως τέτοιες (Levitas, 2003 · Cameron, 2006 · Rawal, 2008 · Silver, 2010, 2015). Υπάρχει, δηλαδή, μια γενική συμφωνία ότι η ένταξη είναι κάτι καλό, ενώ ο αποκλεισμός κάτι κακό, τόσο επειδή είναι άδικος όσο και επειδή αποβαίνει εις βάρος της κοινωνικής συνοχής. Ο Cameron (2006:397) γράφει χαρακτηριστικά:

«Όπου εμφανίζεται η έννοια της κοινωνικής ένταξης στη βιβλιογραφία περί κοινωνικού αποκλεισμού, αυτό γίνεται μόνο με έμμεσο τρόπο. Συχνά, για παράδειγμα, εμφανίζεται στις επικλήσεις περί φυσιολογικών κοινωνικών προσδοκιών/συμμετοχής, ή συχνό-

τερα ακόμη, εφαρμόζεται σε διάφορα πεδία από τα οποία θεωρείται ότι αποκλείονται οι άνθρωποι: αγορά εργασίας, οικονομία, κοινωνία, πολιτισμός, ιδιότητα του πολίτη κ.λπ. ...Αυτό σημαίνει ότι η κοινωνική ένταξη ορίζεται μόνο αρνητικά – ως οτιδήποτε δεν είναι κοινωνικά αποκλεισμένο¹⁹. Για το λόγο αυτό, μεγάλο μέρος της συζήτησης για την κοινωνική ένταξη κυριαρχείται εννοιολογικά από τον αποκλεισμό - ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι το σημείο αναφοράς έναντι του οποίου η κοινωνική ένταξη ορίζεται εννοιολογικά και μετριέται εμπειρικά»

Η κοινωνική ένταξη δεν είναι το αντίθετο του κοινωνικού αποκλεισμού για πολλούς λόγους. Καταρχάς, υπάρχει μια ποικιλία διαδικασιών κινήτρων και φορέων που παράγουν διαφορετικές μορφές αποκλεισμού και ένταξης (Silver, 2015: 193). Συνεπώς, από κοινωνιολογική σκοπιά, μια απόλυτη διχοτομική διάκριση μεταξύ ένταξης και αποκλεισμού συνιστά περισσότερο μια εργαλειακή κατασκευή, παρά κάτι που προκύπτει από μια εμπειρική παρατήρηση των πραγματικών κοινωνικών συνθηκών. Στη στατική της μορφή, μια τέτοια διάκριση μετατρέπει τις σύνθετες κοινωνικές διαδικασίες σε καταστάσεις (ένταξη έναντι αποκλεισμού), αποδίδει κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις και στιγματίζει τα άτομα ή τις κοινωνικές ομάδες (ενταγμένοι έναντι αποκλεισμένων) και, θέτοντας διακριτά όρια, εμποδίζει τη σύλληψη των πολύπλοκων κοινωνικών διαδικασιών ένταξης/αποκλεισμού (Mascareno and Carvajal, 2015: 128).

Η σύνθετη και δυναμική σχέση ένταξης/αποκλεισμού βρέθηκε από νωρίς στο επίκεντρο της κοινωνιολογικής ανάλυσης. Για τον Durkheim, η σύγχρονη κοινωνία συνιστά ένα πεδίο όπου συνυπάρχουν ταυτόχρονα η ένταξη και ο αποκλεισμός. Στο έργο του για τον *Κοινωνικό Καταμερισμό της Εργασίας*, η οργανική αλληλεγγύη είναι πηγή ένταξης, ενώ ο κοινωνικός χώ-

¹⁹ Η έμφαση δική μου

ρος εκτός του καταμερισμού της εργασίας πηγή αποκλεισμού. Στη μελέτη για την Αυτοκτονία, η εγωιστική και ανομική αυτοκτονία εκφράζει μια άρνηση για την κοινωνία, αλλά από κάποιον που θεωρεί τον εαυτό του μέλος της κοινωνίας, ενώ η αλτρουιστική αυτοκτονία συνιστά «μια άρνηση της κοινωνίας στο όνομα της κοινωνίας» (Mascareno and Carvajal, 2015: 129). Ο Simmel (1908), όπως σημειώθηκε και νωρίτερα, ήταν ο πρώτος που υπογράμμισε αυτή την «παράδοξη» σχέση μεταξύ ένταξης/αποκλεισμού στη μελέτη του για τον «ξένο». Ο ξένος βρίσκεται σε μια αντιφατική και διττή σχέση «εντός-εκτός» κοινωνίας. Με άλλα λόγια, δεν είναι ούτε ενταγμένος, ούτε αποκλεισμένος, ή είναι τόσο ενταγμένος όσο και αποκλεισμένος. Ο Parsons (2007) στη μελέτη του για την αμερικάνικη κοινωνία σημειώνει χαρακτηριστικά: «...ακριβώς λόγω της πλουραλιστικής δομής των σύγχρονων κοινωνιών, η ένταξη δεν είναι ένα «διαζευκτικό ζήτημα εντός/εκτός» (either-or matter) αλλά ένα ζήτημα με πολλά επιμέρους συστατικά στοιχεία συμμετοχής και αποδοχής» (Parsons, 2007: 74). Η υπογράμμιση αυτής της πολύπλοκης σχέσης ένταξης/αποκλεισμού βρέθηκε στη συνέχεια στο επίκεντρο και της σύγχρονης κοινωνιολογικής ανάλυσης και ιδιαίτερα της γαλλικής κοινωνιολογικής σκέψης. Για παράδειγμα, οι Fitoussi and Ronsavallon (2010) αναπτύσσουν μια θεωρητική στρατηγική που συνδυάζει τις «δομικές ανισότητες» (structural inequalities) με την μελέτη των «ατομικών διαδρομών ζωής» (individual trajectories). Προσεγγίζουν έτσι το δίπολο ένταξη/αποκλεισμός με όρους ισότητας/ανισότητας, έχοντας έτσι τη δυνατότητα να παρατηρήσουν διαφορετικές περιπτώσεις όπου ισότητες και ανισότητες μπορούν να εμφανίζονται τόσο στην ένταξη όσο και στον αποκλεισμό²⁰. Σ' ένα τέτοιο

²⁰ Οι Fitoussi and Ronsavallon (2010), όπως παρατίθεται στο Mascareno and Carvajal, 2015:132) δίνουν συγκεκριμένα παραδείγματα: (α) κάποιος που προηγουμένως ήταν «ίσος» (ίδιο επάγγελμα, ίδια κατοικία), είναι

πλαίσιο, οι ενταγμένοι μπορεί να είναι άνισα ενταγμένοι, (π.χ. μπορεί να παρατηρήσει κανείς πολλές διαβαθμίσεις αποκλεισμού στην ένταξη σ' ένα εκπαιδευτικό σύστημα που η υψηλή του ποιότητα εξαρτάται από τις οικονομικές δυνατότητες των γονέων). Ή αντίθετα, οι αποκλεισμένοι μπορεί να είναι το αντικείμενο ισότιμης ένταξης μέσω θεσμικά αποδεκτών ανισοτήτων που αποκλείουν άλλες ομάδες, όπως στην περίπτωση των ποσοτώσεων για την πολιτική συμμετοχή των γυναικών (Fitoussi and Ronsavallon, 2010, όπως παρατίθεται στο Mascareno and Carvajal, 2015: 132). Εν κατακλείδι, ο σύνθετος και δυναμικός χαρακτήρας της σχέσης κοινωνικού αποκλεισμού και κοινωνικής ένταξης δεν αναιρεί το γεγονός ότι αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Από τη μια πλευρά, ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί μια έννοια που ερμηνεύει το κοινωνικό μειονέκτημα με όρους διάρρηξης των κοινωνικών δεσμών και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Από την άλλη, *η κοινωνική ένταξη αφορά στη ένταξη των μελών της κοινωνίας σε κοινωνικά δίκτυα αλληλεγγύης*²¹ και την αποκατάσταση της της κοινωνικής συνοχής (Spicker, 2014: 5).

Ωστόσο, η κοινωνική ένταξη δεν είναι ο μοναδικός όρος με τον οποίο εκφράζεται το επιθυμητό αποτέλεσμα μιας αποτελεσματικής καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού. Η «κοινωνική ενσωμάτωση» (social integration), για παράδειγμα, τώρα άνισος: «Για παράδειγμα, ένα υψηλόβαθμο στέλεχος που ήταν άνεργος για κάποιο χρονικό διάστημα, δεν βιώνει την κατάσταση του μόνο από την άποψη του μειωμένου εισοδήματος: πρώτα από όλα αισθάνεται αποκλεισμένος από τον κόσμο των στελεχών» (σ. 74), και (β) κάποιος που ήταν προηγουμένως διαφορετικός, είναι πλέον ένας «ίσος μεταξύ άνισων» (unequal equal): «Για παράδειγμα, με την πάροδο του χρόνου, οι εισοδηματικές διαφορές μεταξύ ενός μικρού επιχειρηματία ο οποίος πτωχεύει, ενός ανέργου στελέχους και ενός επισφαλή εργαζόμενο είναι πιθανό να εξαφανιστούν, αλλά θα εξακολουθούν να αποτελούν μια μη ομοιογενή κατηγορία» (σ. 76).

²¹ Η έμφαση δική μου

είναι ένας πολύ συχνά χρησιμοποιούμενος όρος στη γαλλική βιβλιογραφία, με βαθιές κοινωνιολογικές αναφορές²², αλλά και με ένα εξαιρετικά φορτισμένο και χρωματισμένο πολιτικό περιεχόμενο (Παπαδοπούλου, 2008: 17). Αρχικά ο όρος είχε μια θετική χροιά, με το περιεχόμενό του να ταυτίζεται σχεδόν με αυτό της κοινωνικής ένταξης, προσδιορίζοντας την ενταξιακή λειτουργία της κοινωνίας και την αποκατάσταση των κοινωνικών δεσμών μεταξύ του ατόμου και της ευρύτερης κοινωνίας. Αργότερα, ωστόσο, συνδέθηκε με τις πολιτικές «αφομοίωσης» (assimilation) των μεταναστών στις ΗΠΑ και τη Γαλλία μεταξύ 1880-1950 και καταγγέλθηκε από μερίδα ακαδημαϊκών και πολιτικών, ως χαρακτηριστική της άποψης των κυρίαρχων ομάδων που θέλουν να επιβάλουν τους δικούς του κανόνες στους υποτελείς τους (Schnapper, 2008: 46). Με αυτή την έννοια, υποστηρίζεται ότι «η κοινωνική ενσωμάτωση δίνει έμφαση στην κοινωνική ευταξία (order) και τη νομιμότητα του status quo, επιβάλλει πειθαρχία σε μια ομάδα ή μια κοινωνία, μέσω των διαδικασιών κοινωνικού ελέγχου που υπονοεί, και αντανακλά ηθικές ή κανονιστικές υποθέσεις σχετικά με το πώς πρέπει να είναι μια καλά οργανωμένη κοινωνία» (Silver, 2010: 194).

Η «κοινωνική συνοχή» (social cohesion) είναι ένας ακόμη αμφιλεγόμενος και με πολλαπλές σημασίες όρος²³, με ιδιαίτερη δημοφιλία στους κόλπους της ΕΕ. Σε γενικές γραμμές αναφέρεται σε μια βαθύτερη έννοια της κοινότητας και της υποστήριξης της συλλογικής δράσης σε μια κοινωνία και στο είδος του οργανικού δεσμού που συνδέει τα μέλη της (Healy, 2017: 64).

²² Αποτελεί κεντρική έννοια στο έργο του Durkheim Οι κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας και η χρήση του τροφοδότησε πολλές συζητήσεις μεταξύ κοινωνιολόγων, όπως ο Βέμπερ, ο Ταϊνς και η Σχολή του Σικάγο (για μια πλήρη επισκόπηση βλ. D. Schnapper, 2008, *Η Κοινωνική Ενσωμάτωση*, μια σύγχρονη προσέγγιση, Αθήνα: Κριτική).

²³ Για μια σύντομη επισκόπηση της έννοιας βλ. M. Healy (2017) *Φιλοσοφικές και Πολιτικές Διαστάσεις της Κοινωνικής Συνοχής*, Αθήνα: ΤΟΠΟΣ.

Συνεπώς, η κοινωνική συνοχή δεν μπορεί να βασιστεί μόνο σε μια αίσθηση κοινής ταυτότητας, πολιτισμού ή κοινού συμφέροντος, αλλά χρειάζεται οι άνθρωποι να συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς αλληλο-υποστήριξης, αμοιβαίων δεσμεύσεων και υποχρεώσεων και συλλογικής κάλυψης των κοινωνικών αναγκών (Spicker, 2014:7). Αλλά όπως αναλύθηκε επαρκώς στο προηγούμενο κεφάλαιο, *αυτού του είδους οι κοινωνικοί δεσμοί περιγράφονται με τον καλύτερο τρόπο με την έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης*²⁴.

Ορισμένες, τέλος, εκδοχές της έννοιας του «κοινωνικού κεφαλαίου» (social capital), παρουσιάζουν κάποιες ομοιότητες με τις έννοιες της κοινωνικής ένταξης και της κοινωνικής συνοχής, ιδιαίτερα στο βαθμό που μοιράζονται ένα κοινό ενδιαφέρον για τη σπουδαιότητα των κοινωνικών σχέσεων και της ενεργού συμμετοχής των ατόμων σε κοινωνικά δίκτυα στο πλαίσιο της κοινότητας. Ωστόσο, διαφέρουν σημαντικά ως προς το πλαίσιο ερμηνείας. Στο κοινωνικό κεφάλαιο, οι κοινωνικές σχέσεις εκδηλώνονται κυρίως στον βαθμό διασύνδεσης, συμμετοχικότητας και αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Έτσι, στον Putnam (1995) προσεγγίζονται ποσοτικά και αφορούν στις πρόσωπο με πρόσωπο αλληλεπιδράσεις στο πλαίσιο της συμμετοχής των ατόμων σε ποικίλες ενώσεις, σωματεία και οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών στο πλαίσιο της κοινότητας. Στον Coleman (1988) ταυτίζονται με τις αμοιβαίες ανταλλαγές εντός των κοινωνικών δικτύων, από τις οποίες προκύπτουν ωφελήματα για τα ίδια τα άτομα που συμμετέχουν στα δίκτυα αυτά, ενώ στον Bourdieu (1986) αφορούν σε άνισες αλληλεπιδράσεις που συνδέονται με τη μεταβίβαση διαφορετικών μορφών κοινωνικού κεφαλαίου. Από την άλλη πλευρά, οι κοινωνικοί δεσμοί στο πλαίσιο ενός λόγου για την κοινωνική ένταξη, δεν προσεγγίζονται ποσοτικά, ούτε εργαλειακά, ως πόροι για την επίτευξη

²⁴ Έμφαση δική μου

ατομικών ή συλλογικών ωφελημάτων. Οι κοινωνικές σχέσεις, εδώ, έχουν μια έντονα ηθική και συμβολική διάσταση, που περιλαμβάνουν τον αμοιβαίο σεβασμό και την αναγνώριση. Αναφέρονται κατά κύριο λόγο στην κοινωνική αλληλεγγύη, *την κοινωνική συνοχή*²⁵ ή τους ηθικούς δεσμούς δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που κάνουν την ευρύτερη κοινωνία συνεκτική (Daly and Silver, 2008:543).

Από τη συνοπτική επισκόπηση των παραπάνω εννοιών, προκύπτει ότι η κοινωνική ένταξη και η κοινωνική συνοχή δεσπόζουν στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής αλλά και πολιτικής συζήτησης περί της άρσης των φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού. Ωστόσο, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε, και οι δύο αυτές έννοιες έχουν ως κοινό πυρήνα την έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης, που είναι κυρίαρχη στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής θεωρητικής παράδοσης. Όπως υποστηρίζει χαρακτηριστικά ο Spricker (2014: 7) «...η κοινωνική συνοχή και η κοινωνική ένταξη σημαίνουν το ίδιο πράγμα, αφού περιγράφουν τις ίδιες κοινωνικές σχέσεις και τις ίδιες διαδικασίες, δηλαδή την ένταξη των ανθρώπων σε κοινωνικές σχέσεις αλληλεγγύης. Οι κοινωνίες είναι συνεκτικές στο βαθμό που «δεσμεύονται» (bound) από σχέσεις αλληλεγγύης. Οι άνθρωποι είναι ενταγμένοι στην κοινωνία όταν αποτελούν μέρος κοινωνικών δικτύων αλληλεγγύης. Άρα, όπου υπάρχει κοινωνική συνοχή, υπάρχει κοινωνική αλληλεγγύη, και όπου υπάρχει κοινωνική αλληλεγγύη υπάρχει κοινωνική ένταξη». Η ιδέα αυτή αποτελεί τη βασική υπόθεση εργασίας για τις ενότητες που ακολουθούν, αλλά διατρέχει οριζόντια και το συνολικό σκεπτικό του ανά χειρας βιβλίου. Ότι, δηλαδή, ο κοινωνικός αποκλεισμός και η κοινωνική αλληλεγγύη συνιστούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Από τη μια πλευρά, ο κοινωνικός αποκλεισμός ερμηνεύει το κοινωνικό μειονέκτημα με όρους διάρρηξης των κοινωνικών δεσμών και της κοινωνι-

²⁵ Έμφαση δική μου

κής αλληλεγγύης. Από την άλλη, η κοινωνική ένταξη αφορά στη ένταξη των μελών της κοινωνίας σε κοινωνικά δίκτυα αλληλεγγύης και την αποκατάσταση της κοινωνικής συνοχής.

3. Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ

Οι έννοιες του κοινωνικού αποκλεισμού και της κοινωνικής αλληλεγγύης είναι κοινωνικές κατασκευές με εγγενές πολιτικό-ιδεολογικό περιεχόμενο, που το νόημα τους μετασχηματίζεται συνεχώς αντανakλώντας το εκάστοτε ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Έχουν χαρακτηριστεί ως «μεταφορικές» (*metaphor*) (Levitas, 2003) ή «πρωτείκές» (*protean*) έννοιες (Clifton et al., 2013: 6) ή ως «έννοιες ορίζοντας», ως δηλαδή ένα είδος δυνητικής εστίας που πρέπει να ανατρέχουμε προκειμένου να ερμηνεύσουμε ορισμένα κοινωνικά φαινόμενα, χωρίς όμως να είναι ποτέ πραγματικά υπαρκτές (Schnapper, 2008:101). Αυτό σημαίνει, όπως πολύ σωστά επισημαίνει η Levitas (2003:1)²⁶ ότι η σωστή ερώτηση δεν είναι τι σημαίνουν αλλά «τι εννοείται με αυτές και από ποιους... Πώς χρησιμοποιούνται από ποιον και για ποιο σκοπό; Και πώς θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν, ίσως για άλλους σκοπούς; Ποιες είναι οι πολιτικές συνέπειες ή οι δυνατότητές τους... και τι είδους κοινωνία υπονοείται στην πραγματικότητα υπό αυτούς τους όρους;»

Διαφορετικές κοινωνίες σε διαφορετικές εποχές έχουν διαφορετικές αντιλήψεις για το ανήκειν, τη συμμετοχή, την ιδιότητα του πολίτη και εντέλει την ένταξη και την αλληλεγγύη, που εδραιώνονται στο θεσμικό τους πλαίσιο, διαμορφώνουν ατομικές επιλογές και συμπεριφορές και καθορίζουν συλλογικές ταυτότητες και κοινωνικούς διαχωρισμούς. Τα ερμηνευτικά

²⁶ Levitas, R. (2003). The Idea of Social Inclusion. In 2003 Social Inclusion Research Conference. Canadian Council on Social Development.

πλαίσια που έχουν αναπτυχθεί από τη H. Silver (1994), τη R. Levitas (1998) και την J. Beall (2002) έχουν συνεισφέρει σημαντικά στην κατανόηση των ιδεολογικών και πολιτικών παραμέτρων της σχέσης μεταξύ κοινωνικού αποκλεισμού και κοινωνικής αλληλεγγύης.

3.1 ΤΑ ΤΡΙΑ ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΗΣ H. SILVER

Η Silver (1994) αξιοποιεί την βεμπεριανή ιδεοτυπική μέθοδο προκειμένου να κατασκευάσει τρία διαφορετικά «παραδείγματα» (paradigms) ερμηνειών του κοινωνικού αποκλεισμού, αυτά της «αλληλεγγύης» (solidarity), της «εξειδίκευσης» (specialization) και του «μονοπωλίου» (monopoly). Τα «παραδείγματα» αυτά αποδίδουν τον κοινωνικό αποκλεισμό σε διαφορετικές αιτίες και θεμελιώνονται στη βάση αντίστοιχων διαφορετικών πολιτικών φιλοσοφιών, του «δημοκρατισμού» (republicanism), του «φιλελευθερισμού» (liberalism) και της «σοσιαλδημοκρατίας» (social democracy). Επίσης, και τα τρία παρέχουν πολυδιάστατες ερμηνείες του κοινωνικού μειονεκτήματος - οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές - συνδυάζοντας έτσι θεωρίες που αναφέρονται σε μια ποικιλία κοινωνικών ζητημάτων όπως αυτά της φτώχειας, της ανεργίας, της ανισότητας, των φυλετικών διακρίσεων και της ιδιότητας του πολίτη (Silver, 1994: 539).

Το παράδειγμα της αλληλεγγύης έλκει την καταγωγή του από την γαλλική δημοκρατική παράδοση, σύμφωνα με την οποία ο κοινωνικός αποκλεισμός υφίσταται όταν υπάρχει διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας, που είναι περισσότερο πολιτισμικός και ηθικός, παρά κοινωνικός. Κατά συνέπεια, εστιάζει στη σπουδαιότητα του κοινωνικού δεσμού και της κοινωνικής αλληλεγγύης, ως βασικών προϋποθέσεων για την κοινωνική ένταξη και τη συλλογική ευημερία. Η

«ευταξία» (order) μέσα στην κοινωνία, ακολουθώντας τις απόψεις του Rousseau και του Durkheim, εκλαμβάνεται μάλλον ως εξωτερική, ηθική ή κανονιστική παρά ως εξαρτώμενη από ατομικά, κοινωνικά ή ταξικά συμφέροντα. Οι δεσμοί ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία θεμελιώνονται στη βάση μια εθνικής συναίνεσης, μιας γενικής θέλησης ή μιας συλλογικής συνείδησης. Έτσι η έμφαση δίνεται στη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο πολιτισμικά ή ηθικά εμπόδια μεταξύ κοινωνικών ομάδων κατασκευάζουν δυϊστικές κατηγορίες και κοινωνικούς αποκλεισμούς (Silver, 1994: 542). Στόχος της πολιτικής στην περίπτωση αυτή είναι η αποκατάσταση της κοινωνικής αλληλεγγύης, μέσω της αποκατάστασης του κοινωνικού δεσμού και ένταξης των αποκλεισμένων στην ευρύτερη κοινωνία. Όπως είδαμε και στο πρώτο κεφάλαιο, νεότερες προσεγγίσεις για τον κοινωνικό δεσμό προσφέρουν νέες τυπολογίες προκειμένου να ερμηνεύσουν το τρόπο με τον οποίο αναδιαρθρώνεται η βάση της κοινωνικής αλληλεγγύης στο πλαίσιο των σύγχρονων πολυπολιτισμικών κοινωνιών (Paugam, 2017).

Το παράδειγμα της εξειδίκευσης είναι αντιπροσωπευτικό της αγγλο-αμερικάνικης φιλελεύθερης σκέψης για τον κοινωνικό αποκλεισμό. Αντλαμβάνεται τους κοινωνικούς φορείς κατά κύριο λόγο ως άτομα, τα οποία είναι σε θέση να κυκλοφορούν ελεύθερα πέρα από τα όρια της οριζόντιας κοινωνικής διαφοροποίησης και τον οικονομικό καταμερισμό της εργασίας. Αυτό το μοντέλο υποστηρίζει ότι ο αποκλεισμός συνιστά μια μορφή των διακρίσεων. Οι ρίζες του αποκλεισμού βρίσκονται στα ανεκπλήρωτα δικαιώματα και στις αποτυχίες της αγοράς (Mathieson et al., 2008: 17). Ωστόσο, ο ελεύθερος ανταγωνισμός μεταξύ ατόμων και ομάδων σε συνδυασμό με την κρατική προστασία των ατομικών δικαιωμάτων εμποδίζουν τη δημιουργία τέτοιου είδους αποκλεισμών (Silver, 1994: 543). Κατά συνέπεια, προκρίνει την εγγύηση των ατομικών ελευθεριών και δικαι-

ωμάτων από το κράτος και την εξάλειψη των διακρίσεων, ως προϋπόθεση για την ελεύθερη συμμετοχή των ατόμων στην αγορά και τις κοινωνικές ανταλλαγές. Το παράδειγμα αυτό δίνει έμφαση στις ατομικές και μικρο-κοινωνιολογικές αιτίες του οικονομικού αποκλεισμού, ωστόσο, οι κοινωνικά φιλελεύθεροι αναγνωρίζουν τις επιπτώσεις των διαρθρωτικών αλλαγών. Όπως σημειώνει η Silver (1994: 560), «Ο διαχωρισμός ανάμεσα στις θεωρίες της προσφοράς και της ζήτησης, αντικατοπτρίζει το διαχωρισμό ανάμεσα στον κλασικό και τον κοινωνικό φιλελευθερισμό... Σε αντίθεση με τους θεωρητικούς της προσφοράς, οι οποίοι αποδίδουν τη φτώχεια ή την ανεργία στην ατομική αποτυχία, οι περισσότεροι κοινωνιολόγοι σήμερα δέχονται ότι η νέα φτώχεια και η μακροχρόνια ανεργία οφείλεται στην πλευρά της ζήτησης και έχει διαρθρωτικά αίτια».

Τέλος, *το παράδειγμα του μονοπωλίου* εκφράζεται στην σοσιαλδημοκρατική πολιτική ιδεολογία και χαρακτηρίζει τις σκανδιναβικές χώρες. Στην περίπτωση αυτή ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι το αποτέλεσμα του σχηματισμού μέσα στην κοινωνία ομάδων μονοπωλίου. Βασισμένη κυρίως στην βεμπεριανή θεωρία, που βλέπει την τάξη μέσα στην κοινωνία ως καταναγκαστική και επιβαλλόμενη από ένα σύστημα ιεραρχικών σχέσεων εξουσίας, ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι το αποτέλεσμα της αλληλεξάρτησης μεταξύ κοινωνικών ομάδων με διαφορετική ταξική προέλευση, κοινωνική θέση και πολιτική δύναμη. Επιτυγχάνεται από τη στιγμή που μια ομάδα κοινωνικής θέσης (status group) μονοπωλεί διάφορα υλικά και πνευματικά προνόμια αποκλείοντας από την πρόσβαση σ' αυτά άλλους που δεν ανήκουν στην ομάδα και οι οποίοι αποκαλούνται «εξωτικοί» (outsiders) (Weber, 1968: 341). Αυτές οι διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού λαμβάνουν χώρα είτε μεταξύ είτε στο εσωτερικό κρατών, περιφερειών, επιχειρήσεων ή κοινωνικών ομάδων. Η κύρια στρατηγική κοινωνικής ένταξης στην περίπτωση αυτή

θεωρείται η πλήρης και ισότιμη συμμετοχή των αποκλεισμένων στην κοινωνία μέσω της εξασφάλισης των κοινωνικών δικαιωμάτων της «ιδιότητας του πολίτη» (citizenship) (Marshall, 1965).

Αξίζει να σημειωθεί ότι τα παραπάνω παραδείγματα αποτελούν «ιδεατούς τύπους» (ideal types) και ότι στις περισσότερες κοινωνίες συναντά κανείς μεικτούς τύπους που αντανakλούν την ποικιλία ιδεολογικών τοποθετήσεων και ερμηνειών για τη σχέση κοινωνικού αποκλεισμού και αλληλεγγύης (De Haan, 2001). Αναμφίβολα, η εστίαση της Silver στο ρόλο της πολιτικής ιδεολογίας στη διαμόρφωση διαφορετικών αντιλήψεων για τη φύση και τα αίτια του κοινωνικού αποκλεισμού, είναι ιδιαίτερα σημαντική και για την κατανόηση των διαφορετικών πολιτικών ενίσχυσης της κοινωνικής αλληλεγγύης και κοινωνικής συνοχής σε κάθε κοινωνία. Ωστόσο, τα παραδείγματα αυτά παρουσιάζουν τον αποκλεισμό με βασικό άξονα ανάλυσης τις κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα σε δύο ομάδες: τους ενταγμένους και τους αποκλεισμένους. Μια τέτοια διχοτομική αντίληψη, αν και εφιστά την προσοχή στους «φορείς» και τις «δυνάμεις» που κινούν τις διαδικασίες του αποκλεισμού, δεν λαμβάνει υπόψη το διαφορετικό βαθμό πρόσβασης των κοινωνικών ομάδων στους πόρους και τη δύναμη, που είναι εμφανής σε όλες τις κοινωνίες. Επίσης, δεν λαμβάνουν υπόψη τη διαφορετική έμφαση που δίνεται από τους διάφορους ορισμούς σχετικά με τις δυνατότητες για δράση (agency) από τους ανθρώπους που βιώνουν τις διαδικασίες του αποκλεισμού (Mathieson et al, 2008:18).

3.2 ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ «ΛΟΓΟΙ» (DISCOURSES) ΤΗΣ R. LEVITAS

Σαφώς επηρεασμένη από την τυπολογία της Silver, η Levitas (1998) επιχειρεί να φωτίσει τον τρόπο με τον οποίο τα πολιτικο-ιδεολογικά θεμέλια των διαφορετικών «παραδειγμάτων» περί κοινωνικού αποκλεισμού μεταφράζονται σε συγκεκριμένες

πολιτικές δράσεις για την αντιμετώπιση του φαινομένου. Για τον σκοπό αυτό εστιάζει το ενδιαφέρον της σε μια ανάλυση του πολιτικού «λόγου» (discourse) για τον κοινωνικό αποκλεισμό, αφού όπως υπογραμμίζει χαρακτηριστικά «κάθε λόγος συνιστά μια συγκεκριμένη περιγραφή του κόσμου, ενώ ανοίγει ή/και κλείνει τις δυνατότητες για ανάληψη πολιτικής δράσης» (Levitas, 1998: 3). Εντοπίζει τρεις διαφορετικούς πολιτικούς λόγους για τον κοινωνικό αποκλεισμό στο Ηνωμένο Βασίλειο, που περιγράφονται εν συντομία παρακάτω.

Ο *αναδιανεμητικός λόγος* (Redistributive Discourse 'RED') αντιμετωπίζει τον κοινωνικό αποκλεισμό κυρίως ως συνέπεια της φτώχειας. Βασικός δείκτης αποκλεισμού στον RED είναι το χαμηλό εισόδημα. Από την άποψη αυτή, η αναδιανομή του εισοδήματος για τη μείωση της φτώχειας είναι αποφασιστικής σημασίας για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Ωστόσο, αν και η φτώχεια παραμένει στον πυρήνα του λόγου αυτού, ο κοινωνικός αποκλεισμός ερμηνεύεται ως κάτι πιο πολύπλοκο και πολυδιάστατο από τη φτώχεια, παραπέμποντας ευθέως τα δικαιώματα που απορρέουν από την ιδιότητα του πολίτη. Όπως σημειώνει η Lister (1990: 68) «η φτώχεια συνεπάγεται τον αποκλεισμό από τα πλήρη δικαιώματα που απορρέουν από την ιδιότητα του πολίτη και ...υπονομεύει την ικανότητα των ανθρώπων να εκπληρώνουν τις ιδιωτικές και δημόσιες υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτή». Κατά συνέπεια ο RED δίνει έμφαση στην κοινωνική, πολιτική, πολιτιστική και οικονομική διάσταση της ιδιότητας του πολίτη, καταλήγοντας σε μια ευρύτερη κριτική της ανισότητας (Levitas, 1998: 14).

Ο *λόγος για την κοινωνική ενσωμάτωση* (Social Integration Discourse 'SID') αντιμετωπίζει τον κοινωνικό αποκλεισμό ως αποτέλεσμα της έλλειψης αμειβόμενης εργασίας. Κύριος δείκτης του SID είναι η ανεργία ή η οικονομική αδράνεια. Υποστηρίζει έναν λόγο για την κοινωνική ενσωμάτωση, στο

πλαίσιο του οποίου η αμειβόμενη εργασία αποτελεί το πρωταρχικό ή και το μοναδικό μέσο ενσωμάτωσης των ατόμων που βρίσκονται σε ηλικία εργασίας στην κοινωνία. Σε αντίθεση με τον RED, ο SID αφήνει ελάχιστα περιθώρια ανταμοιβής στη μη αμειβόμενη εργασία μέσω του συστήματος επιδομάτων και αποκρύπτει τους τρόπους με τους οποίους η αμειβόμενη εργασία μπορεί να αποτύχει στην πρόληψη του αποκλεισμού (πχ. φτωχοί εργαζόμενοι) ή και να οδηγήσει σε αποκλεισμό (εκτεταμένο και ακανόνιστο ωράριο εργασίας που εμποδίζει άλλες μορφές κοινωνικής συμμετοχής). Συγκαλύπτει, επίσης, τις ανισότητες μεταξύ των εργαζομένων, ιδιαίτερα των ανισοτήτων μεταξύ των φύλων (Levitas, 1998: 26)

Ο *ηθικός λόγος για την υπο-τάξη* (Moral Underclass Discourse 'MUD'), δίνει έμφαση στις ηθικές και πολιτισμικές αιτίες του κοινωνικού αποκλεισμού και επικεντρώνεται κυρίως στον ηθικό κίνδυνο της εξάρτησης. Άρα ο λόγος αυτός αφορά στα νοικοκυριά με κανένα απασχολούμενο μέλος και όχι στο ζήτημα της προσκόλλησης στην αγορά εργασίας. Ο MUD τείνει να επαναλαμβάνει το ζήτημα των επικίνδυνων τάξεων, να επικεντρώνεται στις συνέπειες που έχει ο κοινωνικός αποκλεισμός για την κοινωνική ευταξία και να δίνει έμφαση σε συγκεκριμένες ομάδες (π.χ. νέοι άνεργοι που θεωρούνται δυνητικοί εγκληματίες, άστεγοι, ανύπανδρες μητέρες κ.λπ.).

Αν και η τυπολογία της Levitas επικεντρώνεται στο σύγχρονο Ηνωμένο Βασίλειο (ΗΒ) και ισχύει κυρίως για τα κράτη με καθιερωμένα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας, έχει και ευρύτερο ενδιαφέρον αναδεικνύοντας τα βασικά ζητήματα που σχετίζονται με τη φύση των δημοσίων πολιτικών στην καταπολέμηση των πολλαπλών κοινωνικών μειονεκτημάτων (Mathieson et al, 2008: 19). Για παράδειγμα, η Levitas υποστηρίζει ότι, στο πλαίσιο του ΗΒ, οι πολιτικές για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού μετακινήθηκαν από ένα ενδιαφέ-

ρον για τη διανεμητική ισότητα στην επικέντρωση εξεύρεσης τρόπων καταπολέμησης της ακραίας φτώχειας, αφήνοντας άθικτο το ευρύτερο πλαίσιο της ανισότητας, ειδικά τους πλούσιους (Levitas, 1998: 156). Όσον αφορά το ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο, η Levitas υποστηρίζει ότι η κυρίαρχη προσέγγιση, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), αντλεί στοιχεία κυρίως από τη SID. Η σύνδεση που γίνεται είναι βασικά αυτή μεταξύ αποκλεισμού και ανεργίας και όχι μεταξύ αποκλεισμού και φτώχειας ή ευρύτερα της ιδιότητας του πολίτη. Η ενσωμάτωση στην κοινωνία ταυτίζεται με την ενσωμάτωση στην εργασία. Σύμφωνα με τη Levitas, η προσέγγιση αυτή έχει δύο σημαντικές συνέπειες. Πρώτον, υποβαθμίζει τη σημασία της μη αμειβόμενης εργασίας για τη διατήρηση της κοινωνικής ζωής και των ανθρωπίνων σχέσεων και δεύτερον υπονοεί ότι η ενσωμάτωση είναι κάτι που πρέπει να επιτευχθεί από την πλευρά των φορέων δράσης, αφού είναι κάτι που νοείται περισσότερο ως ευθύνη παρά ως δικαίωμα. Η ευθύνη για την ανεργία αποδίδεται σε παράγοντες από την πλευρά της προσφοράς εργασίας, κυρίως ελλείψεις σε δεξιότητες και εκπαίδευση, ενώ η εργασιακή ασφάλεια επαναπροσδιορίζεται με όρους ικανοτήτων για εξεύρεση νέας απασχόλησης (απασχολησιμότητα).

Στο ίδιο πνεύμα με τη Levitas, ο Veit-Wilson (1998) διακρίνει μεταξύ των «αδύνατων» (weak) και «ισχυρών» (strong) πολιτικών λόγων για τον κοινωνικό αποκλεισμό στην Ευρώπη, σημειώνοντας ότι οι σχέσεις εξουσίας απουσιάζουν από την αδύναμη εκδοχή: «Στην αδύναμη εκδοχή αυτού του λόγου, οι λύσεις έγκειται στην άρση των μειονεκτικών χαρακτηριστικών των αποκλεισμένων και στην ενίσχυση της ένταξής τους στην κυρίαρχη κοινωνία. Αντίθετα, η ισχυρή εκδοχή αυτού του λόγου τονίζει επίσης το ρόλο των φορέων (αιτιών) του αποκλεισμού και ως εκ τούτου στοχεύουν σε λύσεις που μειώνουν τις εξουσίες του αποκλεισμού» (Veit-Wilson, 1998: 45).

3.3 Οι Τρεις Προσεγγίσεις της J. Beall

Η Jo Beall (2002) με τη σειρά της επιχειρεί μια σύνδεση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού με την διαδικασία της παγκοσμιοποίησης. Ειδικότερα, υποστηρίζει την ύπαρξη τριών διακριτών προσεγγίσεων του κοινωνικού αποκλεισμού, που αντανακλούν τρεις αντίστοιχες προσεγγίσεις για την παγκοσμιοποίηση.

Η *νεοφιλελεύθερη προσέγγιση* υιοθετεί μια στενά οικονομική ερμηνεία της παγκοσμιοποίησης, ως μιας διαδικασίας ανάπτυξης μιας παγκόσμιας ενιαίας αγοράς, ελεύθερου εμπορίου και διεθνούς ανταγωνισμού. Στο πλαίσιο αυτό ο κοινωνικό αποκλεισμός προσεγγίζεται ως «μια ατυχή αλλά αναπόφευκτη παρενέργεια της παγκόσμιας οικονομικής αναδιάρθρωσης, που έχει ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό των εργαζομένων από τα οφέλη της κοινωνικής ασφάλισης στο πλαίσιο της σταθερής και πλήρους απασχόλησης και της ευρύτερης κοινωνικής προστασίας, που απολάμβαναν στο πλαίσιο των εθνικών οικονομιών» (Beall, 2002:43).

Η *ριζοσπαστική προσέγγιση* προκύπτει από μια ανάλυση της παγκοσμιοποίησης ως μιας διαδικασίας που έκανε ακόμη πιο εμφανείς τις διαχρονικές παγκόσμιες ανισότητες, οδηγώντας σ' έναν ακόμη πιο βαθύ διαχωρισμό μεταξύ του πλούσιου Βορρά και του φτωχού Νότου. Στο πλαίσιο αυτό ο κοινωνικός αποκλεισμός παρουσιάζεται με δύο εκδοχές: είτε αποτελεί απλώς έναν «επανα-χαρακτηρισμό» (re-labeling) της σχετικής φτώχειας είτε λειτουργεί από-προσανατολιστικά, αποσπώντας την προσοχή από τις ανισότητες που δημιουργούνται από τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος» (Beall, 2002: 44).

Η *μετασχηματιστική (transformationalist) προσέγγιση* συνδέεται, τέλος, με μια ανάλυση της παγκοσμιοποίησης ως μιας διαδικασίας που όχι μόνο έχει εντείνει τις χωρικές παγκόσμιες

ανισότητες, αλλά έχει οδηγήσει και στην ανάδυση πιο σύνθετων και δυναμικών παγκόσμιων ιεραρχιών και κοινωνικών σχέσεων εξουσίας μεταξύ κρατών, αλλά και στο εσωτερικό τους. Κατά συνέπεια, ο κοινωνικός αποκλεισμός εδώ εστιάζει την προσοχή στις κοινωνικές σχέσεις που είναι ενσωματωμένες στους τυπικούς και άτυπους θεσμούς της κοινωνίας και ειδικότερα στις διαδικασίες, μέσω των οποίων οι άνθρωποι αποκλείονται από το δικαίωμα πρόσβασης στους κοινωνικούς πόρους. Η προστιθέμενη αξία του, ως ερμηνευτικού εργαλείου του κοινωνικού μειονεκτήματος στη σύγχρονη κοινωνία, έγκειται στο ότι ευνοεί «μια ανάλυση των διεθνών διαδικασιών και θεσμικών σχέσεων που συνδέονται με τις ταχείες κοινωνικές και οικονομικές παγκόσμιες αλλαγές, τις επιπτώσεις τους αλλά και τις πολιτικές αντιμετώπισης σε κάθε κοινωνικό πλαίσιο» (Beall, 2002: 44).

Θα κλείσουμε την ενότητα αυτή με τρεις επισημάνσεις. Πρώτον, θα υπογραμμίσουμε για μια ακόμη φορά τη ερμηνευτική αξία των παραπάνω τριών τοπολογιών για την κατανόηση των ιδεολογικών και πολιτικών παραμέτρων της σχέσης μεταξύ κοινωνικού αποκλεισμού και κοινωνικής αλληλεγγύης. Δεύτερον, θα επισημάνουμε τις προφανείς αναλογίες των επιμέρους τοπολογιών και ειδικότερα (α) του παραδείγματος της εξειδίκευσης (Silver), με τον λόγο περί ηθικής υπο-τάξης (MUD) (Levitas) και την νεοφιλελεύθερη προσέγγιση (Beall), (β) του παραδείγματος της αλληλεγγύης (Silver), με τον λόγο περί κοινωνικής ενσωμάτωσης (SID) (Levitas) και την ριζοσπαστική προσέγγιση (Beall), ιδιαίτερα την εκδοχή σύμφωνα με την οποία ο κοινωνικός αποκλεισμός αποσπά την προσοχή από τις εγγενείς ανισότητες του καπιταλιστικού συστήματος, και (γ) του παραδείγματος του μονοπωλίου (Silver), με τον αναδιανεμητικό λόγο (RED) (Levitas) και τη μετασχηματιστική προσέγγιση (Beall) (βλ. Πίνακα 3.1).

Πίνακας 3.1 Αναλογίες μεταξύ τοπολογιών Silver, Levitas και Beall

Silver (1994)	Levitas (1998)	Beall (2002)
Specialization Paradigm	Moral Underclass Discourse	Neoliberal Approach
Solidarity Paradigm	Social Integration Discourse	Radical Approach (2nd version)
Monopoly Paradigm	Redistributive Discourse	Transformationalist Approach

Πηγή: Επεξεργασία Α. Φερόνα

Τρίτον, θα υπενθυμίσουμε τον ιδεοτυπικό χαρακτήρα των παραπάνω τοπολογιών. Αυτό σημαίνει ότι αφενός στις περισσότερες κοινωνίες συναντά κανείς μεικτούς τύπους που αντανακλούν την ποικιλία ιδεολογικών τοποθετήσεων και ερμηνειών για τη σχέση κοινωνικού αποκλεισμού και αλληλεγγύης, και αφετέρου ότι ακόμη και εντός του πλαισίου μιας συγκεκριμένης κοινωνίας μπορεί να υπάρχουν ιδεολογικές διαφορές που δυσχεραίνουν τη γενίκευση των εθνικών πεποιθήσεων (Silver, 2015:3-4).

4. Η ΘΕΣΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ

4.1. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ ΩΣ Η ΘΕΣΜΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΜΟΡΦΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ

Όσον ενδιαφέρον κι αν παρουσιάζει η εννοιολογική και η πολιτικο-ιδεολογική διάσταση της σχέσης μεταξύ κοινωνικού αποκλεισμού και κοινωνικής αλληλεγγύης, αυτό που τελικά έχει σημασία είναι το πραγματικό μέγεθος ή επίπεδο της κοινωνικής αλληλεγγύης σε μια συγκεκριμένη κοινωνία. Από την

άποψη αυτή, η σταδιακή ανάπτυξη της σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής μπορεί να γίνει κατανοητή ως η θεσμοποιημένη έκφραση της κοινωνικής αλληλεγγύης μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας (Dean, 2006: 6). Η κοινωνική αλληλεγγύη ιστορικά αναπτύχθηκε στη βάση της σύναψης ενός «κοινωνικού συμβολαίου» (social contract) μεταξύ των μελών της κοινωνίας που θεμελιώθηκε σε τρία αξιώματα:

- Στην πίστη περί αλληλεξάρτησης των ανθρώπων και της επιθυμίας τους να τη διατηρήσουν, εφόσον αντιλαμβάνονται ότι επωφελούνται από αυτή.
- Στην αναγνώριση του γεγονότος ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ισότιμοι μεταξύ τους
- Στην εισαγωγή συλλογικών αγαθών και θεσμών για τη διατήρηση της λειτουργίας του συλλογικού.

Στο πλαίσιο αυτό, οι πιο πρώιμες μορφές συμβατικής αλληλεγγύης συναντώνται στις μεσαιωνικές συντεχνίες. Η συμμετοχή στη συντεχνία συνεπαγόταν την συμβατική υπόσχεση αμοιβαίας αλληλεγγύης με όλα τα υπόλοιπα μέλη της. Η συντεχνία αποτελούσε μια μορφή «διαμοιρασμού των κινδύνων» βασισμένη σ' ένα σύστημα θεσμοποιημένης βοήθειας. Με τον τρόπο αυτό η συλλογικότητα μετέτρεψε την αλληλεξάρτηση των μελών της σε μια υποχρέωση αμοιβαίας βοήθειας, η οποία διαμεσολαβείται από την ίδια τη συλλογικότητα. Η αλληλεγγύη εξελίχθηκε σταδιακά σε μια αμοιβαία υπόσχεση των ατόμων να βοηθούν ο ένας τον άλλον σε περίπτωση ανάγκης (ένας για όλους, όλοι για έναν). Βασίστηκε στην ιδέα μιας ισχυρής σχέσης μεταξύ των ατόμων και της ευρύτερης κοινωνίας, δημιουργώντας έναν κοινωνικό δεσμό μεταξύ των ισχυρών και των αδύναμων, των νέων και των ηλικιωμένων, ακόμη και των σημερινών και των μελλοντικών μελών της. Όταν οργανώθηκε σε επίπεδο κράτους, έλαβε τη μορφή μιας κρατικά ελεγχόμενης «ανακατανομής» (reallocation) του κινδύνου. Από αυτή την άποψη, το κράτος ευ-

ημερίας αντιπροσωπεύει την αναδιανομή των κοινωνικών κινδύνων των πολιτών του (Ottman, 2008: 9-10). Πράγματι, η σταδιακή ανάπτυξη του σύγχρονου κράτους ευημερίας από τα τέλη του 19ου αι. μπορεί να προσεγγιστεί ως το αποτέλεσμα τριών παράλληλων διαδικασιών. Πρώτον, της επίγνωσης περί της κοινωνικής φύσης των «κοινωνικών κινδύνων» (social risks) (π.χ. φτώχεια, ασθένεια, αναπηρία, γηρατειά κ.λπ.), δηλαδή της παραδοχής ότι οι τελευταίοι δεν προκύπτουν από ατομική επιλογή ή κακοτυχία, αλλά είναι προϊόντα του ίδιου του κοινωνικού συστήματος. Δεύτερον, της προθυμίας συλλογικής κάλυψης των κοινωνικών κινδύνων και τρίτον της σταδιακής ανάπτυξης μιας σειράς κοινωνικών θεσμών που προορίζονται για τη διαχείριση των κοινωνικών κινδύνων, όπως αυτοί της κοινωνικής ασφάλισης, του συστήματος υγείας, της ρύθμιση της αγοράς εργασίας, της κοινωνικής πρόνοιας κ.λπ. (van de Veen et al, 2012).

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, η κοινωνική αλληλεγγύη αντανακλά την αξιολογική διάσταση της σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής (Σακελλαρόπουλος, 1999· Βενιέρης, 2009, 2015). Αξιολογική με την έννοια του προτάγματος της κοινωνικής συνοχής αλλά και της πολιτικής δράσης για την επίτευξή της. Αυτή ακριβώς η διπλή συλλογικότητα που περιλαμβάνει σκοπό και μέσα, αναδεικνύει το πολιτικό πεδίο και την πολιτική σύγκρουση σε κρίσιμους θεσμικούς παράγοντες διαμόρφωσης της ανάπτυξης της κοινωνικής πολιτικής, όπως το κράτος, τα πολιτικά κόμματα, τα συνδικάτα, η κοινωνία των πολιτών κ.λπ. (Σακελλαρόπουλος, 1999: 28). Στο πλαίσιο αυτό, η κοινωνική αλληλεγγύη στη σύγχρονη κοινωνική πολιτική θεσμοποιείται, με το κράτος ευημερίας να ενσωματώνει το μεγαλύτερο μέρος της οργανωμένης ή θεσμοποιημένης αλληλεγγύης (De Beer and Koster, 2009: 41). Από αυτή την κρατικο-κεντρική σκοπιά, η αλληλεγγύη έχει οριστεί ως «η ετοιμότητα για μοίρασμα των πόρων με άλλους μέσω της προσωπικής συνεισφοράς

προς αυτούς που βρίσκονται σε ανάγκη μέσω της φορολογίας και της αναδιανομής από το κράτος» (Stjerno, 2004: 2).

Ανατρέχοντας στα κριτήρια ταξινόμησης της κοινωνικής αλληλεγγύης που αναπτύχθηκαν στο δεύτερο κεφάλαιο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η κοινωνική αλληλεγγύη του κράτους ευημερίας είναι τυπική (θεσμοποιημένη), *υποχρεωτική και αμφίπλευρη*²⁷, ενώ η *μορφή της συνεισφοράς* μπορεί να είναι είτε σε χρήμα (εισοδηματικές μεταβιβάσεις) είτε σε είδος. Το στοιχείο της υποχρεωτικότητας της θεσμοποιημένης αλληλεγγύης αποτελεί ένα σημείο τριβής στη σχετική βιβλιογραφία, αφού από τη μια πλευρά προβάλλεται το επιχείρημα ότι συνιστά μια αδύναμη ή ελλειμματική βάση αλληλεγγύης, ενώ από την άλλη υποστηρίζεται ότι ένας βαθμός εξαναγκασμού είναι εγγενής στην κοινωνική αλληλεγγύη και αυτό είναι κάτι που χαρακτηρίζει κάθε μορφή κοινωνίας από τη γέννησή της (Van Oorschot and Komter, 1998). Όσον αφορά την οργανωτική μορφή της θεσμοποιημένης κοινωνικής αλληλεγγύης, αυτή ιστορικά αναπτύχθηκε στη βάση δύο βασικών προτύπων: (α) του προτύπου Bismark και (β) του προτύπου Beveridge. Στη πρώτη περίπτωση, η κοινωνική αλληλεγγύη οργανώνεται στη βάση ενός συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, στο επίπεδο κάθε κοινωνικής τάξης ή επαγγελματικής κατηγορίας, χρηματοδοτείται από τις συνεισφορές των συμμετεχόντων και οι παροχές είναι ανταποδοτικές. Προωθείται, δηλαδή, μια *οριζόντια* αλληλεγγύη (εντός της ίδιας επαγγελματικής ομάδας) με στόχο τη διατήρηση ενός συγκεκριμένου επιπέδου διαβίωσης και η διατήρηση ενός ήδη εδραιωμένου status quo (Beland and Hansen, 2000). Στη δεύτερη περίπτωση, η κοινωνική αλληλεγγύη είναι εθνική, χρηματοδοτείται δηλαδή από τη γενική φορολογία και απευθύνεται σε όλους τους πολίτες ανεξάρτητα από την κοινωνική τάξη και

²⁷ Θεωρητικά τουλάχιστον, αφού ο καθένας που συνεισφέρει δεν γνωρίζει πάντα εκ των προτέρων το βαθμό ανταποδοτικότητας της συνεισφοράς του

την επαγγελματική κατηγορία. Ανάμεσα στόχους αυτής της κάθετης αλληλεγγύης περιλαμβάνονται η διασφάλιση ενός βασικού επιπέδου παροχών σε όλους τους πολίτες (το ύψος κυμαίνεται ανάλογα με τη συγκεκριμένη κοινωνία), η αναδιανομή του εισοδήματος μεταξύ των κοινωνικών τάξεων και η καταπολέμηση της φτώχειας (Beland and Hansen, 2000).

Αξίζει, τέλος, να υπογραμμιστεί ότι η σχέση μεταξύ της κοινωνικής αλληλεγγύης και της ανάπτυξης του κράτους ευημερίας δεν είναι μονοσήμαντη, αλλά αμφίδρομη και πολυσύνθετη. Από τη μια πλευρά, μπορεί η ισχυρή υποστήριξη των ατόμων στην κρατική αναδιανομή και παροχή υπηρεσιών να αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη και διατήρηση ενός ισχυρού κράτους ευημερίας, αλλά το ίδιο ισχύει και αντίστροφα. Η ύπαρξη ενός γενναιόδωρου κράτους πρόνοιας συνιστά ισχυρό μοχλό διατήρησης και ενίσχυσης της κοινωνικής αλληλεγγύης ανάμεσα στα άτομα (De Beer and Kostner, 2009: 51). Για παράδειγμα, οι Arts and Gelissen (2001) μελέτησαν το βαθμό κατά τον οποίο οι αντιλήψεις των ανθρώπων περί κοινωνικής αλληλεγγύης σχετίζονται με το είδος του κράτους ευημερίας στο οποίο ζουν. Σύμφωνα με τα ευρήματά τους, υπάρχει μια πραγματική σχέση μεταξύ του καθεστώτος κοινωνικής πρόνοιας της χώρας στην οποία ζουν οι άνθρωποι και των απόψεών τους σχετικά με το επίπεδο αλληλεγγύης που πρέπει να επιτευχθεί. Από την άλλη, η απουσία ενός ισχυρού κράτους πρόνοιας δε συνεπάγεται κατ' ανάγκη ένα αίσθημα μειωμένης αλληλεγγύης σε μια κοινωνία, αλλά μια πιθανώς διαφορετική μορφή θεσμικής έκφρασης της (οικογένεια, κοινωνία πολιτών κ.λπ.) (Wilde 2007).

4.2 ΚΑΘΕΣΤΩΤΑ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΥΗ

Αποτελεί κοινό τόπο ότι οι κοινωνίες διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους, ως προς το βαθμό τον οποίο παρέχουν κοινωνική προστασία στους πολίτες τους. Με αφετηρία την κλασική

μελέτη του Esping-Andersen (1990) *Οι Τρεις Κόσμοι του Καπιταλισμού της Ευημερίας*, η συγκριτική έρευνα στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής έχει δείξει ότι το κράτος ευημερίας στην Ευρώπη δεν αναπτύχθηκε με ενιαίο και ομοιόμορφο, αλλά με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικές κοινωνίες, αντανακλώντας την ποικιλομορφία των φιλοσοφικών και θεωρητικών παραδόσεων περί κοινωνικής αλληλεγγύης που αναφέρθηκαν παραπάνω (φιλελεύθερο, συντηρητικό κορπορατιστικό, σοσιαλδημοκρατικό κ.λπ.). Εικοσιπέντε χρόνια μετά τη δημοσίευσή της, η μελέτη του Esping-Andersen εξακολουθεί να συγκροτεί τη βάση κάθε σύγχρονης έρευνας στο πεδίο της συγκριτικής κοινωνικής πολιτικής (Abrahamson, 1999 · Scruggs and Allan, 2006 · Arts and Gelissen, 2010). Συνεχίζοντας μια μακρά κοινωνιολογική παράδοση θεμελιωμένη στην επαγωγική σκέψη και την κατασκευή «ιδεοτύπων»²⁸ (Weber, 1904 [1949]) και υπερβαίνοντας τη γραμμική κατηγοριοποίηση προηγούμενων ταξινομήσεων των κρατών πρόνοιας, σύμφωνα με τη γενναιοδωρία τους (welfare effort) εκτιμώμενη μονοδιάστατα ως το συνολικό επίπεδο των κοινωνικών δαπανών (π.χ. Wilensky, 1975), η μελέτη του Esping-Andersen πρότεινε μια νέα τυπολογία βασισμένη στις ουσιαστικές διαφορές μεταξύ των κρατών πρόνοιας που δεν είναι ποσοτικές αλλά ποιοτικές. Θεωρώντας ως «στενό» (narrow) τον παραδοσιακό ορισμό του κράτους πρόνοιας, ως του παραδοσιακού πεδίου της κοινωνικής βελτίωσης μέσω εισοδηματικών μεταβιβάσεων και κοινωνικών υπηρεσιών (Πετμεζίδου, 2014: 57), εισήγαγε τον όρο «καθεστώς ευημερίας» (welfare regime), ο οποίος εστιάζει την ανάλυση στους τρόπους αλληλεπίδρασης των θεσμών που διέπουν την πρωτογενή και

²⁸ Όπως υπογραμμίζει ο M. Weber, «η κατασκευή ενός συστήματος αφηρημένων και ως εκ τούτου αμιγώς τυπικών (formal) προτάσεων... αποτελεί το μοναδικό τρόπο ανάλυσης και πνευματικής πειθαρχησης της πολυπλοκότητας της κοινωνικής ζωής» (1904 [1949]:87).

δευτερογενή διανομή στο πλαίσιο μιας ιστορικά προσδιορισμένης πολιτικής οικονομίας του κάθε έθνους. Στη βάση αυτή ανέπτυξε ένα τριπλό κριτήριο για την ταξινόμηση των καθεστώτων ευημερίας: πρώτον, το βαθμό «από-εμπορευματοποίησης» (de-commodification) που επιτυγχάνουν, δηλαδή το βαθμό στον οποίο τα άτομα και οι οικογένειες μπορούν να υποστηρίξουν έναν κοινωνικά αποδεκτό βιοτικό επίπεδο ανεξάρτητα από τη συμμετοχή στην αγορά, δεύτερον, τον αντίκτυπό τους στην κοινωνική διαστρωμάτωση, δηλαδή το βαθμό της αναδιανομής, της μείωσης της φτώχειας, και της εξίσωσης του εισοδήματος που επιτυγχάνουν και τρίτον, την προτεραιότητα που δίνουν στο ρόλο του κράτους και της αγοράς αντίστοιχα για την αντιμετώπιση των κοινωνικών αναγκών (Esping-Andersen, 1990). Η μελέτη καταλήγει στη διάκριση μεταξύ τριών καθεστώτων ευημερίας - το φιλελεύθερο, το συντηρητικό-κορπορατιστικό και το σοσιαλδημοκρατικό - αναδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό και τις σαφείς επιρροές του από την προγενέστερη τυπολογία του Titmuss (1974)²⁹.

Το *φιλελεύθερο καθεστώς* - με αντιπροσωπευτικότερα παραδείγματα τις ΗΠΑ, Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία και σε μικρότερο βαθμό τον Καναδά, το ΗΒ και την Ιρλανδία - επιτυγχάνει χαμηλό βαθμό από-εμπορευματοποίησης, με τους πολίτες να έχουν καθόλου ή ασθενή κατοχυρωμένα κοινωνικά δικαιώματα και τις παροχές να είναι σχεδιασμένες με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποτελούν ένα ύστατο «δίχτυ ασφαλείας» σε περιπτώ-

²⁹ Η τυπολογία του Esping-Andersen (1990) αντλεί ρητά από αυτή του R. Titmuss (1974), αφού υπάρχουν σημαντικές ομοιότητες μεταξύ φιλελεύθερου και υπολειμματικού, συντηρητικού και βιομηχανικής επίδοσης και σοσιαλδημοκρατικού και θεσμικού/αναδιανεμητικού μοντέλου. Μια βασική διάκριση είναι ότι, ενώ ο Titmuss εστιάζει στο κράτος πρόνοιας με το στενότερο ορισμό του, ο Esping-Andersen διεύρυνε τον ορισμό αυτό ώστε να συμπεριλάβει και τη σχέση κράτους-αγοράς (Powell and Barrientos, 2011:73).

σεις έσχατης ανάγκης. Η ευημερία των πολιτών θεωρείται ότι εξασφαλίζεται κυρίως μέσω της συμμετοχής τους στην αγορά, της διασφάλισης των ίσων ευκαιριών και της οικονομικής ανάπτυξης και όχι μέσω των κρατικών παροχών. Μεταξύ των τριών καθεστώτων το φιλελεύθερο καθεστώς είναι το λιγότερο αναδιανεμητικό και αλληλέγγυο, με τις κοινωνικό-οικονομικές ανισότητες να θεωρούνται όχι μόνο ανεκτές αλλά και φυσικές.

Το *συντηρητικό κορπορατιστικό καθεστώς* – που αφορά κυρίως στις χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης (Γερμανία, Γαλλία, Αυστρία) – επιτυγχάνει μέτριο έως υψηλό βαθμό από-εμπορευματοποίησης, έχοντας ως κύριους στόχους τη διατήρηση της κοινωνικής θέσης που επιτεύχθηκε στην αγορά εργασίας και την υλοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων του πολίτη. Ο βαθμός αναδιανομής είναι επίσης μέτριος, αφού χαρακτηρίζεται από την λειτουργία γενναιόδωρων συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης για τους μισθωτούς, στα οποία οι παροχές συνδέονται με τις εισφορές και μέτρια επιδόματα για τους φτωχούς, ενώ και τα δύο μαζί συνδέονται με το ύψος του συνολικού εισοδήματος που επιτυγχάνεται. Στο συντηρητικό κόσμο ευημερίας η οικογένεια θεωρείται – μαζί με το κράτος – κύρια πηγή ευημερίας και αλληλεγγύης. Κατά συνέπεια, τόσο το φορολογικό σύστημα όσο και οι παροχές κοινωνικής ασφάλισης έχουν σχεδιαστεί για την υποστήριξη του αρχηγού της οικογένειας.

Τέλος, το *σοσιαλδημοκρατικό καθεστώς* – που αφορά κυρίως στις σκανδιναβικές χώρες και ιδιαίτερα τη Σουηδία – έχει σχεδιαστεί με σκοπό την επίτευξη ενός υψηλού βαθμού από-εμπορευματοποίησης, δηλαδή για την εμπέδωση των κοινωνικών δικαιωμάτων του πολίτη ανεξάρτητα από το καθεστώς απασχόλησης. Το κράτος αποτελεί το κύριο φορέα παροχής των κοινωνικών υπηρεσιών και έχει την συνολική ευθύνη για την ευημερία των πολιτών. Το καθεστώς αυτό ενσωματώνει προγράμματα κατά της φτώχειας και προγράμματα κοινωνικής

ασφάλισης σε συστήματα προσβάσιμα σε όλους τους πολίτες, επιτυγχάνοντας μια εκτενή αναδιανομή και είναι μακράν το πιο επιτυχημένο στην επίτευξη των μακροπρόθεσμων μειώσεων των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων και μιας εθνικής κοινωνικής αλληλεγγύης.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, η συγκριτική έρευνα για την «ταξινόμηση των καθεστώτων ευημερίας» (welfare modelling business) (Powell and Barrientos, 2011) αναπτύχθηκε με ταχύτατους ρυθμούς. Η τυπολογία του Esping-Andersen επηρέασε καθοριστικά τον μετέπειτα επιστημονικό διάλογο, αποτελώντας ταυτόχρονα και η ίδια αντικείμενο κριτικής. Επικρίθηκε, μεταξύ άλλων, (α) για την ανεπαρκή εξέταση συγκεκριμένων πτυχών των καθεστώτων ευημερίας ως κριτηρίων για την ταξινόμηση, όπως της διάστασης του φύλου (Sainsbury, 1994 · Lewis and Ostner, 1994 · Daly, 2000), του ρόλου των κοινωνικών υπηρεσιών (Kautto, 2002 · Bambra, 2005) και του ρόλου των πολιτικών διαδικασιών (politics) (Navarro and Shi, 2001), (β) για το περιορισμένο εύρος των χωρών και καθεστώτων που περιλαμβάνει (βλέπε παρακάτω τη σχετική συζήτηση για την ύπαρξη ενός μεσογειακού καθεστώτος για τις χώρες της νότιας Ευρώπης (Leibfried, 1992 · Ferrera, 1996 · Bonoli, 1997), ενός μετα-σοσιαλιστικού καθεστώτος για τις χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης (Deacon, 2000 · Manning, 2004 · Aidukaite, 2004), και ενός Κομφουκιανικού καθεστώτος για τις χώρες της νοτιο-ανατολικής Ασίας (Alspater, 2006 · Croissant, 2004 · Walker και Wong, 2005), (γ) για τη μεθοδολογική της εγκυρότητα και αξιοπιστία (Kangas, 1994 · Pitzurello, 1999), (δ) για την αδυναμία της να ερμηνεύσει τις διαφορές μεταξύ των καθεστώτων ευημερίας στην εποχή της μόνιμης λιτότητας και τις επιπτώσεις από τη μετάβαση στη μεταβιομηχανική κοινωνία (Powell and Barrientos, 2011) και (ε) για τη χρησιμότητα της ίδιας της έννοιας του καθεστώτος ευημερίας, δεδομένου

ότι σύμπλοκες ιστορικές συνιστώσες καθορίζουν την ανάπτυξη των διαφόρων πεδίων κοινωνικής πολιτικής σε κάθε χώρα, με αποτέλεσμα οι τελευταίες να χαρακτηρίζονται από μεικτά συστήματα κοινωνικής πολιτικής (π.χ. Kasza, 2002).

Σε μεταγενέστερη μελέτη του, ο Esping-Andersen (1999) επιχείρησε να ενσωματώσει στοιχεία της παραπάνω κριτικής, συμπληρώνοντας την έννοια της από-εμπορευματοποίησης με την έννοια της από-οικογενειοποίησης (de-familialism), διευρύνοντας περαιτέρω την εστίασή του στο τρίπτυχο κράτος-αγορά-οικογένεια (μικτή οικονομία της ευημερίας) και υιοθετώντας μια πιο τεχνοκρατική προσέγγιση, εστιάζοντας στους νέους κοινωνικούς κινδύνους (new social risks) ως απειλών για τα καθεστώτα ευημερίας. Ωστόσο, οι αλλαγές αυτές δεν οδήγησαν σε μια αναθεώρηση της τυπολογίας του 1990, αλλά στην περαιτέρω ενίσχυση και εδραίωσή της (Powell and Barrientos, 2011).

Η συγκριτική έρευνα για την ταξινόμηση των καθεστώτων ευημερίας συνεχίζεται με αμείωτο ρυθμό μέχρι και σήμερα, πάντα με σημείο αναφοράς την τυπολογία του Esping-Andersen. Διαφορετικές μελέτες, αξιολογώντας διαφορετικές θεωρητικές υποθέσεις και μεθοδολογικά εργαλεία, επιβεβαιώνουν, αναθεωρούν ή και διευρύνουν τα τρία καθεστώτα ευημερίας του (π.χ. Castles and Mitchell, 1993 · Kangas, 1994 · Ferrera, 1996 · Bonoli, 1997 · Kautto, 2002 · Arts and Gelissen, 2002 · Powell and Barrientos, 2004 · Scruggs and Allan, 2006 · Bambra, 2007 · Castles and Obinger, 2008).

Η πρώτη διεύρυνση αφορά στη διάκριση ενός μεσογειακού ή νότιου καθεστώτος ευημερίας, στα μέσα της δεκαετίας του '90, που περιλαμβάνει τις χώρες της νότιας Ευρώπης (Ferrera, 1996). Το καθεστώσ αυτό χαρακτηρίζεται από χαμηλό βαθμό από-εμπορευματοποίησης και αναδιανεμητικής λειτουργίας. Η κοινωνική προστασία παρουσιάζει μια «υβριδική» μορφή, συνδυάζοντας στοιχεία του συντηρητικού-κορπορατιστικού

καθεστώς στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης - με πολύ μεγάλο κατακερματισμό καθώς και έντονο διυισμό μεταξύ αυτών των «εντός» (insiders) και εκτός (outsiders) της αγοράς εργασίας - με σοσιαλδημοκρατικά στοιχεία στο πεδίο της υγειονομικής περίθαλψης. Ο τομέας των κοινωνικών υπηρεσιών είναι υπολειμματικός, με κύρια χαρακτηριστικά την ανομοιομορφία στην κάλυψη των κοινωνικών κινδύνων και την απουσία ενός αποτελεσματικού δικτύου ασφαλείας. Τέλος, χαρακτηρίζεται από πελατειακές πρακτικές, έντονη διασύνδεση δημόσιου ιδιωτικού τομέα στην παροχή υπηρεσιών, καθώς και εκτεταμένη εξάρτηση από την οικογένεια ως φορέα παροχής φροντίδας (Ferrera, 1996 · Petmesidou, 2013).

Η δεύτερη αφορά στην έρευνα για το ενδεχόμενο ανάδυσσης ενός ή περισσότερων διακριτών καθεστώτων ευημερίας στις χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης (Deacon, 1992). Εκεί η εξέλιξη του σχετικού διαλόγου φαίνεται να οδηγεί σε μια διττή διάκριση. Από τη μια πλευρά, διακρίνεται ένα *συντηρητικό μετα-κομμουνιστικό* καθεστώς, το οποίο απαρτίζουν χώρες της κεντρικής Ευρώπης και το οποίο χαρακτηρίζεται από ένα περισσότερο γενναιόδωρο πλέγμα κοινωνικών παροχών (Lendvai, 2009: 22). Από την άλλη πλευρά, γίνεται η ομαδοποίηση ενός *φιλελεύθερου μετα-κομμουνιστικού* καθεστώτος που γεωγραφικά εντοπίζεται στις χώρες της Βαλτικής. Η εκδοχή αυτή διαθέτει εκτεταμένα τα χαρακτηριστικά των ευέλικτων μορφών απασχόλησης και της απουσίας συγκροτημένης εργατικής νομοθεσίας, εξαιτίας των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων με τις οποίες συνυφάνθηκε η μετάβαση (Toots and Bachmann, 2010: 40-1).

Η τρίτη αφορά τη διερεύνηση της πιθανότητας περαιτέρω διεύρυνσης των τυπολογιών, έτσι ώστε να συμπεριλάβουν τα επονομαζόμενα και ως «αναδιδόμενα» (emerging) κράτη ευημερίας που αναπτύσσονται εκτός του δυτικού κόσμου, όπως

για παράδειγμα αυτά της Λατινικής Αμερικής και της ανατολικής Ασίας (Λαλιώτη, 2018: 153). Στην πρώτη περίπτωση, οι Haggard και Kaufman (2008:5) υποστηρίζουν τη δυνατότητα ταξινόμησης ενός διακριτού «*Λατινοαμερικάνικου καθεστώτος ευημερίας*» (Latin-American welfare model). Το καθεστώς αυτό χαρακτηρίζεται από παροχές στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης για τους εργαζόμενους στην επίσημη αγορά εργασίας (ομοιότητα με συντηρητικό-κορπορατιστικό μοντέλο κατά Esping-Andersen), άνιση και ατελή κάλυψη βασικών υπηρεσιών υγείας και κοινωνικών υπηρεσιών, χαμηλής ποιότητας εκπαιδευτικά συστήματα και έντονες εισοδηματικές ανισότητες. Ωστόσο, από το 1980 και μετά, το υψηλό κόστος και η δημιουργία τεράστιων ελλειμμάτων στα ασφαλιστικά συστήματα των χωρών αυτών οδήγησαν σε δραστικές περικοπές και αναδιατάξεις στην κοινωνική τους πολιτική, υπό την επιρροή των νεοφιλελεύθερων συνταγών των διεθνών οργανισμών (π.χ. ΠΤ και Διεθνές Νομισματικό Ταμείο – “ΔΝΤ”). Από την άλλη πλευρά, κατά τη δεκαετία του 2000, δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στην εισαγωγή στοχευμένων κοινωνικών παροχών/ υπηρεσιών προς τα πιο φτωχά και ευάλωτα τμήματα του πληθυσμού, με στόχο την άμβλυνση της φτώχειας και των κοινωνικών ανισοτήτων. Σε κάθε περίπτωση, το καθεστώς ευημερίας της Λατινικής Αμερικής χαρακτηρίζεται συνολικά ως αναποτελεσματικό και αποτυχημένο, αφού διακρίνεται για τις χαμηλές κοινωνικές δαπάνες, τα υψηλά ποσοστά φτώχειας και ανισότητας και τη χαμηλή ποιότητα κοινωνικών υπηρεσιών (Λαλιώτη, 2018: 157-160). Στη δεύτερη περίπτωση, τα κράτη ευημερίας των χωρών της ανατολικής Ασίας άρχισε να απασχολεί σοβαρά τους μελετητές της συγκριτικής κοινωνικής πολιτικής, μόλις κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες (Λαλιώτη, 2018:162). Οι περισσότεροι από αυτούς συμφωνούν για το χαμηλό βαθμό εμπλοκής του κράτους στον τομέα της κοινωνι-

κής πολιτικής, την πρωτοκαθεδρία της κοινωνικής ασφάλισης έναντι των καθολικών επιδομάτων και υπηρεσιών και την χαμηλή επίδραση στην αναδιανομή του εισοδήματος (Peng and Wong, 2010: 656-657). Ο Aspalter (2006: 297-298), επιχειρώντας να αποκωδικοποιήσει τα διακριτά χαρακτηριστικά του καθεστώτος ευημερίας των χωρών της ανατολικής Ασίας, επισημαίνει (α) τον υποστηρικτικό ρόλο της κοινωνικής πολιτικής στην οικονομική ανάπτυξη, (β) την έμφαση στην επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο, μέσω πολιτικών εκπαίδευσης και κατάρτισης, (γ) την οργάνωση της κοινωνικής ασφάλισης ανάλογα με την επαγγελματική σταδιοδρομία των ασφαλισμένων, (δ) τον ισχυρό ρόλο του κράτους στο πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας, με παράλληλη εμπλοκή της αγοράς και της οικογένειας και (ε) τον μέτριο βαθμό από-εμπορευματοποίησης (αλλά πάντως υψηλότερο σε σχέση με τα φιλελεύθερα καθεστώτα.

Κλείνοντας την ενότητα αυτή, θα θέλαμε να κάνουμε τρεις επισημάνσεις. Πρώτον, ότι τα παραπάνω καθεστώτα ευημερίας συνιστούν «ιδεότυπους» (ideal types) και δε θα πρέπει να συγχέονται με τα «πραγματικά καθεστώτα» (real types). Ο ίδιος ο Esping-Andersen (1990: 28-29), άλλωστε, αναγνώριζε ότι οι χώρες/εκπρόσωποι του κάθε καθεστώτος ευημερίας δεν εμφανίζουν σε «καθαρή» (pure) μορφή τα χαρακτηριστικά των ιδεοτύπων, αλλά παραλλαγές τους (Ferragina and Seeleib-Kaiser, 2011: 3). Δεύτερον, ότι τα καθεστώτα ευημερίας δεν αποτελούν «αμετακίνητες οντότητες» (immovable objects) (Pierson, 1998) ή «παγωμένα τοπία» (frozen landscapes) (Esping-Andersen, 1996). Οι δομικές κοινωνικές μεταβολές και οι συνακόλουθες προκλήσεις που αυτές δημιουργούν για το παραδοσιακό κράτος πρόνοιας, αλληλεπιδρούν με διαφορετικό τρόπο με τις «τροχιές εξάρτησης» (path dependency) των παραπάνω διακριτών καθεστώτων ευημερίας και δημιουργούν διαφορετικά πλαίσια για τις μελλοντικές εξελίξεις. Τρίτον, δεν είναι καθόλου

σαφές σε ποιο βαθμό οι παραπάνω διαφορές μεταξύ των καθεστώτων ευημερίας αντανακλούν τις πραγματικές διαφορές στα επίπεδα κοινωνικής αλληλεγγύης μεταξύ των χωρών. Κι αυτό, γιατί η απουσία ενός ισχυρού κράτους πρόνοιας δε συνεπάγεται κατ' ανάγκη ένα αίσθημα μειωμένης αλληλεγγύης σε μια κοινωνία, αλλά μια πιθανώς διαφορετική μορφή έκφρασης της, είτε μέσω της αγοράς, είτε μέσω άτυπων μορφών στο πλαίσιο της οικογένειας ή της κοινωνίας των πολιτών (Wilde, 2007).

4.3 Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΘΕΣΜΟΠΟΙΗΜΕΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΥΗΣ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Τα καθεστώτα ευημερίας αναπτύχθηκαν, όπως σημειώθηκε παραπάνω, ως η θεσμοποιημένη έκφραση της κοινωνικής αλληλεγγύης, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τους κοινωνικούς κινδύνους της βιομηχανικής κοινωνίας (ανεργία, αναπηρία, τρίτη ηλικία κ.λπ.). Στη «χρυσή εποχή» τους (golden age), ο κυρίαρχος λόγος ήταν ένας λόγος περί αναδιανομής, συλλογικής αλληλεγγύης και κοινωνικής προστασίας του συνόλου των πολιτών (Cantillon and Lancker, 2012: 657). Σήμερα, ωστόσο, υποστηρίζεται συχνά ότι αυτή η οργανωμένη συλλογική αλληλεγγύη του παραδοσιακού κράτους πρόνοιας απειλείται με διάβρωση (Taylor-Gooby, 2011). Κατά τις τελευταίες δεκαετίες μια σειρά ραγδαίων οικονομικών και κοινωνικών μεταβολών που σηματοδότησαν τη μετάβαση στη μεταβιομηχανική εποχή, όπως η παγκοσμιοποίηση, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, η αποβιομηχάνιση, η μετανάστευση, η δημογραφική γήρανση, οι αλλαγές των εργασιακών και οικογενειακών προτύπων, αλλά και η πρόσφατη οικονομική κρίση, έχουν ως αποτέλεσμα την ανάδυση «νέων κοινωνικών κινδύνων» (new social risks) και υποσκάπτουν τα θεμέλια της κοινωνικής αλληλεγγύης του κράτους πρόνοιας και οδηγούν τα καθεστώτα ευημερίας σε

τροχιές «αναδιάταξης» (recalibration) (Hemerijck et al, 2013). Ο Taylor-Gooby (2004) ορίζει τους νέους κοινωνικούς κινδύνους, ως τους κινδύνους που αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι κατά τη διάρκεια της ζωής τους, ως αποτέλεσμα των οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών που συνδέονται με τη μετάβαση στη μεταβιομηχανική κοινωνία. Οι κίνδυνοι αυτοί τείνουν να επηρεάζουν τους (χαμηλής ειδίκευσης) νέους ανθρώπους, τις οικογένειες με μικρά παιδιά και τις εργαζόμενες γυναίκες. Ειδικότερα, ο Bonoli (2005) διακρίνει τους ακόλουθους νέους κοινωνικούς κινδύνους:

- *Εναρμόνιση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής:* η αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας έχει υπονομεύσει τον παραδοσιακό καταμερισμό εργασίας στο πλαίσιο της οικογένειας. Συνεπώς, η οικιακή εργασία και η παιδική φροντίδα πρέπει συχνά να ανατεθούν σε εξωτερικές υπηρεσίες. Η αδυναμία εναρμόνιση εργασίας και οικογενειακής ζωής μπορεί να οδηγήσει σε κίνδυνο φτώχειας, ειδικά τα νοικοκυριά με χαμηλότερο εισόδημα.
- *Μονογονεϊκότητα:* οι αλλαγές στις οικογενειακές δομές έχουν οδηγήσει σε αύξηση των ποσοστών των μονογονεϊκών οικογενειών. Οι μόνοι γονείς αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες δυσκολίες στην εναρμόνιση της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής, η οποία και πάλι δημιουργεί έναν αυξημένο κίνδυνο φτώχειας.
- *Η φροντίδα ηλικιωμένων και ατόμων με ειδικές ανάγκες:* η μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά όχι μόνο απαιτεί την εξωτερική ανάθεση της φροντίδας των παιδιών αλλά και της φροντίδας των ηλικιωμένων και των μελών της οικογένειας με ειδικές ανάγκες. Η εξέλιξη αυτή μπορεί επίσης να οδηγήσει σε σημαντική απώλεια ετημερίας

- *Η κατοχή χαμηλών ή απαρχαιωμένων δεξιοτήτων:* στη μεταβιομηχανική οικονομία, τα χαμηλής ειδίκευσης τα άτομα απασχολούνται συχνότερα στον τομέα των υπηρεσιών. Ο τομέας αυτός δεν παρέχει επαρκή περιθώρια για αύξηση της παραγωγικότητας. Η εργασία σε αυτόν τον τομέα χαμηλής προστιθέμενης αξίας παρουσιάζει υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας, ιδιαίτερα στην περίπτωση δεν διασφαλίζεται κατώτατος μισθός, αλλά και λόγω του σημαντικά μεγαλύτερου κινδύνου ανεργίας στον τομέα αυτό.
- *Ανεπαρκής κάλυψη κοινωνικής ασφάλισης:* η κάλυψη κοινωνικής ασφάλισης στα περισσότερα συνταξιοδοτικά συστήματα στην Ευρώπη εξακολουθούν να βασίζονται τις έννοιες της παραδοσιακής, πλήρους και σταθερής απασχόλησης, που ξεκινάει σε νεαρή ηλικία και περιλαμβάνει έναν μισθό που αυξάνεται με την πάροδο του χρόνου. Η εμφάνιση νέων τύπων επαγγελματικής σταδιοδρομίας, σε συνδυασμό με την κατακόρυφη αύξηση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του κινδύνου φτώχειας για τους εργαζόμενους μεγαλύτερης ηλικίας.

Ο Leoni (2015:5) συνοψίζοντας την επιχειρηματολογία περί του καινοτόμου χαρακτήρα των νέων κοινωνικών κινδύνων σημειώνει ότι (α) οι διαδικασίες που οδήγησαν στη μετάβαση στη μεταβιομηχανική κοινωνία έχουν αυξήσει τόσο το μέγεθος των κοινωνικών ομάδων που βρίσκονται σε κίνδυνο, όσο και την πιθανότητα συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων να επηρεάζονται από τους νέους κοινωνικούς κινδύνους, (β) οι νέοι κοινωνικοί κίνδυνοι έχουν γίνει πιο ετερογενείς και ως εκ τούτου ουσιαστικά λιγότερο προβλέψιμοι και πιο δύσκολο να ασφαλιστούν, και (γ) οι νέοι κοινωνικοί κίνδυνοι έχουν εισαγάγει έναν διαφορετικό τύπο κοινωνικής διαστρωμάτωσης, από τη στιγμή που συνδέονται πιο άμεσα με την (τρέχουσα)

απασχόληση και τα γεγονότα που συμβαίνουν κατά τη διάρκεια του κύκλου ζωής των ανθρώπων. Από την άποψη αυτή, δεν έχουν τον έντονα ταξικό χαρακτήρα των «παραδοσιακών» κοινωνικών κινδύνων, τείνουν να συγκεντρώνονται σε εξαιρετικά ετερογενείς και αδύναμες κοινωνικές ομάδες, που παραδοσιακά δεν κινητοποιούνται από τα συνδικάτα, όπως οι νέοι εργαζόμενοι και οι γυναίκες, με αποτέλεσμα η υποστήριξη για καθολική παροχή κοινωνικής ασφάλειας να αποδυναμώνεται.

Όλες οι παραπάνω διαδικασίες σηματοδοτούν μια μετάβαση από τη συλλογική ευθύνη απέναντι στις κοινωνικές ανάγκες που δημιουργήθηκαν κατά τη μετάβαση στη βιομηχανική κοινωνία, που συνεπάγεται και τη συλλογική κάλυψή τους από το παραδοσιακό κράτος πρόνοιας, προς την *εξατομίκευση των κοινωνικών κινδύνων*, που οδηγεί στην ανάγκη για μια νέου τύπου κρατική παρέμβαση. Στο πλαίσιο αυτό, προτείνεται η μετάβαση από το παραδοσιακό κράτος πρόνοιας, που βασιζέται στην αναδιανομή μέσω της κοινωνικής ασφάλισης και των καθολικών υπηρεσιών, σ' ένα νέο «κράτος κοινωνικής επένδυσης» (social investment state) (Morel et al, 2012). Ως κύρια χαρακτηριστικά αυτού του νέου τρόπου διαχείρισης των κοινωνικών κινδύνων και θεσμικής έκφρασης της κοινωνικής αλληλεγγύης, αναδεικνύονται η μετάβαση από τις παθητικές πολιτικής προστασίας από τους κινδύνους της αγοράς (ιδιότητα του πολίτη, από-εμπορευματοποίηση) στις ενεργητικές πολιτικές, η επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο, η ένταξη στην αγορά εργασίας, η εξατομίκευση, στόχευση και η επιλεκτικότητα των παροχών (Van de Beer, 2012: 25). Για παράδειγμα, στην Ευρώπη είναι σαφής η μετατόπιση, από τη νεοφιλελεύθερη περιστολή κατά τη δεκαετία του '80 μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '90, στην «ενεργό ευημερία» (active welfare) και την «κοινωνική επένδυση» (social investment) τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια και μέχρι την έναρξη της κρίσης, έως την εκ νέου κατίσχυση του

δόγματος λιτότητας στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης της τρέχουσας οικονομικής κρίσης (Πετμεζίδου, 2014).

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Όπως προκύπτει από την ανάλυση που προηγήθηκε, ο κοινωνικός αποκλεισμός και η κοινωνική αλληλεγγύη είναι δύο έννοιες με κοινή καταγωγή, που χαρακτηρίζονται από πολλαπλές διασυνδέσεις και αλληλεξαρτήσεις σε τρία επίπεδα: το εννοιολογικό, το ιδεολογικο-πολιτικό και το θεσμικό. Εννοιολογικά, ο κοινωνικός αποκλεισμός και η κοινωνική αλληλεγγύη συνιστούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Από τη μια πλευρά, ο κοινωνικός αποκλεισμός ερμηνεύει το κοινωνικό μειονέκτημα με όρους διάρρηξης των κοινωνικών δεσμών και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Από την άλλη, η κοινωνική ένταξη αφορά στη ένταξη των μελών της κοινωνίας σε κοινωνικά δίκτυα αλληλεγγύης και την αποκατάσταση της της κοινωνικής συνοχής.

Το ακριβές νόημα και περιεχόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού και της κοινωνικής αλληλεγγύης μετασχηματίζεται συνεχώς αντανακλώντας το εκάστοτε ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Διαφορετικές κοινωνίες σε διαφορετικές εποχές έχουν διαφορετικές αντιλήψεις για το ανήκειν, τη συμμετοχή, την ιδιότητα του πολίτη και εντέλει την ένταξη και την αλληλεγγύη, που εδραιώνονται στο θεσμικό τους πλαίσιο, διαμορφώνουν ατομικές επιλογές και συμπεριφορές και καθορίζουν συλλογικές ταυτότητες και κοινωνικούς διαχωρισμούς. Τα ερμηνευτικά πλαίσια που έχουν αναπτυχθεί από τη Silver (1994), τη Levitas (1998) και την Beall (2002) έχουν συνεισφέρει σημαντικά στην κατανόηση των ιδεολογικών και πολιτικών παραμέτρων που συνδέονται με τις διαφορετικές ερμηνείες του κοινωνικού αποκλεισμού και φωτίζουν τις συνέπειες σε σχέση με την ανάληψη

συγκεκριμένων πολιτικών δράσεων για την αποκατάσταση της κοινωνικής αλληλεγγύης και της κοινωνικής συνοχής.

Η ανάληψη πολιτικής δράσης για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης, εκφράζεται θεσμικά μέσω της ανάπτυξης της σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής και του κράτους ευημερίας. Η συγκριτική έρευνα στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής έχει δείξει ότι το κράτος ευημερίας στην Ευρώπη δεν αναπτύχθηκε με ενιαίο και ομοιόμορφο, αλλά με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικές κοινωνίες, αντιστακώντας την ποικιλομορφία των φιλοσοφικών και θεωρητικών παραδόσεων, αλλά και των πολιτικο-ιδεολογικών αντιλήψεων περί κοινωνικού αποκλεισμού και κοινωνικής αλληλεγγύης. Η θεσμοθετημένη κοινωνική αλληλεγγύη των καθεστώτων ευημερίας μετασχηματίζεται διαρκώς, αντιστακώντας τις ραγδαίες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές μεταβολές που οδήγησαν στη σύγχρονη μετα-βιομηχανική κοινωνία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Η ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΔΙΑΣΩΣΗΣ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΕΧΕΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΕΙ ως η βαθύτερη και μεγαλύτερη σε διάρκεια που καταγράφηκε σε χώρα του ΟΟΣΑ κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου (Andriopoulou et al., 2017). Αφετηρία της ήταν οι αποκαλύψεις περί ενός εξαιρετικά υψηλού δημοσιονομικού ελλείμματος που άγγιζε το 16% του ΑΕΠ το 2009. Η είδηση αυτή σε συνδυασμό με τα ήδη γνωστά μακροχρόνια διαρθρωτικά προβλήματα της Ελλάδας (τεράστιο δημόσιο χρέος που παρέμενε σταθερά πάνω από το 100% του ΑΕΠ σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 2000, για να εκτοξευτεί στο 129% του ΑΕΠ στα τέλη του 2009) και χαμηλή ανταγωνιστικότητα (έλλειμμα ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών 14.7% το 2008), αποδείχτηκε καταλυτική για την ολοκληρωτική κατάρρευση της, ούτως ή άλλως, χαμηλής διεθνούς αξιοπιστίας της. Καθώς η κρίση εξελισσόταν, η κρίση αξιοπιστίας απέναντι στους διεθνείς χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς μετουσιώθηκε σταδιακά, μέχρι τον Απρίλιο του 2010, σε συνεχείς υποβαθμίσεις της πιστοληπτικής ικανότητας της χώρας μέχρι του επιπέδου «σκοουπιδιών» και εκτόξευση των σπρεντ των ελληνικών ομολόγων στις 1000 μονάδες βάσης (Κατσίκας et al., 2014: 10). Αδυνατώντας να έχει πρόσβαση σε πόρους από τις χρηματοπι-

στωτικές αγορές, η ελληνική κυβέρνηση οδηγήθηκε στην ενεργοποίηση ενός προγράμματος οικονομικής «διάσωσης» από την λεγόμενη «τρίοικα» (ΕΕ, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) και Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ), που σταδιακά εξειδικεύτηκε στην υπογραφή σειράς διαδοχικών «Μνημονίων Κατανόησης» (ΜΚ) (Μάιος 2010, Μάρτιος 2012 και Ιούλιος 2015).

Η συνέχεια είναι γνωστή. Από το 2010 έως και σήμερα (2018), η λίστα των μέτρων λιτότητας και των λεγόμενων «διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων» που υλοποιήθηκαν, με πρωταρχικούς στόχους την σταδιακή εξάλειψη των ελλειμμάτων και την επίτευξη υψηλών πρωτογενών πλεονασμάτων προκειμένου να διασφαλιστεί η βιωσιμότητα των δημοσίων οικονομικών και εν τέλει του δημοσίου χρέους, περιλάμβανε μεταξύ άλλων:

- Διαδοχικές επιβαρύνσεις μέσω της αύξησης των φορολογικών συντελεστών και τη μείωση του αφορολογήτου ορίου από τις 12.000 στις 5.000 ευρώ, λίγο πάνω δηλαδή από το όριο της φτώχειας³⁰
- Την αύξηση των συντελεστών του Φόρου Προστιθέμενης Αξίας (ΦΠΑ) (ο χαμηλός από 4.5 σε 5.5%, ο μεσαίος από 9 σε 11% και ο υψηλός από 19 σε 23%)
- Την αύξηση της ειδικής φορολογίας στα καύσιμα, στα προϊόντα καπνού, στα οινοπνευματώδη και τα είδη πολυτελείας
- Την επιβολή φόρου στα ακίνητα (Ενιαίος Φόρος Ιδιοκτησίας Ακινήτων - ΕΝΦΙΑ)

³⁰ Η διεύρυνση αυτή της φορολογικής βάσης προς τα κατώτερα εισοδηματικά κλιμάκια προβλέπεται να ολοκληρωθεί το 2020 στο πλαίσιο υλοποίησης των δεσμεύσεων του τρίτου μνημονίου. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, αναμένεται να οδηγήσει περίπου 690.000 φορολογούμενους που προηγουμένως δεν πλήρωναν καθόλου φόρο, να επιβαρύνονται στο εξής με φόρο εισοδήματος. Ιδιαίτερα σημαντική είναι, σύμφωνα με τους νέους φορολογικούς συντελεστές, και η επιβάρυνση για τα μεσαία εισοδήματα έως 35.000 ευρώ (Petmesidou, 2012:15).

- Διαδοχικές μειώσεις των μισθών και κατάργηση του 13ου και 14ου μισθού στο δημόσιο τομέα
- Διαδοχικές μειώσεις στις κύριες και τις επικουρικές συντάξεις και κατάργηση της 13ης και 14ης σύνταξης
- Την επιβολή έκτακτων ειδικών εισφορών αλληλεγγύης στους μισθούς και τις συντάξεις
- Τη μείωση του κατώτατου μισθού τον Φεβρουάριο του 2012 κατά 22% στα 585 ευρώ και κατά 32% στα 510 ευρώ για τους νέους εργαζόμενους κάτω των 25 ετών
- Την αναμόρφωση του υγειονομικού και του συνταξιοδοτικού συστήματος
- Τη συνολική μεταρρύθμιση των κλειστών επαγγελμάτων και της αγοράς εργασίας.
- Τη μείωση ή και την περικοπή κοινωνικών επιδομάτων (πχ. επιδότηση ενοικίου Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας (ΟΕΚ), σταδιακή διακοπή χορήγησης του Επιδόματος Κοινωνικής Αλληλεγγύης Συνταξιούχων (ΕΚΑΣ), μείωση επιδομάτων ανεργίας, μητρότητας και ασθένειας, κλπ.).

Παρά τη θεαματική πρόοδο στο πεδίο της δημοσιονομικής προσαρμογής, η παρατεταμένη λιτότητα οδήγησε σε κατάρρευση την εγχώρια οικονομική δραστηριότητα, με αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη μείωση του ΑΕΠ σε καιρό ειρήνης (σύμφωνα με την Eurostat, μεταξύ του 2007 - το τελευταίο έτος πριν από την κρίση με θετικό ρυθμό ανάπτυξης - και του 2016, το ΑΕΠ μειώθηκε σε πραγματικούς όρους κατά 26,4%³¹), η οποία συνοδεύτηκε από μια πρωτόγνωρη εκτόξευση της ανεργίας (27,5% το 2013) και από μια ραγδαία επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης των Ελλήνων.

Στις ενότητες που ακολουθούν, επιχειρείται μια επισκόπηση των σημαντικότερων επιπτώσεων της κρίσης στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα, από το 2008 έως

³¹ <http://ec.europa.eu/eurostat/web/>

το 2017³² (το τελευταίο έτος για το οποίο υπάρχουν διαθέσιμες πληροφορίες)³³ χρησιμοποιώντας (α) τα στατιστικά στοιχεία της Eurostat για το εισόδημα και τις συνθήκες διαβίωσης των νοικοκυριών (EU-SILC) και την αγορά εργασίας (EU-LFS), (β) ποιοτικά δεδομένα της τελευταίας έρευνας του Eurofound για την ποιότητα ζωής στην Ευρώπη (EQLS, 2016), και (γ) στοιχεία από ad hoc εμπειρικές έρευνες, διοικητικές πηγές και τη σχετική νομοθεσία.

2. ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗ ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟ

Οι επιπτώσεις της κρίσης στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό εξελίχθηκαν τα τελευταία χρόνια σ' ένα προνομιακό πεδίο μελέτης στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Αυτό αντανακλάται σ' ένα μεγάλο αριθμό εμπειρικών μελετών – κυρίως οικονομολόγων – Mitrakos and Tsakloglou, 2012 · Matsaganis and Leventi, 2014 · Σωτηρόπουλος, 2014 · Paratheodorou, 2015 · Giannitsis and Zografakis, 2015 · Mitrakos, 2014 · Κάτσικας et al., 2014 · Andriopoulou et al., 2017 · Ματσαγγάνης et al., 2017). Οι μελέτες αυτές χρησιμοποιούν μια ποικιλία δεδομένων και μεθόδων (π.χ. ορισμένες χρησιμοποιούν πραγματικά δεδομένα, ενώ άλλες προσομοιούμενες εκτιμήσεις), ενώ η περίοδος παρατήρησης ποικίλλει μεταξύ τους και, ως εκ τούτου, τα αποτελέσματά τους δεν είναι πάντα αυστηρά συγκρίσιμα. Παρόλα αυτά, όλες επιβεβαιώνουν ότι η φτώχεια αυξήθηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης, ειδικά όταν χρησιμοποιούνται «σταθερές» (anchored) γραμμές φτώχειας (Andriopoulou et al., 2017). Ένα ακόμη βασικό χαρακτηριστικό των παραπάνω μελετών εί-

³² Αυτό σημαίνει ότι αφορά στα εισοδήματα του 2016

³³ Τα αποτελέσματα της έρευνας EU SILC για το έτος 2018 που θα αφορά στα εισοδήματα του 2017 θα γίνουν γνωστά τον Ιούνιο του 2019.

ναί ότι εστιάζουν κυρίως - πλην ελαχίστων εξαιρέσεων - στις εισοδηματικές διαστάσεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Αυτό επιβεβαιώνει τη διαπίστωση, που επισημάνθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο, ότι παρά το γεγονός ότι στο θεωρητικό επίπεδο είναι πια κοινά αποδεκτό ότι η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι πολυδιάστατα φαινόμενα, για διάφορους πολιτικο-ιδεολογικούς ή και πρακτικούς λόγους η «μέτρηση» τους επιχειρείται με εισοδηματικούς ή διανεμητικούς όρους.

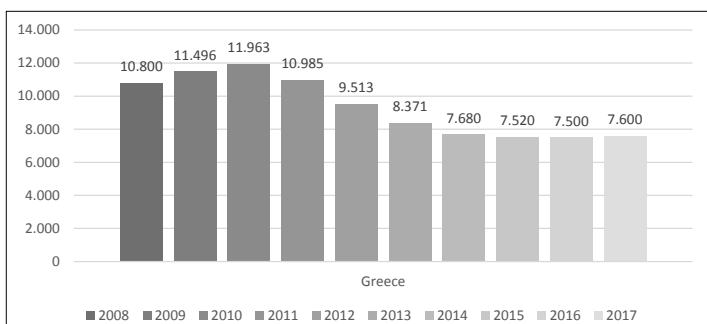
2.1 ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ: ΦΤΩΧΕΙΑ

Η πρώτη άμεση και ορατή επίπτωση της κρίσης ήταν η κατακόρυφη μείωση των εισοδημάτων. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος (ΤτΕ), οι μέσες πραγματικές ακαθάριστες αποδοχές των εργαζομένων είχαν χάσει σχεδόν τόσο έδαφος κατά τα τρία έτη από την έναρξη της κρίσης (-22,9% την περίοδο 2009-2012), όσο ακριβώς είχαν κερδίσει κατά τα εννέα έτη πριν από αυτήν (23,3% την περίοδο 2000 - 2009). Στο δημόσιο τομέα, η απώλεια των μισθών (-26,3%) υπερκέρασε τις αυξήσεις που είχαν γίνει ολόκληρη την προηγούμενη δεκαετία (+22,7%). Στον τραπεζικό τομέα, οι απώλειες ανήλθαν στο -16,8%, ισοσταθμίζοντας σχεδόν τα προηγούμενα κέρδη (+17,1%). Στον τομέα των Δημόσιων Επιχειρήσεων Κοινωνικής Ωφελείας (ΔΕΚΟ), οι πράγματι γενναιόδωρες αυξήσεις της περασμένης δεκαετίας (56,8% την περίοδο 2000-2009), συρρικνώθηκαν κατά το ήμισυ με τις αντίστοιχες απώλειες να φτάνουν στο -27,9% την περίοδο 2009-2012). Στον ιδιωτικό τομέα, οι πραγματικές αποδοχές υπέστησαν μείωση κατά περίπου 20,8% την περίοδο 2009-2012 (είχαν αυξηθεί κατά 24,4% την περίοδο 2000-2009), ενώ ο κατώτατος μισθός έχασε το 24,5% της πραγματικής του αξίας κατά τα τελευταία τρία χρόνια, σε σύγκριση με την αντίστοιχη αύξηση κατά 19,7% κατά τα εννέα χρόνια πριν από την κρίση (ΤτΕ,

2012). Αντίστοιχη φαίνεται να ήταν η μείωση των εισοδημάτων και για τους αυτό-απασχολούμενους, αν και δεν υπάρχουν αξιόπιστα διαθέσιμα στοιχεία (Matsaganis, 2012· Φερόνας, 2013).

Η δραματική μείωση των εισοδημάτων αποτυπώνεται εύγλωττα στο Γράφημα 4.1, όπου καταγράφεται η εξέλιξη του διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος³⁴, βάσει του οποίου υπολογίζονται οι δείκτες της σχετικής φτώχειας. Διαπιστώνουμε ότι το διάμεσο εισόδημα σημείωσε κατακόρυφη πτώση κατά την πρώτη τετραετία της κρίσης, από τα 11.963 ευρώ το 2010 στα 7.680 ευρώ το 2014 (πτώση κατά περίπου 36%), ώστε να σταθεροποιηθεί στη συνέχεια στο επίπεδο αυτό μέχρι και το 2017.

Γράφημα 4.1: Διάμεσο ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα, Ελλάδα 2008-2017

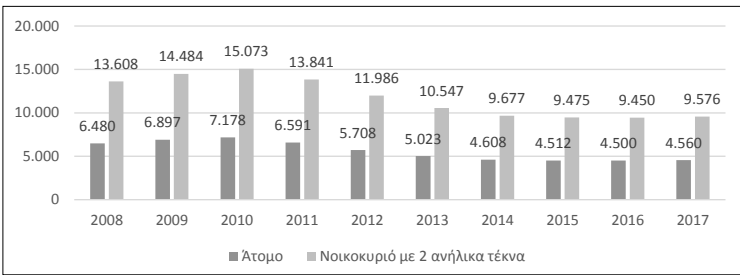

³⁴ Για τη μετατροπή του «διαθέσιμου» καθαρού εισοδήματος σε «ισοδύναμο», προκειμένου να είναι δυνατή η σύγκριση του βιοτικού επιπέδου μεταξύ νοικοκυριών διαφορετικού μεγέθους ή/και σύνθεσης είναι απαραίτητη η χρήση κάποιας κλίμακας ισοδυναμίας. Η Eurostat και η Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) εφαρμόζουν την «τροποποιημένη κλίμακα ισοδυναμίας ΟΟΣΑ», η οποία διαιρεί το εισόδημα κάθε νοικοκυριού με ένα συντελεστή που σταθμίζει με 100% τον πρώτο ενήλικα, με 50% κάθε επιπλέον ενήλικα και με 30% κάθε παιδί ηλικίας έως 14 ετών. Με βάση αυτή την «κλίμακα ισοδυναμίας», ένα μονοπρόσωπο νοικοκυριό με μηνιαίο διαθέσιμο εισόδημα €500 θεωρείται ότι έχει το ίδιο ακριβώς βιοτικό επίπεδο με ένα τετραμελές νοικοκυριό (ένα ζευγάρι με δύο παιδιά) με εισόδημα €1.050 (αφού $1 + 0,5 + 0,3 + 0,3 = 2,1$ και $2,1 \times €500 = €1.050$).

Πηγή: Eurostat

Η μείωση αυτή, όπως είναι φυσικό, παρέσυρε κατά την ίδια περίοδο με ανάλογο τρόπο προς τα κάτω και τα όρια της σχετικής φτώχειας³⁵. Έτσι το όριο σχετικής φτώχειας για ένα μονοπρόσωπο νοικοκυριό καταποντίστηκε, από τα 7.178 ευρώ το 2010 στα 4.608 το 2014, για να σταθεροποιηθεί εκεί μέχρι και το 2017. Ο αντίστοιχος δείκτης για ένα τετραμελές νοικοκυριό με δύο ανήλικα τέκνα διαμορφώθηκε, από 15.073 ευρώ το 2010 στα 9.677 ευρώ το 2017 (Γράφημα 4.2).

Γράφημα 4.2: Κατώφλι σχετικής φτώχειας, Ελλάδα 2008-2017

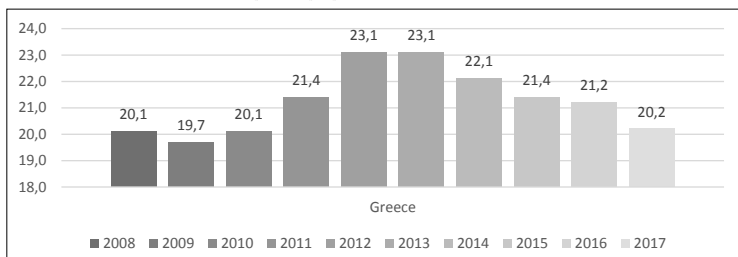
Πηγή: Eurostat

Όπως είναι αναμενόμενο, μια τόσο απότομη μείωση του εισοδήματος ήταν αδύνατο να μην έχει επίπτωση στην αύξηση της φτώχειας. Πράγματι, χρησιμοποιώντας τον κλασικό δείκτη της σχετικής φτώχειας διαπιστώνουμε μια αύξηση της φτώχειας, την πρώτη τετραετία της κρίσης, κατά τρεις ποσοστιαίες μονάδες (από 20,1% το 2010 στο 23,1% το 2014). Αυτό που παρουσιάζει, ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι τα επόμενα τρία έτη (2015-2017), η σταθεροποίηση των εισοδημάτων (άρα

³⁵ Όπως σημειώθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο, η μέτρηση της φτώχειας στην Ευρωπαϊκή Ένωση σήμερα γίνεται στη βάση της κατασκευής ενός «ορίου σχετικής φτώχειας» που έχει οριστεί ως το 60% του εθνικού διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος (μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις)

και των ορίων σχετικής φτώχειας) συμβαδίζει με μια σταδιακή αποκλιμάκωση του δείκτη σχετικής φτώχειας προς τα επίπεδα της προ κρίσης εποχής (βλ. Γράφημα 4.3).

Γράφημα 4.3: Ποσοστά σχετικής φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, Ελλάδα 2008-2017

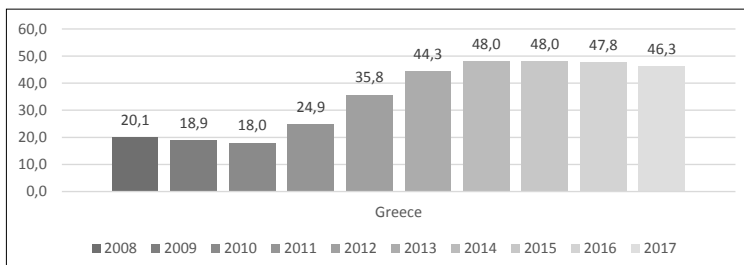

Πηγή: Eurostat

Το «παράδοξο» αυτό ερμηνεύεται από την αδυναμία του δείκτη αυτού να αποτυπώσει με ακρίβεια την απώλεια της αγοραστικής δύναμης του πληθυσμού σε συνθήκες ραγδαίων οικονομικών μεταβολών. Ιδιαίτερα σε εποχές κρίσης, η σύγκριση του βιοτικού επιπέδου των ατόμων ή/και νοικοκυριών με την προ κρίσης εποχή απαιτεί την εφαρμογή ενός διαφορετικού δείκτη φτώχειας, ο οποίος να αποτυπώνει το ποσοστό του πληθυσμού με εισόδημα κάτω από το όριο φτώχειας κάποιου προηγούμενου έτους, σε πραγματικές όμως τιμές (δηλαδή λαμβάνοντας υπόψη τον πληθωρισμό). Σε μια εποχή μείωσης των ονομαστικών εισοδημάτων και αύξησης των τιμών, όπως είναι η σημερινή, ένας τέτοιος δείκτης παρέχει πρόσθετες πληροφορίες, συνθέτοντας μια πληρέστερη εικόνα για τη φτώχεια (Ματσαγγάνης κ.ά., 2017:15). Έτσι, ο δείκτης φτώχειας με σταθερό όριο του έτους 2008, που παρουσιάζεται στο Γράφημα 4.4, μας δίνει τη δυνατότητα να υπολογίσουμε τον αριθμό των πολιτών που στα χρόνια της κρίσης δεν διαθέτουν την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν το καλάθι αγαθών που αντιστοιχούσε σε

εισοδήμα ίσο με το όριο φτώχειας, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί πριν από την κρίση. Όπως διαπιστώνουμε, τα αποτελέσματα του δείκτη αυτού παρουσιάζουν μια πολύ πιο απογοητευτική εικόνα από εκείνη του κλασικού δείκτη φτώχειας που παρουσιάστηκε παραπάνω. Δείχνουν ότι το ποσοστό φτώχειας κατά τη διάρκεια της κρίσης εκτοξεύτηκε κατά 30 ποσοστιαίες μονάδες μεταξύ 2010 και 2014 (από περίπου 18% το 2010 στο εξαιρετικά υψηλό 48% το 2014) και διατηρείται στα ιδιαίτερα υψηλά αυτά επίπεδα μέχρι και το 2017. Δηλαδή, ούτε λίγο ούτε πολύ αποκαλύπτει ότι ένα τεράστιο ποσοστό του ελληνικού πληθυσμού φτωχοποιήθηκε λόγω της κρίσης και ειδικότερα ότι σχεδόν ο μισός ελληνικός πληθυσμός έχει σήμερα λιγότερο από το 60% του διάμεσου διαθέσιμου ισοδύναμου εισοδήματος που είχε το 2008.

Γράφημα 4.4: Ποσοστά σχετικής φτώχειας με σταθερή γραμμή φτώχειας του έτους 2008, Ελλάδα 2008-2017

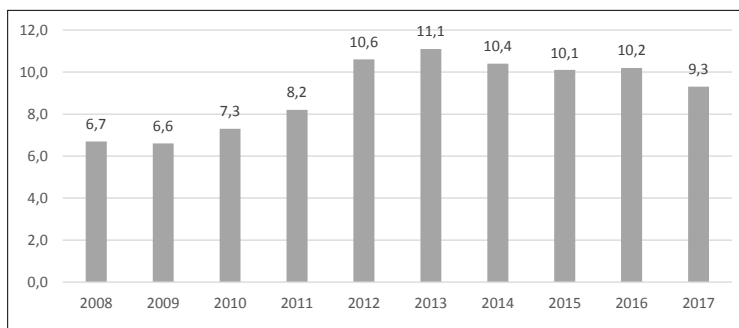

Πηγή: Eurostat

Η δραματική επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης του ελληνικού πληθυσμού αποκαλύπτεται και όταν υπολογίσουμε το ποσοστό σχετικής φτώχειας με όριο φτώχειας το 40% του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος. Ο δείκτης αυτός αποτελεί το χαμηλότερο όριο μέτρησης της φτώχειας στην ΕΕ και αντιπροσωπεύει ουσιαστικά την ακραία φτώχεια (Μαραγκός και Αστρουλάκης, 2010). Όπως προκύπτει από το Γράφημα 4.5, η φτώχεια με όριο το 40% αυξήθηκε κατά την περίοδο της κρί-

σης κατά 3.8 ποσοστιαίες μονάδες, από 7,3% το 2010 σε 11,1% το 2013, μια αύξηση της τάξης του 52%. Στη συνέχεια παρατηρούμε μια σχετική αποκλιμάκωση για να καταλήξει στο 9,3% το 2017. Αυτό σημαίνει ότι οι άνθρωποι που βρέθηκαν κάτω από το κατώφλι του 40% (3.040 ευρώ ανά άτομο) αποτελούσαν το 2017 σχεδόν τους μισούς φτωχούς (βάσει του κατωφλιού του 60%), ενώ πριν την κρίση (το 2009) αποτελούσαν περίπου το ένα τρίτο των φτωχών.

Γράφημα 4.5: Ποσοστά φτώχειας με κατώφλι φτώχειας το 40% του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος. Ελλάδα 2008-2017.

Πηγή: Eurostat

Η εικόνα αυτή για το μέγεθος της ακραίας φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης επιβεβαιώνεται και από τα αποτελέσματα πρόσφατης μελέτης των Ματσαγγάνη κ.α. (2017). Η μελέτη αυτή, χρησιμοποιώντας το μοντέλο προσομοίωσης EUROMOD, κατασκεύασε τα όρια ακραίας φτώχειας για διαφορετικούς τύπους νοικοκυριών (π.χ. για ένα άτομο 2.580 ευρώ ετήσιο εισόδημα) και για διαφορετικές περιοχές της χώρας (Αθήνα, άλλες αστικές περιοχές και ημιαστικές ή αγροτικές περιοχές) και υπολόγισε το μέγεθος της ακραίας φτώχειας για την περίοδο 2011

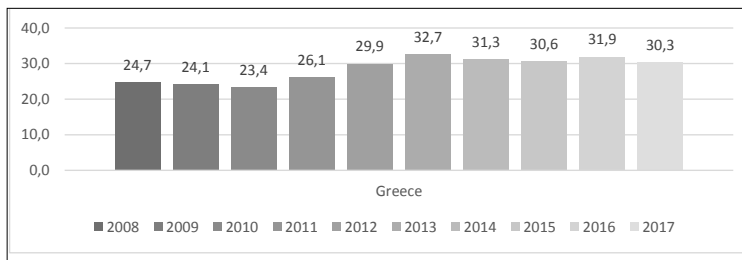
- 2016. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της μελέτης, το ποσοστό ακραίας φτώχειας για το σύνολο του πληθυσμού ανήλθε σε 13,6% το 2016. Η εξέλιξη του σχετικού δείκτη κατά την εξαετία 2011-2016 παρουσιάζεται στον Πίνακα 4.6.

Πίνακας 4.6: Ποσοστό ακραίας φτώχειας, Ελλάδα 2011-2016

Έτος	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Σύνολο πληθυσμού	8,9	14,3	17,1	15,7	15	13,6

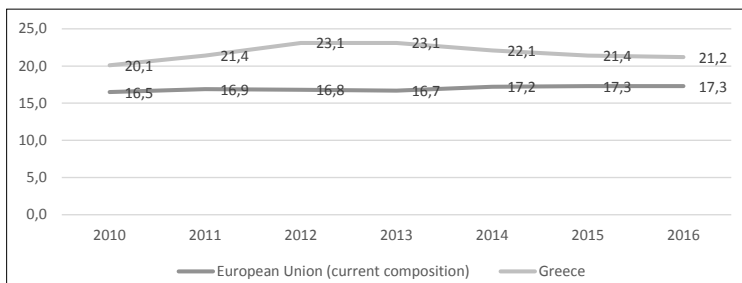
Πηγή: Ματσαγγάνης κ.ά. (2017:31)

Τα παραπάνω στοιχεία για την ακραία φτώχεια υποδεικνύουν με τη σειρά τους ότι το βάθος της φτώχειας στην Ελλάδα έχει αυξηθεί κατά τη διάρκεια της κρίσης, υπόθεση που επιβεβαιώνεται από τα δεδομένα για το χάσμα φτώχειας, τα οποία παρουσιάζονται στο Γράφημα 4.7. Το βάθος (χάσμα) κινδύνου φτώχειας αναφέρεται στην εισοδηματική κατάσταση των ατόμων που βρίσκονται κάτω από το όριο της σχετικής φτώχειας. Για την εκτίμησή του υπολογίζεται η διαφορά μεταξύ του ορίου του κινδύνου φτώχειας για το σύνολο του πληθυσμού και του διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος του φτωχού πληθυσμού, η οποία εκφράζεται ως ποσοστό επί του ορίου σχετικής φτώχειας. Πράγματι, από το Γράφημα 4.7 προκύπτει μια κατακόρυφη αύξηση του χάσματος φτώχειας, από το 23,4% το 2010 στο 32,7% το 2013 και μια μικρή αποκλιμάκωση στα επίπεδα του 30,3% το 2017. Αυτό στην πράξη σημαίνει ότι το 50% των φτωχών κατέχουν εισόδημα μικρότερο από το 69,7% του σχετικής φτώχειας (το οποίο, όπως δείξαμε νωρίτερα ανέρχεται σε 4.560 ευρώ), δηλαδή κάτω από 3.178 ευρώ, ετησίως ανά άτομο.

Γράφημα 4.7: Χάσμα σχετικής φτώχειας, Ελλάδα 2008-2017

Πηγή: Eurostat

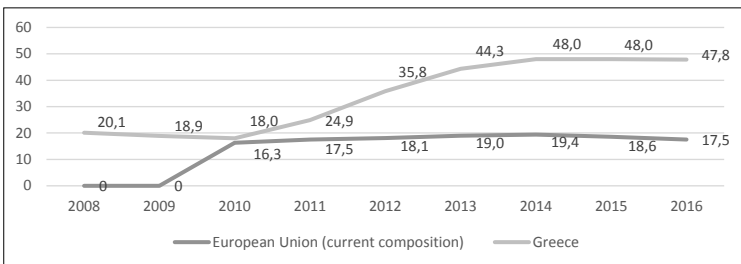
Η σημαντική αύξηση της φτώχειας στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης οδήγησε σταδιακά σε μια σημαντική απόκλιση των επιπέδων φτώχειας της χώρας συγκριτικά με τον μέσο όρο της ΕΕ28, η οποία κορυφώθηκε στην καρδιά της κρίσης. Όπως φαίνεται και στο Γράφημα 4.8, το 2013 η διαφορά μεταξύ του μέσου ποσοστού φτώχειας της ΕΕ28 και του ποσοστού φτώχειας της Ελλάδας έφτασε τις 6,4 ποσοστιαίες μονάδες, δηλαδή σχεδόν διπλασιάστηκε σε σχέση με το 2010 (3,6% αντίστοιχα). Στη συνέχεια, η σταδιακή αποκλιμάκωση του δείκτη της σχετικής φτώχειας στην Ελλάδα στα επίπεδα της προ κρίσης εποχής συνέβαλε στη μείωση του χάσματος (3,8 ποσοστιαίες μονάδες το 2016).

Γράφημα 4.8: Εξέλιξη σχετικής φτώχειας 2010-2017, Ελλάδα - ΕΕ28

Πηγή: Eurostat

Ωστόσο, όπως εξηγήσαμε και νωρίτερα, η εικόνα αυτή είναι πλασματική, λόγω της αδυναμίας του συγκεκριμένου δείκτη να αποτυπώσει την κατακόρυφη μείωση της αγοραστικής δύναμης των Ελλήνων εξαιτίας της κρίσης. Αντίθετα, η φτωχοποίηση του ελληνικού πληθυσμού αποτυπώνεται εύγλωττα όταν η σύγκριση με την ΕΕ28 γίνει με βάση τον δείκτη σχετικής φτώχειας με σταθερή γραμμή του 2008. Όπως φαίνεται και από το Γράφημα 4.9, η κρίση έχει οδηγήσει σε μια τεράστια απώλεια εισοδήματος το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Το χάσμα αυτό μεγάλωνε σταδιακά κατά τη διάρκεια της κρίσης και όχι μόνο δεν μειώθηκε μετά το 2013 μαζί με την αποκλιμάκωση του κλασικού δείκτη της σχετικής φτώχειας, αλλά συνέχιζε να διευρύνεται για να προσεγγίσει το εξωπραγματικό 30,3% το 2016.

Γράφημα 4.9: Εξέλιξη σχετικής φτώχειας με σταθερή γραμμή φτώχειας του 2008, Ελλάδα - ΕΕ28

Πηγή: Eurostat

Από την ανάλυση των τελευταίων επίσημων στατιστικών στοιχείων μπορούμε να βγάλουμε ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα και για τις ομάδες εκείνες του πληθυσμού που αντιμετωπίζουν μεγαλύτερο κίνδυνο φτώχειας σε σχέση με τον γενικό πληθυσμό (Γράφημα 4.10). Ακολουθώντας το κριτήριο της ηλικιακής κατηγορίας παρατηρούμε ότι τα παιδιά έως 16

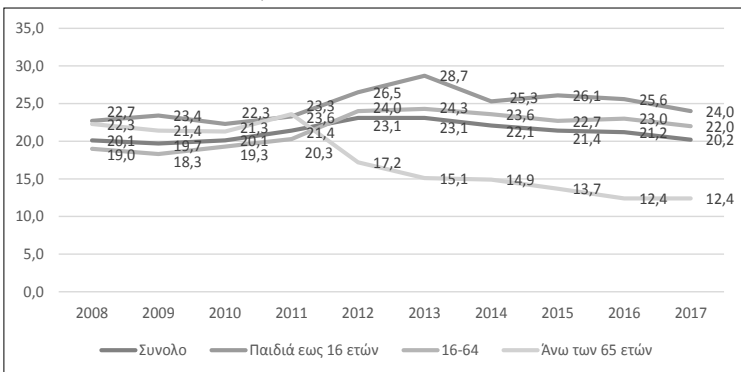
ετών³⁶ αντιμετωπίζουν διαχρονικά τον υψηλότερο κίνδυνο. Ο κίνδυνος αυτός, ωστόσο, έγινε μεγαλύτερος κατά τη διάρκεια της κρίσης, φτάνοντας το 28,7% το 2013 (υψηλότερος κατά 5,6 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού), για να φτάσει με αυξομειώσεις το 24% το 2017 (η αντίστοιχη διαφορά 3,2%). Όπως είναι φυσικό, η μεγάλη μείωση της οικονομικής δραστηριότητας και η κατακόρυφη άνοδος της ανεργίας είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση του κινδύνου φτώχειας για τον πληθυσμό εργάσιμης ηλικίας (16-64 ετών). Έτσι, ενώ η συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα αντιμετώπιζε μικρότερο κίνδυνο φτώχειας σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού πριν από την κρίση, ο κίνδυνος αυτός μεγάλωσε κατά τη διάρκεια της κρίσης για να φτάσει στη μέγιστη διαφορά το 2017 (1,8%). Από την άλλη πλευρά, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα χαμηλότερα ποσοστά φτώχειας των ηλικιωμένων, τα οποία βαίνουν μειούμενα κατά τη διάρκεια της κρίσης. Μια εν δυνάμει ερμηνεία αυτής της εξέλιξης είναι ότι, παρά το γεγονός ότι οι συντάξεις ηλικιωμένων υπέστησαν σημαντικές μειώσεις τα τελευταία χρόνια, εντούτοις επλήγησαν λιγότερο από άλλους τύπους εισοδήματος (πχ. μισθοί, ενοίκια κλπ.)³⁷. Επομένως, όταν υπολογίζονται τα ποσοστά σχετικής φτώχειας, η θέση των ηλικιωμένων (οι περισσότεροι των οποίων είναι συνταξιούχοι) μοιάζει να βελτιώνεται. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η σχετική βελτίωση της εισοδηματικής κατάστασης των συνταξιούχων δε σημαίνει αυτόματα και αντίστοιχη βελτίωση της κοινωνικής

³⁶ Ο κίνδυνος σχετικής φτώχειας των παιδιών ορίζεται ως το ποσοστό των παιδιών 0-16 ετών που διαβιών σε νοικοκυριά με εισόδημα κάτω από το όριο της φτώχειας (60% του διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος).

³⁷ Σύμφωνα με υπολογισμούς των Ματσαγγάνη κ.ά. (2017), συνταξιούχοι με κύρια σύνταξη €600 το μήνα το 2010 υπέστησαν σωρευτική μείωση 15,8% την περίοδο 2010-2014 (σε ετήσια βάση, αφού συνυπολογιστεί ο πληθωρισμός), ενώ σύμφωνα με εκτιμήσεις της ΤτΕ, η μείωση των πραγματικών κατώτατων αποδοχών την περίοδο 2010-2014 ήταν 23,2%.

τους κατάστασης γενικότερα. Κι αυτό γιατί ο δείκτης της σχετικής φτώχειας δεν λαμβάνει υπόψη του άλλες μη εισοδηματικές διαστάσεις, που όπως έχουν δείξει σχετικές μελέτες έχουν αυξήσει τον κοινωνικό αποκλεισμό τους, όπως για παράδειγμα η πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας και σε φάρμακα, ή σε άλλες κοινωνικές υπηρεσίες που είναι καθοριστικές για την ευημερία τους³⁸ (Κάτσικας κ.ά., 2014 · Economidou et al., 2014).

Γράφημα 4.10: Ποσοστά σχετικής φτώχειας ανά ηλικιακή κατηγορία, Ελλάδα 2008-2017

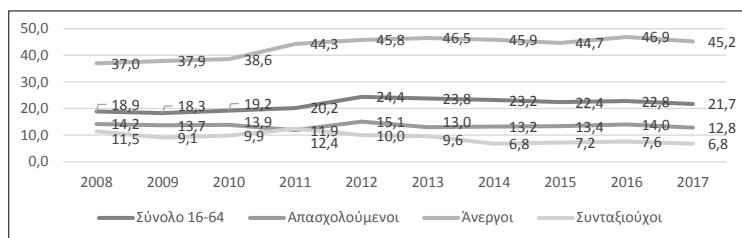
Πηγή: Eurostat

Η εικόνα αυτή για τους ηλικιωμένους επιβεβαιώνεται όταν η ανάλυση του κινδύνου φτώχειας γίνεται με κριτήριο τον τύπο της οικονομικής δραστηριότητας. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του Γραφήματος 4.11, οι άνεργοι αντιμετωπίζουν με συντριπτική διαφορά τον υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας. Η διαφορά αυτή διευρύνθηκε κατά την περίοδο της κρίσης, μαζί με την άνοδο της ανεργίας, για να φτάσει περίπου τις 14 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού εργασιμής ηλικίας (45,2 έναντι 21,7 το 2017). Και μεταξύ των εργαζομέ-

³⁸ Βλ. παρακάτω ενότητα 4.2.3.

νων όμως η φτώχεια ακολούθησε ενδιαφέρουσα πορεία μειούμενη μεταξύ 2009 και 2011, αυξανόμενη εντόνως το 2012 για να μειωθεί εκ νέου το 2013 και με συνεχείς αυξομειώσεις μέχρι το 2017. Προφανώς, η ερμηνεία της εξέλιξης της φτώχειας των εργαζομένων και ειδικότερα η μείωση του σχετικού δείκτη το 2013 (στο αποκορύφωμα της κρίσης) χρήζει ιδιαίτερης προσοχής, αφού μάλλον δεν πρέπει να συσχετιστεί με κάποια βελτίωση της κατάστασής τους, αλλά ως μια βελτίωση της συγκριτικής θέσης τους σε σχέση με αυτή των ανέργων, ο όγκος των οποίων κατά το ίδιο διάστημα αυξήθηκε δραματικά (Κάτσικας κ.ά., 2014). Επίσης, όπως θα δούμε και στην επόμενη ενότητα (4.2.2.), η πρόσβαση στην αγορά εργασίας δεν εξασφαλίζει πάντα την έξοδο των ατόμων από τη φτώχεια, ιδιαίτερα όταν η ανάλυση λαμβάνει υπόψη της τις διαφορές μεταξύ διαφορετικών τύπων εργαζομένων (π.χ. πλήρη έναντι μερικής απασχόλησης).

Γράφημα 4.11: Ποσοστά σχετικής φτώχειας ανά τύπο οικονομικής δραστηριότητας, Ελλάδα 2008-2017

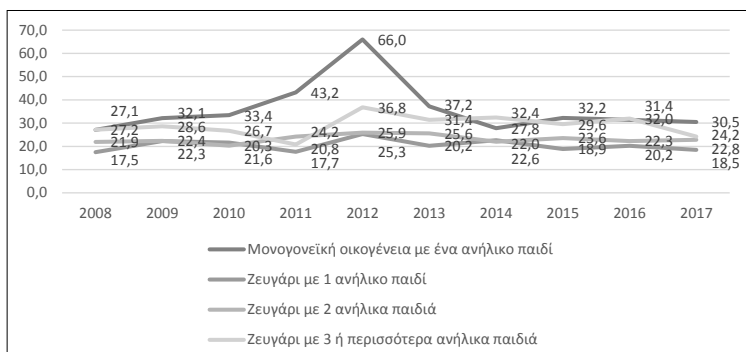

Πηγή: Eurostat

Όταν η ανάλυση εστιάζει στους διαφορετικούς τύπους νοικοκυριών, η πιο σοβαρά πληγείσα από τη φτώχεια κατηγορία φαίνεται ότι είναι οι μονογονεϊκές οικογένειες με ένα ανήλικο παιδί (Γράφημα 4.12). Τα στοιχεία δείχνουν ότι το ποσοστό φτώχειας της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας πραγματικά εκτοξεύτηκε από το 32,1% το 2009 στο 66% το 2012, σε μια πλήρη ανατροπή της καθοδικής τάσης της προ κρίσης εποχής, για

να αποκλιμακωθεί σημαντικά στη συνέχεια και να προσεγγίσει το 30,5% το 2017. Ακολουθούν οι πολύτεκνες οικογένειες (με 3 ή περισσότερα παιδιά), με το ποσοστό φτώχειας τους να εκτοξεύεται μέσα σε μια μόλις χρονιά από το 20,8% στο 36,8%, για να επανέλθει κι αυτό σταδιακά σε χαμηλότερα επίπεδα μέχρι το 2017. Κατά τα άλλα, οι οικογένειες με δύο παιδιά εξακολουθούν να παρουσιάζουν υψηλότερα ποσοστά φτώχειας σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού, ενώ, τέλος, χαμηλότερα ποσοστά φτώχειας παρουσιάζουν οι οικογένειες με ένα παιδί. Η σημαντική αποκλιμάκωση των ποσοστών φτώχειας μετά το 2013 για τις μονογονεϊκές και τις πολύτεκνες οικογένειες αξίζει ιδιαίτερης προσοχής, καθώς δεν ερμηνεύεται εύκολα ούτε από το οικονομικό περιβάλλον, αλλά ούτε και από τις υλοποιούμενες κοινωνικές πολιτικές (βλ. επόμενο κεφάλαιο). Μια πιθανή ερμηνεία σχετίζεται με το γεγονός ότι αυτές οι πληθυσμιακές ομάδες είναι πολύ μικρές αριθμητικά³⁹ με αποτέλεσμα να δημιουργείται πρόβλημα για την αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος και την επεξεργασία των στατιστικών δεδομένων (Κάτσικας κ.ά., 2014: 62).

Γράφημα 4.12: Κίνδυνος φτώχειας ανά τύπο νοικοκυριού, Ελλάδα 2008-2017

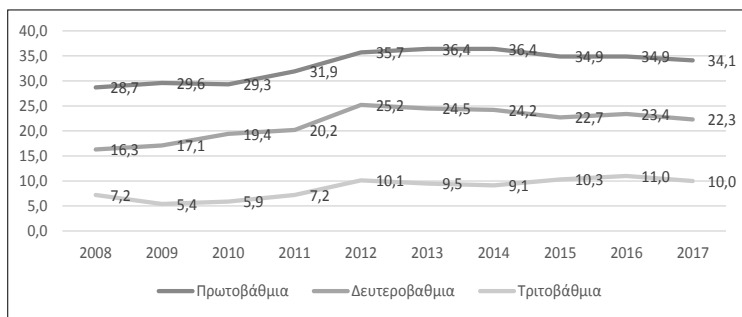

Πηγή: Eurostat

³⁹ Για παράδειγμα, τα πολύτεκνα νοικοκυριά (με 4+ παιδιά) αντιστοιχούν μόλις στο 0,35% του συνολικού πληθυσμού (Ματσαγγάνης κ.ά., 2017:32).

Τέλος, όταν επιχειρείται η σύνδεση μεταξύ φτώχειας και εκπαίδευσης, τα στοιχεία επιβεβαιώνουν την παραδοσιακά αντίστροφη σχέση μεταξύ των εκπαιδευτικών προσόντων και των ποσοτών φτώχειας. Αυτό σημαίνει ότι τα υψηλότερα επίπεδα φτώχειας συμβαδίζουν με τα χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης και το αντίστροφο. Ειδικότερα, όπως προκύπτει και από το Γράφημα 4.13, τα χαμηλότερα επίπεδα φτώχειας παρουσιάζουν όσοι έχουν τριτοβάθμια εκπαίδευση. Σημαντικά υψηλότερη - πάνω από 10 ποσοστιαίες μονάδες - είναι η φτώχεια εκείνων που έχουν δευτεροβάθμια και μετα-δευτεροβάθμια εκπαίδευση και ακόμη πιο ψηλή - επίσης άνω των 10 μονάδων διαφορά - είναι η φτώχεια όσων έχουν πρωτοβάθμια ή και χαμηλότερη εκπαίδευση. Πρέπει ωστόσο να ειπωθεί πως, παρότι το ποσοστό φτώχειας αυξήθηκε για όλες τις ομάδες μεταξύ 2010 και 2012, η μεγαλύτερη αναλογική αύξηση αφορούσε τη δεύτερη ομάδα και την τρίτη ομάδα.

Γράφημα 4.13: Ποσοστά σχετικής φτώχειας ανά εκπαιδευτικό επίπεδο, Ελλάδα 2008-2017

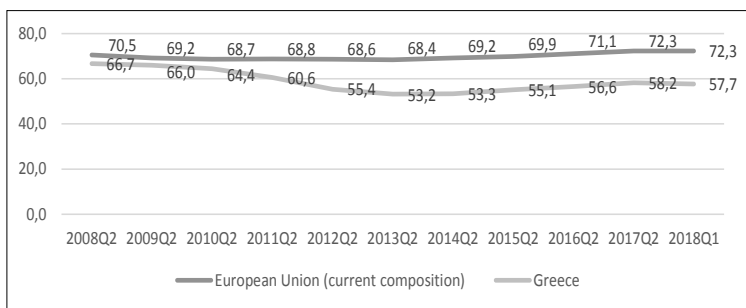

Πηγή: Eurostat

2.2 ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ: ΤΟ ΝΕΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ;

Οι επιπτώσεις της κρίσης στην ελληνική αγορά εργασίας ήταν περισσότερο καταλυτικές από κάθε άλλον τομέα. Αρχίζοντας από τον πρωταρχικό στόχο της Ευρώπης 2020, το ποσοστό απασχόλησης των ατόμων ηλικίας 20-64 να ανέλθει στο 75%, η Ελλάδα εμφανίζει ένα μεγάλο χάσμα σε σχέση με τον μέσο όρο της ΕΕ28. Όπως δείχνει και το Γράφημα 4.14, κατά τη διάρκεια της κρίσης το ποσοστό απασχόλησης για τη συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα μειώθηκε δραματικά, φτάνοντας το 2013 το 53,2% (σχεδόν 15 ποσοστιαίες μονάδες χαμηλότερα από την ΕΕ28) για να σταθεροποιηθεί στη συνέχεια και να προσεγγίζει το 57,7% το 2ο τρίμηνο του 2018, διατηρώντας ωστόσο σταθερή την μεγάλη απόσταση από την ΕΕ28.

Γράφημα 4.14: Ποσοστά απασχόλησης 20-64, Ελλάδα - ΕΕ28

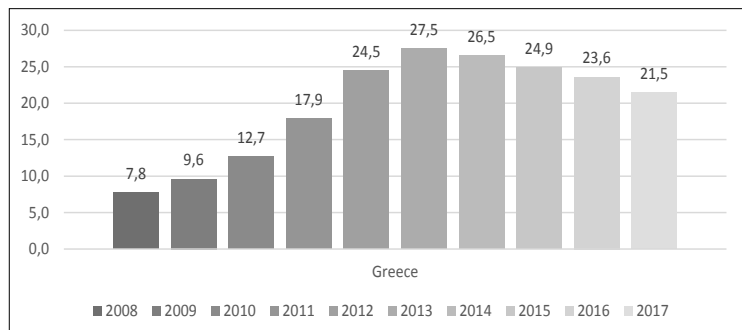

Πηγή: Eurostat

Ακόμη πιο δραματική ήταν η εξέλιξη στο πεδίο της ανεργίας. Το ποσοστό ανεργίας, από τα χαμηλά επίπεδα του 7,8% του 2008, εκτοξεύτηκε μέσα σε λίγα χρόνια - με τη μεσολάβηση των προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής - στο 27,5% το 2013 και παραμένει μέχρι σήμερα, παρά τις σταθεροποιητικές/

πτωτικές τάσεις των τελευταίων ετών σε απαράδεκτα υψηλά επίπεδα (21,5% το 2017) (Γράφημα 4.15).

Γράφημα 4.15: Ποσοστά ανεργίας, Ελλάδα 2008-2017

Πηγή: Eurostat

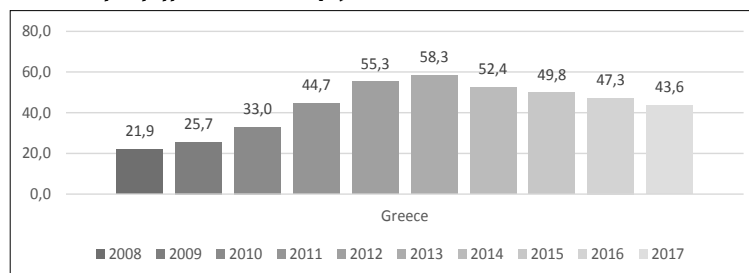
Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της Eurostat, από το 2008 έως και το 2017 χάθηκαν συνολικά 857.800 θέσεις εργασίας (σωρευτική μείωση απασχόλησης 18,6%). Η μεροληψία της ανεργίας ως προς την ηλικία και το φύλο εξακολουθεί να αποτελεί ένα σταθερό χαρακτηριστικό της ελληνικής αγοράς εργασίας, καθώς και σήμερα – όπως και στην προ της κρίσης περίοδο – γυναίκες και νέοι πλήττονται περισσότερο από την ανεργία, με την ανεργία των τελευταίων να έχει πάρει τη μορφή κοινωνικής μάστιγας (Πίνακας 4.16 και Γράφημα 4.17).

Πίνακας 4.16: Ποσοστά ανεργίας κατά φύλο, Ελλάδα, 2008-2017

Έτος	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Σύνολο	7,8	9,6	12,7	17,9	24,5	27,5	26,5	24,9	23,6	21,5
Άνδρες	5,1	7,0	10,1	15,2	21,6	24,5	23,7	21,8	19,9	17,8
Γυναίκες	11,5	13,3	16,4	21,5	28,2	31,4	30,2	28,9	28,1	26,1

Πηγή: Eurostat

Γράφημα 4.17: Ανεργία νέων, Ελλάδα 2008-2017

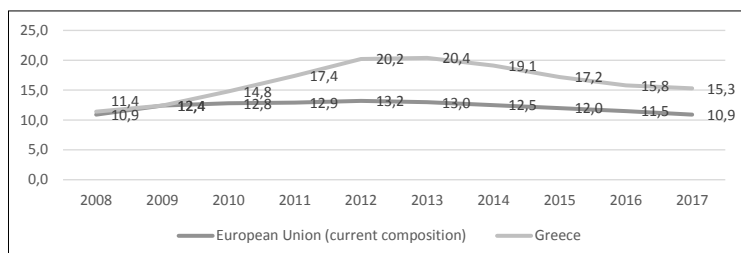

Πηγή: Eurostat

Το πρόβλημα της νεανικής ανεργίας γίνεται πιο εύγλωττο και από το ποσοστό των NEETS (νέοι 15-24 ετών εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης). Το σχετικό ποσοστό αυξήθηκε από 11,4% το 2008 στο 20,4% το 2013, για να επανέλθει στα επίπεδα του 15,3% το 2017 (σε σχέση με 10,9%, 13% και 10,9% αντίστοιχα σε επίπεδο ΕΕ28 (Γράφημα 4.18). Γενικότερα το μεί-

ζον πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι νέοι στη χώρας μας είναι ο εγκλωβισμός τους σ' έναν κύκλο επισφαλών και ασταθών σχέσεων με την αγορά εργασίας, που περιλαμβάνει την ανεργία, την υπο-απασχόληση και την απόσυρση από το εργατικό δυναμικό (Dendrinis, 2014).

Γράφημα 4.18: NEETS, 2008-2017, Ελλάδα - ΕΕ28

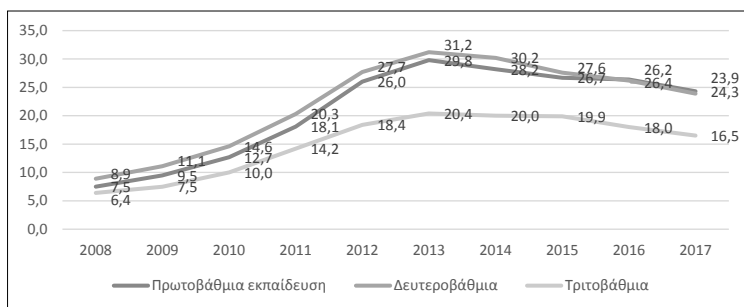

Πηγή: Eurostat

Σε ότι αφορά την κατανομή της ανεργίας κατά εκπαιδευτικό επίπεδο, αυτή εμφανίζει κάποια σημάδια διαφοροποίησης σε σχέση με την προ κρίσης περίοδο. Ειδικότερα, ενώ το 2008 τα άτομα χαμηλής εκπαίδευσης (π.χ. απόφοιτοι Δημοτικού), παρουσίαζαν ποσοστά ανεργίας χαμηλότερα του μέσου όρου (πιθανότατα λόγω μεγάλου αριθμού θέσεων εργασίας σε κλάδους χαμηλής εξειδίκευσης (λιανικό εμπόριο, αγροτικές εργασίες και κατασκευές), σήμερα φαίνεται να αντιμετωπίζουν αυξημένα προβλήματα, λόγω των σημαντικών απωλειών απασχόλησης στους συγκεκριμένους κλάδους. Από την άλλη πλευρά, επιβεβαιώνεται για μια ακόμη φορά ότι η υψηλή εκπαίδευση συμβάλει καλύτερες ευκαιρίες απασχόλησης, αφού οι πτυχιούχοι παρά τις αρχικές δυσκολίες πρόσβασης στην αγορά εργασίας, μεσοπρόθεσμα αντιμετωπίζουν χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας και υψηλότερες αμοιβές σε σχέση με το υπόλοιπο εργατικό δυναμικό (Γράφημα 4.19). Πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί το

γεγονός ότι τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια της κρίσης, είναι εκτεταμένο το φαινόμενο αποδοχής από τους πτυχιούχους θέσεων εργασίας που απαιτούν χαμηλότερα προσόντα. Αυτό οφείλεται κυρίως στην παραγωγική διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας αλλά και στο χαμηλό βαθμό σύνδεσης του εκπαιδευτικού συστήματος με την παραγωγή (Δενδρινός, 2018).

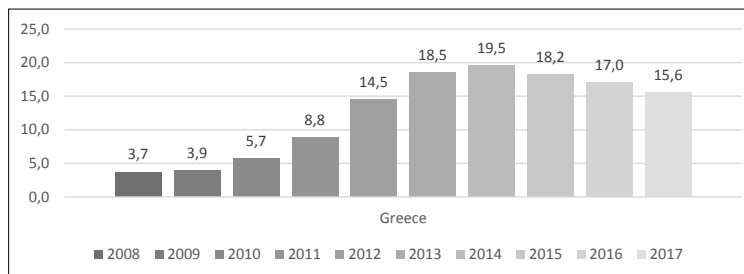
Γράφημα 4.19: Ανεργία ανά εκπαιδευτικό επίπεδο, Ελλάδα 2008 - 2017

Πηγή: Eurostat

Περισσότερο ανησυχητική είναι η διόγκωση της - διαχρονικά υψηλής - μακροχρόνιας ανεργίας. Σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία της Eurostat, το ποσοστό μακροχρόνιας ανεργίας από το χαμηλό 3,7% του 2008 απογειώθηκε στο 19,5% το 2014 για να αποκλιμακωθεί στη συνέχεια στα - ούτως ή άλλως ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα - του 15,6% το 2017 (βλ. Γράφημα 4.20). Το γεγονός αυτό συνδέεται αναμφίβολα με την πρωτόγνωρη ύφεση, το ευρύτερο θεσμικό και παραγωγικό περιβάλλον της ελληνικής οικονομίας, αλλά και την αποτυχία των πολιτικών απασχόλησης.

Γράφημα 4.20: Ποσοστά μακροχρόνιας ανεργίας, Ελλάδα, 2008-2017

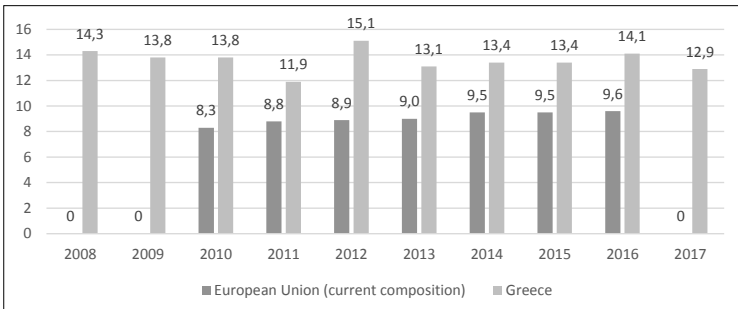
Πηγή: Eurostat

Η αύξηση της ανεργίας θεωρείται σε γενικές γραμμές ότι έχει σημαντικό αρνητικό αντίκτυπο στην ανισότητα και τη φτώχεια, ενώ από την άλλη πλευρά, είναι ευρέως διαδεδομένη η αντίληψη ότι η ένταξη στην αγορά εργασίας αποτελεί τη βασική προϋπόθεση για την αποφυγή της φτώχειας. Οι απόψεις αυτές αποτέλεσαν βασικές συνιστώσες του κυρίαρχου «λόγου» περί κοινωνικής πολιτικής στην ΕΕ από την δεκαετία του '80 και μετά, παράλληλα με την εμφάνιση και την εδραίωση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού ως αντικείμενου πολιτικής (Paratheodorou, 2015). Στο πλαίσιο αυτό, στον πολιτικό διάλογο της ΕΕ, η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού ορίστηκε κυρίως ως αποκλεισμός από την αγορά εργασίας. Κατά συνέπεια, η βελτίωση της απασχολησιμότητας και η άρση των εμποδίων στη συμμετοχή στην αγορά εργασίας αναδείχτηκε ως προτεραιότητα της κοινωνικής πολιτικής (Levitas, 1996, 2000 · Dafermos and Paratheodorou, 2012).

Η πραγματικότητα, ωστόσο, είναι διαφορετική. Η εμπειρική έρευνα έχει δείξει ότι ενώ η εργασία αποτελεί πράγματι τη βασική πηγή εισοδήματος και κοινωνικής ένταξης, δεν αρκεί από μόνη της για την έξοδο από τη φτώχεια. Ο όρος που εκφρά-

ζει την κατάσταση αυτή είναι η «εργασιακή φτώχεια» (in work poverty) και αναφέρεται στο ποσοστό των ατόμων που αν και αμείβονται από την εργασία τους, το εισόδημά τους βρίσκεται κάτω από το όριο της σχετικής φτώχειας (60% του εθνικού διαμέσου ισοδύναμου εισοδήματος). Όπως φαίνεται και στον Γράφημα 4.21, η χώρα μας χαρακτηρίζεται διαχρονικά από υψηλά επίπεδα εργασιακής φτώχειας, σημαντικά υψηλότερα από τον μέσο όρο της ΕΕ28.

Γράφημα 4.21: Ποσοστά εργασιακής φτώχειας 2008-2017, Ελλάδα - ΕΕ28

Πηγή: Eurostat

Στην εξέλιξη αυτή συνετέλεσε, αναμφίβολα, και η κατίσχυση του νεοφιλελεύθερου επιχειρήματος σύμφωνα με το οποίο η ανεργία στη χώρα μας είναι κυρίως διαρθρωτική. Ως εκ τούτου, οι πολιτικές που προτάθηκαν ή και επιβλήθηκαν στα χρόνια της κρίσης για την ενίσχυση της απασχόλησης κατευθύνονταν προς την προσφορά εργασίας και περιλαμβάνουν την απελευθέρωση της αγοράς εργασίας και την προώθηση μεγαλύτερης ευελιξίας στις συμβάσεις εργασίας (Paratheodorou, 2015: 181) (Πίνακας 4.22).

Πίνακας 4.22: Ποσοστά μερικής και προσωρινής απασχόλησης στην Ελλάδα, 2008-2017

Έτος	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ποσοστό	5,4	5,9	6,3	6,7	7,7	8,4	9,3	9,4	9,8	9,7
Χιλιάδες	246	262	270	265	279	289	323	333	354	359

Πηγή: Eurostat

Η αύξηση των ευέλικτων και επισφαλών μορφών απασχόλησης σε συνδυασμό με τη ραγδαία άνοδο της ανεργίας και την κατάρρευση της οικονομικής δραστηριότητας στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης συνέβαλαν στη διατήρηση και μεγέθυνση αυτού του φαινομένου (βλ. Πίνακας 4.23).

Πίνακας 4.23: Ποσοστά εργασιακής φτώχειας ανά καθεστώς εργασίας, Ελλάδα 2008-2017

Έτος	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Πλήρης απασχόληση	13,5	12,5	11,7	10,4	13,4	10,7	11,9	11,6	12,2	11,2
Μερική απασχόληση	26,0	26,9	29,4	21,4	27,3	27,0	27,9	28,2	30,3	27,5

Πηγή: Eurostat

Τέλος, η συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό παρέμεινε σχετικά σταθερή κατά τη διάρκεια της κρίσης. Ωστόσο, η συμμετοχή των ανδρών μειώθηκε λόγω της σημαντικής μείωσης των θέσεων εργασίας κυρίως στον κατασκευαστικό τομέα, ενώ η συμμετοχή των γυναικών παρουσιάζει μια ελαφριά αύξηση, αντικατοπτρίζοντας την προσπάθεια των γυναικών να εισέλθουν στην αγορά εργασίας προκειμένου να αντισταθμίσουν την απώλεια εισοδήματος από την απόσυρση των ανδρών (Πίνακας 4.24).

Πίνακας 4.24: Συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό, Ελλάδα 2008-2017

Γεναικές	Ανδρες	Σύνολο	Έτος
2.038,2	2.871,8	4.910,0	2008
2.089,5	2.863,7	4.953,2	2009
2.113,7	2.830,9	4.944,6	2010
2.096,3	2.762,5	4.858,9	2011
2.109,2	2.719,2	4.828,4	2012
2.091,9	2.692,1	4.784,0	2013
2.101,1	2.646,0	4.747,1	2014
2.116,7	2.621,3	4.738,0	2015
2.118,9	2.613,1	4.732,0	2016
2.095,5	2.605,1	4.700,5	2017

Πηγή: Eurostat

2.3 ΜΗ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

2.3.1 Ο δείκτης AROPE

Επιχειρώντας την τεκμηρίωση των επιπτώσεων της κρίσης σε ορισμένες εμπειρικά πιο «δυσπρόσιτες» μη υλικές διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού, δεν μπορούμε παρά να ξεκινή-

σουμε με τον δείκτη AROPE (At Risk of Poverty and Social Exclusion). Πρόκειται για έναν σύνθετο τριπλό δείκτη που υιοθετήθηκε το 2010 από την ΕΕ στο πλαίσιο της στρατηγικής «Ευρώπη 2020», και χρησιμοποιείται έκτοτε από την Eurostat και τις εθνικές στατιστικές αρχές για την αξιολόγηση της προόδου ως προς την επίτευξη του ευρωπαϊκού στόχου «να μειωθούν κατά 20 εκατομμύρια τα άτομα που βρίσκονται ή που κινδυνεύουν να βρεθούν σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό» έως το 2020.

Ο δείκτης AROPE περιλαμβάνει έναν εισοδηματικό και δύο μη εισοδηματικούς δείκτες, και ορίζεται ως το μερίδιο του πληθυσμού που βρίσκεται σε μία τουλάχιστον από τις εξής τρεις καταστάσεις:

1. Σε κίνδυνο φτώχειας, δηλαδή κάτω από το κατώφλι φτώχειας (εισοδηματική διάσταση)
2. Σε κατάσταση ακραίας υλικής στέρησης
3. Ζει σε νοικοκυριό με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας.

Σύμφωνα με τη Eurostat, «το ποσοστό υλικής στέρησης είναι ένας δείκτης της έρευνας EU-SILC ο οποίος εκφράζει την αδυναμία αγοράς κάποιων αγαθών τα οποία θεωρούνται από τους περισσότερους επιθυμητά ή ακόμη και αναγκαία για να έχει κάποιος μια αξιοπρεπή ζωή. Ο δείκτης διακρίνει μεταξύ ατόμων που δεν μπορούν να αποκτήσουν ένα ορισμένο αγαθό ή υπηρεσία και εκείνων που δεν έχουν αυτό το αγαθό ή την υπηρεσία για άλλον λόγο, για παράδειγμα επειδή δεν το θέλουν ή δεν το χρειάζονται»⁴⁰. Ειδικότερα, ο δείκτης ακραίας υλικής στέρησης εκτιμά τα επίπεδα διαβίωσης μετρώντας το ποσοστό του πληθυσμού που στερείται τουλάχιστον 4 από τον ακόλουθο κατάλογο 9 αγαθών και υπηρεσιών:

⁴⁰ http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/People_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion.

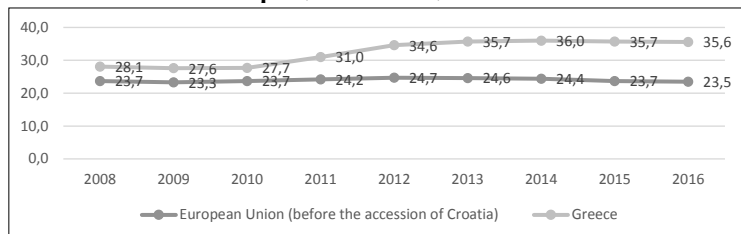
1. Δυσκολίες ανταπόκρισης στην πληρωμή πάγιων λογαριασμών, όπως ενοίκιο ή δόση δανείου της κύριας κατοικίας, λογαριασμοί ηλεκτρικού ρεύματος, νερού, αερίου κλπ., δόσεις πιστωτικών καρτών ή δόσεις δανείου για οικιακή, διακοπές κ.ά., ή αγορές με δόσεις
2. Οικονομική αδυναμία για πληρωμή μιας εβδομάδας διακοπών
3. Οικονομική αδυναμία για διατροφή που να περιλαμβάνει κάθε δεύτερη ημέρα κοτόπουλο, κρέας, ψάρι ή λαχανικά ίσης θρεπτικής αξίας
4. Οικονομική αδυναμία για αντιμετώπιση έκτακτων, αλλά αναγκαίων δαπανών αξίας περίπου 384 ευρώ
5. Οικονομική αδυναμία να διαθέτουν τηλέφωνο (περιλαμβάνεται και το κινητό τηλέφωνο)
6. Οικονομική αδυναμία να διαθέτουν έγχρωμη τηλεόραση
7. Οικονομική αδυναμία να διαθέτουν πλυντήριο ρούχων
8. Οικονομική αδυναμία να διαθέτουν ΙΧ επιβατηγό αυτοκίνητο
9. Οικονομική αδυναμία για ικανοποιητική θέρμανση το χειμώνα και δροσιά το καλοκαίρι

Ο τρίτος δείκτης που συνθέτει τον AROPE μετρά τους ανθρώπους που ζουν σε νοικοκυριά με χαμηλή ένταση εργασίας. Αυτά ορίζονται ως τα νοικοκυριά των οποίων τα μέλη που βρίσκονται σε ηλικία εργασίας (από 18 έως 59 ετών εξαιρώντας τους σπουδαστές/φοιτητές από 18 έως 24 ετών) και έχουν εργαστεί κατά τη διάρκεια του έτους αναφοράς εισοδήματος, κατά λιγότερο από το 20% του πλήρους εργασιακού δυναμικού τους.

Εξετάζοντας συνολικά την εξέλιξη του δείκτη AROPE στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της κρίσης, παρατηρούμε μια σημαντική αύξηση του δείκτη μεταξύ 2010 και 2013 κατά 8 ποσοστιαίες μονάδες (από 27,7% σε 35,7%), για να διατηρηθεί στη συνέ-

χεια στα ίδια πολύ υψηλά επίπεδα μέχρι και το 2017 (Γράφημα 4.25). Επομένως, αν λάβουμε υπόψη μας ότι η σχετική φτώχεια στην Ελλάδα (δηλαδή ο πρώτος δείκτης του AROPE) αυξήθηκε κατά την ίδια ακριβώς περίοδο κατά 3 ποσοστιαίες μονάδες (από 20,1% σε 23,1%) (βλ. Γράφημα 4.3), μπορούμε να υποστηρίξουμε πως, παρότι η εισοδηματική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού δεν αυξήθηκε δραματικά (διότι όπως είδαμε νωρίτερα ολόκληρη η εισοδηματική κατανομή κινήθηκε προς τα κάτω, διατηρώντας έτσι τα ποσοστά της σχετικής φτώχειας κάπως σταθερά), οι δύο μη εισοδηματικές διαστάσεις του αυξήθηκαν συγκριτικά σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό. Διαπιστώνουμε, επίσης, ότι η ραγδαία επιδείνωση του δείκτη στην Ελλάδα είχε ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση και τη σταδιακή διεύρυνση του χάσματος σε σύγκριση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, αποτυπώνοντας με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο την δριμύτητα των κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης στην Ελλάδα σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη.

Γράφημα 4.25: Ποσοστό φτώχειας ή και κοινωνικού αποκλεισμού, 2008-2016, Ελλάδα-ΕΕ28

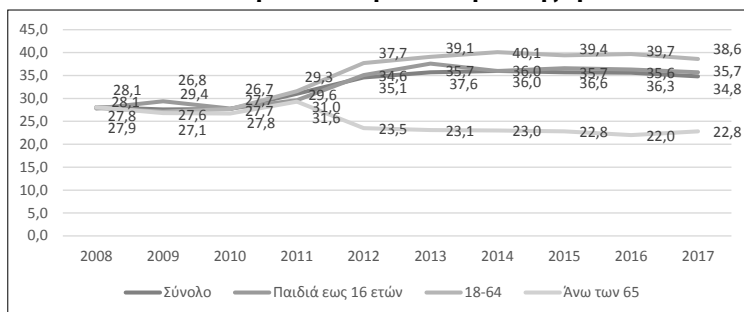

Πηγή: Eurostat

Όσον αφορά τις πληθυσμιακές ομάδες που αντιμετωπίζουν μεγαλύτερο κίνδυνο φτώχειας ή/και κοινωνικού αποκλεισμού, διαπιστώνουμε μια παρόμοια εικόνα με τη σχετική φτώχεια (βλέπε παραπάνω Γράφημα 4.9). Η διαφορά είναι ότι

στην περίπτωση του AROPE ο πληθυσμός εργάσιμης ηλικίας 18-64 παρουσιάζει τα υψηλότερα ποσοστά με αποκορύφωμα το 2014 (40,1%), αποτυπώνοντας και εδώ την μεγάλη επίπτωση της μείωσης της οικονομικής δραστηριότητας και της κατακόρυφης αύξησης της ανεργίας και ακολουθούν τα παιδιά έως 16 ετών με μέγιστο ποσοστό 37,6% το 2013. Από την άλλη πλευρά, παρατηρούνται αντίστοιχα χαμηλότερα ποσοστά για τους ηλικιωμένους, με τις ίδιες υποσημειώσεις που αναφέραμε και νωρίτερα στην περίπτωση της φτώχειας (Γράφημα 4.26).

Γράφημα 4.26: Κίνδυνος φτώχειας ή και κοινωνικού αποκλεισμού ανά ηλικιακή κατηγορία

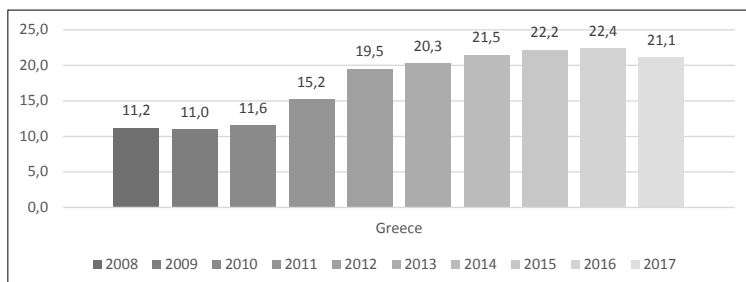

Πηγή: Eurostat

Εξίσου ανησυχητικά είναι και τα στοιχεία που αφορούν στις υλικές συνθήκες διαβίωσης των νοικοκυριών. Τα πιο πρόσφατα διαθέσιμα στοιχεία για τον δείκτη ακραίας υλικής στέρησης (Γράφημα 4.27) δείχνουν ότι το ποσοστό των ατόμων που αντιμετωπίζουν ακραία υλική στέρηση αυξάνεται συνεχώς σε όλη τη διάρκεια της κρίσης. Μετά την εκρηκτική αύξηση του ποσοστού από το 11,6% που ήταν το 2008 στο 20,3% το 2013, ο δείκτης συνεχίζει να αυξάνεται φτάνοντας το 22,4% το 2016, για να σημειώσει μια ελάχιστη αποκλιμάκωση το 2017 (21,1%). Η αύξηση αυτή απορρέει κυρίως από τη σημαντική άνοδο στο

ποσοστό των ατόμων που ανταποκρίνονται με δυσκολία στους πάγιους λογαριασμούς και που δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν έκτακτες αλλά αναγκαίες δαπάνες. Επίσης, αξιοσημείωτη είναι η αυξανόμενη αδυναμία των νοικοκυριών να εξασφαλίσουν επαρκή θέρμανση στο σπίτι καθώς και διατροφή που να περιλαμβάνει κάθε δεύτερη μέρα κρέας ή ψάρι (INE/ΓΣΕΕ, 2013). Τα στοιχεία αυτά καταδεικνύουν τη δραματική επιδείνωση στις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια.

Γράφημα 4.27: Ποσοστό ατόμων που αντιμετωπίζουν σοβαρή υλική στέρηση, Ελλάδα 2008-2017

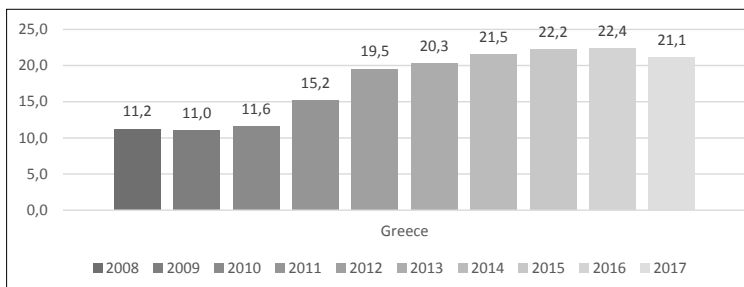

Πηγή: Eurostat

Ενώ η άνοδος της ανεργίας τα τελευταία χρόνια είναι γνωστή και πολυσυζητημένη, η κατανομή των ανέργων στα νοικοκυριά (ζήτημα αποφασιστικής σημασίας από την άποψη των διανεμητικών επιπτώσεων της ανεργίας) δεν έχει μελετηθεί όσο θα άξιζε. Η συγκέντρωση των ανέργων (ή των «ανεργών», των εκτός εργατικού δυναμικού ατόμων) σε νοικοκυριά χαμηλής «έντασης εργασίας» έχει εξαιρετικά δυσμενείς συνέπειες. Όταν δε πρόκειται οικογένειες με παιδιά, οι δυσμενείς συνέπειες μπορεί να εκδηλώνονται στη μεγάλη διάρκεια. Πράγματι, σχετικές μελέτες έχουν δείξει ότι η φτώχεια των νοικοκυριών μειώνεται σημαντικά καθώς αυξάνεται ο αριθμός των εργαζο-

μένων (Ματσαγγάνης, κ.ά. 2017). Στο πλαίσιο αυτό, ο τρίτος δείκτης του AROPE ονομάζεται «ποσοστό πληθυσμού που διαβιεί σε νοικοκυριά με χαμηλή ένταση εργασίας» και αναφέρεται στο ποσοστό πληθυσμού ηλικίας 0-59 που διαβιεί σε νοικοκυριά που τα μέλη τους εργάστηκαν λιγότερο από 20% της συνήθους απασχόλησης κατά τη διάρκεια του προηγούμενου έτους. Η ένταση εργασίας του νοικοκυριού ορίζεται ως ο λόγος μεταξύ του αριθμού των μηνών που όλα τα μέλη εργάζονται κατά το προηγούμενο έτος και του συνολικού αριθμού των μηνών που θα μπορούσαν θεωρητικά να έχουν εργαστεί κατά την ίδια περίοδο⁴¹. Σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία της Eurostat, ο συγκεκριμένος δείκτης στη χώρα μας, από το 7,5% του 2008 έφτασε στα ιστορικά υψηλά επίπεδα του 18,2% το 2013 για να αποκλιμακωθεί ελαφρά και να προσεγγίσει το 15,6% το 2017 (Γράφημα 4.28).

Γράφημα 4.28: Ποσοστό πληθυσμού 0-59 που ζουν σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας, Ελλάδα 2008-2017

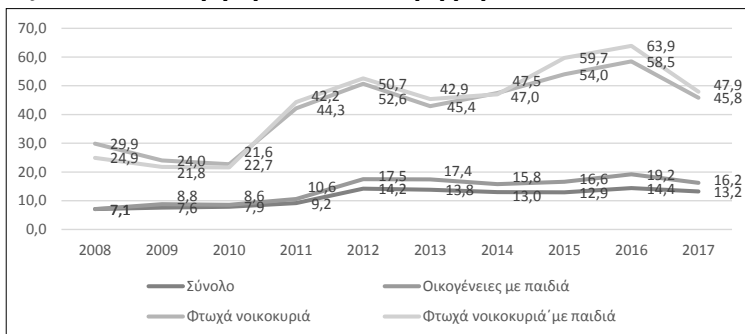
Πηγή: Eurostat

⁴¹ Οικονομικά ενεργά μέλη θεωρούνται τα μέλη του νοικοκυριού ηλικίας 18-59 ετών. Τα νοικοκυριά που αποτελούνται μόνο από μαθητές ή σπουδαστές, κλπ., κάτω των 25 ετών ή/ και άτομα ηλικίας 60 ετών και άνω εξαιρούνται από τον υπολογισμό του δείκτη.

2.3.2 *Επισιτιστική ανασφάλεια*

Η οικονομική κρίση έφερε στην επιφάνεια μια ακραία μορφή υλικής στέρησης, που αφορά στη δυνατότητα των ανθρώπων να έχουν μια επαρκή και υγιεινή διατροφή. Τα επίσημα στατιστικά στοιχεία που έχουμε για την επισιτιστική ανασφάλεια στην Ελλάδα προέρχονται από την EU-SILC. Όπως προκύπτει από το Γράφημα 4.29, το ποσοστό των ανθρώπων που δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα για ένα γεύμα με κρέας, κοτόπουλο ή ψάρι κάθε δεύτερη ημέρα διπλασιάστηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης, φτάνοντας το 14,4% το 2016 από 7,9% το 2010. Το πρόβλημα αυτό πολλαπλασιάζεται όταν αφορά στα παιδιά, αφού η ελλιπής διατροφή μπορεί να επιφέρει σοβαρές επιπτώσεις στην ανάπτυξή τους και να οδηγήσει στη συσσώρευση μειονεξιών και ανισοτήτων (σωματικών, εκπαιδευτικών, κοινωνικών, ψυχολογικών) με προφανείς επιπτώσεις για την ομαλή ένταξή τους στην κοινωνία. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι το αντίστοιχο ποσοστό για τις οικογένειες με παιδιά υπερδιπλασιάστηκε κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, από 8,6% το 2010 στο 19,2% το 2016. Η εικόνα επιδεινώνεται δραματικά όταν η ανάλυση εστιάζει στα φτωχά νοικοκυριά και γίνεται ακόμη χειρότερη όταν πρόκειται για τα φτωχά νοικοκυριά με παιδιά. Στην πρώτη περίπτωση, τα στοιχεία δείχνουν ότι η ικανότητα των φτωχών νοικοκυριών να τρώνε ένα γεύμα με κρέας, κοτόπουλο ή ψάρι κάθε δεύτερη ημέρα μειώθηκε δραματικά κατά τη διάρκεια της κρίσης, αφού το ποσοστό τους από το 22,7% που βρισκόταν την έναρξη της κρίσης (2010) εκτοξεύτηκε στο 58,5% το 2016. Τα δε αντίστοιχα ποσοστά για τα φτωχά νοικοκυριά με παιδιά είναι ακόμη υψηλότερα (από 21,6% το 2010 στο 63,9% το 2016). Με λίγα λόγια, σχεδόν οι μισοί φτωχοί σήμερα (αφού τα στοιχεία δείχνουν μια σχετική αποκλιμάκωση από το 2017) δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να τρώνε κρέας, κοτόπουλο ή ψάρι κάθε δεύτερη ημέρα.

Γράφημα 4.29: Αδυναμία νοικοκυριού να έχει γεύμα με κρέας, κοτόπουλο ή ψάρι κάθε δεύτερη μέρα, Ελλάδα, 2008-2017

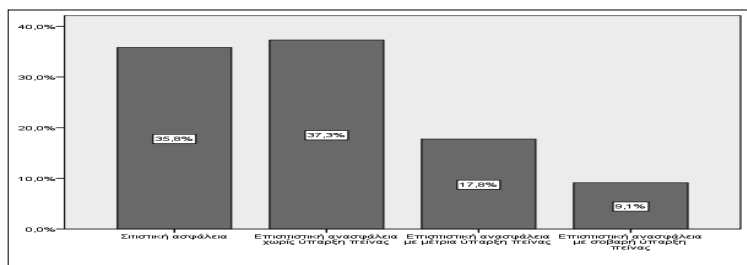

Πηγή: Eurostat

Την παραπάνω εικόνα για την δραματική κατάσταση των φτωχών νοικοκυριών με παιδιά επιβεβαιώνουν και τα στοιχεία που προέρχονται από την υλοποίηση του προγράμματος ΔΙΑΤΡΟΦΗ⁴². Από έρευνα που υλοποιήθηκε από τους υπευθύνους του Προγράμματος για τη σχολική χρονιά 2012-13, διαπιστώθηκε ότι το 64,2% των νοικοκυριών βίωνε επισιτιστική ανασφάλεια, ενώ το 26,9% των νοικοκυριών των μαθητών που μετείχαν στο πρόγραμμα αντιμετώπιζε πείνα (Γράφημα 4.30).

⁴² Το πρόγραμμα υλοποιείται από το Ινστιτούτο Προληπτικής, Περιβαλλοντικής και Εργασιακής Ιατρικής Prolepsis, με δωρεά του Ιδρύματος «Σταύρος Νιάρχος» και με τη σύμπραξη άλλων δωρητών, υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας. Υλοποιείται από το 2012 σε σχολεία υποβαθμισμένων περιοχών της Ελλάδας με στόχο την παροχή γευμάτων επαρκούς και υγιεινής διατροφής στους μαθητές.

Γράφημα 4.30: Επισιτιστική ανασφάλεια σε, πρόγραμμα ΔΙΑΤΡΟΦΗ, 2012-2013

Πηγή: Κάτοικας κ.α. (2014)

Πέραν των παραπάνω στοιχείων, οι υπόλοιπες διαθέσιμες πληροφορίες προέρχονται από διοικητικές πηγές και επηρεάζονται σε καθοριστικό βαθμό από τη διαθεσιμότητα ή μη των αντίστοιχων υπηρεσιών (Ματσαγγάνης κ.ά., 2017). Αυτό που είναι πάντως βέβαιο είναι ότι το πρόβλημα του υποσιτισμού στην Ελλάδα έχει πάρει επικίνδυνες διαστάσεις και αυτό φαίνεται από την πληθώρα των συσσιτίων που οργανώνονται καθημερινά από ποικίλους φορείς σε ολόκληρη τη χώρα (βλ. ενδεικτικά στο κεφάλαιο 5).

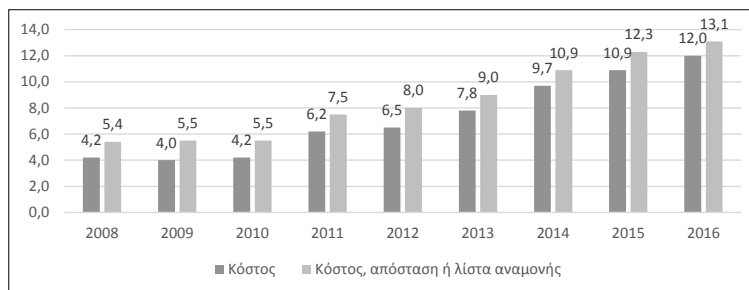
2.3.3 Πρόσβαση στην υγεία

Οι επιπτώσεις της κρίσης στον ιδιαίτερα κρίσιμο τομέα της πρόσβασης στην υγεία υπήρξαν εξίσου καταλυτικές. Οι δραστικές περικοπές των δημόσιων δαπανών υγείας κατά οριζόντιο τρόπο και η συνακόλουθη υποχώρηση της δημόσιας παροχής υγείας, σε συνδυασμό με την κατακόρυφη αύξηση του αριθμού των ανασφαλιστών λόγω των υψηλών επιπέδων ανεργίας και της αύξησης της ανασφάλιστης εργασίας, έχουν οδηγήσει στην αύξηση του οικονομικού βάρους και του κόστους χρόνου που καλούνται να επωμιστούν οι ασθενείς, καθώς και σε περιορισμούς της δέσμης των καλυπτόμενων υπηρεσιών από την κοινωνική

ασφάλιση υγείας και του δικαιώματος των πολιτών χρήσης των υπηρεσιών υγείας⁴³. Οι εξελίξεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την πτώση της ποιότητας και της επάρκειας των παρεχόμενων υπηρεσιών υγείας και την όρθωση φραγμών στην πρόσβαση των πολιτών στη φροντίδα υγείας (Οικονόμου, 2018).

Οι επιπτώσεις αυτές επαληθεύονται και από τα επίσημα στοιχεία της Eurostat. Όπως δείχνει το Γράφημα 4.31, το ποσοστό του πληθυσμού στη χώρα μας που, παρότι είχαν ανάγκη περίθαλψης, δεν έκαναν χρήση υπηρεσιών υγείας λόγω κόστους, απόστασης ή αναμονής, υπερδιπλασιάστηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης, από το 5,5% το 2010 στο 13,1% το 2016, παρουσιάζοντας σταθερά αυξητική τάση καθ' όλη την περίοδο της κρίσης.

Γράφημα 4.31: Ανικανοποίητες ανάγκες για υπηρεσίες υγείας, Ελλάδα 2008-2016

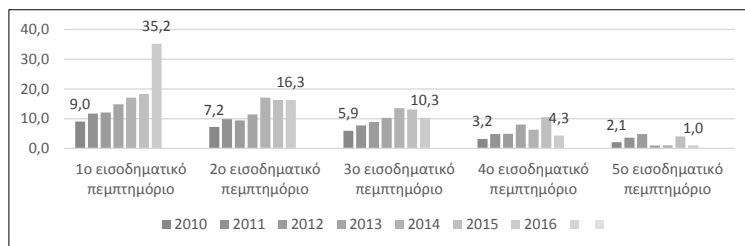
Πηγή: Eurostat

Η εικόνα είναι πολύ χειρότερη όταν η ανάλυση εστιάζει στα φτωχότερα τμήματα του πληθυσμού. Από την άποψη αυτή, ιδιαίτερα αποκαλυπτικό είναι το Γράφημα 4.32, όπου παρουσιάζει το ποσοστό του πληθυσμού που δεν έχει πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας ανάλογα με το επίπεδο του εισοδήματός τους.

⁴³ Για εκτενέστερη ανάλυση των μεταρρυθμίσεων που έλαβαν χώρα στον τομέα της υγείας κατά την περίοδο της κρίσης, βλ. κεφάλαιο 5.

Παρατηρούμε ότι για το φτωχότερο 1/5 του πληθυσμού (1ο εισοδηματικό πεμπτημόριο) το ποσοστό τετραπλασιάστηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης (από 9% το 2010 σε 35,2% το 2016), αποκαλύπτοντας τη δραματική επιδείνωση της κατάστασης στον τομέα αυτό. Ωστόσο, επιδείνωση υπήρξε ακόμη και για τη μεσαία τάξη (3ο εισοδηματικό πεμπτημόριο) που είδε τα ποσοστά της για το αντίστοιχο χρονικό διάστημα να διπλασιάζονται. Αντίθετα, τα πιο εύπορα τμήματα του πληθυσμού, η εικόνα είναι πολύ διαφορετική, ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι ειδικά για το πιο πλούσιο 1/5 του πληθυσμού (5ο εισοδηματικό πεμπτημόριο) η κατάσταση όχι μόνο δεν επιδεινώθηκε αλλά βελτιώθηκε κιάλας.

Γράφημα 4.32: Ανικανοποίητες ανάγκες για υπηρεσίες υγείας ανά εισοδηματικό τεταρτημόριο, Ελλάδα 2010-2016

Πηγή: Eurostat

Όπως είναι αναμενόμενο, οι εξελίξεις αυτές στο πεδίο της υγείας δεν θα μπορούσαν παρά να αποτυπωθούν και στον τρόπο με τον οποίο οι πολίτες αξιολογούν το σύστημα υγείας τους. Σύμφωνα με τα στοιχεία της πιο πρόσφατης έρευνας για την ποιότητα ζωής στην Ευρώπη από τον Eurofound, στη σχετική ερώτηση η Ελλάδα καταλαμβάνει την τελευταία θέση στην κατάταξη των χωρών της Ευρώπης με βαθμό 4,6, χαμηλότερα ακόμη κι από χώρες όπως η Βουλγαρία, η Λετονία και η Ρουμανία⁴⁴

⁴⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι η θέση της είναι χειρότερη από την αντίστοιχη προηγούμενη έρευνα του Eurofound (2012), όπου βρισκόταν στην 4η χει-

έχει επιδεινωθεί δραματικά (Πίνακας 4.34). Κι αυτό χωρίς να ληφθούν υπόψη οι υπόλοιπες επιβαρύνσεις τους, όσον αφορά την πρόσβασή τους στις υπηρεσίες υγείας και μακροχρόνιας φροντίδας.

Πίνακας 4.34: Εξέλιξη φτώχειας των ηλικιωμένων με σταθερή γραμμή το 2008, Ελλάδα 2010-2016

Έτος	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
ΕΕ28	15,8	16,9	16,1	16,6	16,7	15,9	15,0
Ελλάδα	18,2	28,7	29,5	39,5	47,0	44,5	42,8

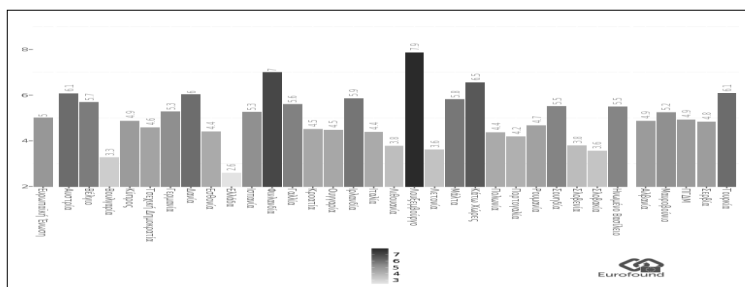
Πηγή: Eurostat

Οι περικοπές στις συντάξεις συνοδεύτηκαν και από βαθιές αλλαγές της δομής του συνταξιοδοτικού συστήματος, σηματοδοτώντας της μετάβαση από τη λογική της συλλογικής ευθύνης και κοινωνικής αλληλεγγύης στην λογική της εξατομίκευσης του ασφαλιστικού κινδύνου. Αυτό επιτεύχθηκε με την αντικατάσταση του ενιαίου δημόσιου συνταξιοδοτικού συστήματος από ένα σύστημα πολλαπλών πυλώνων που αποτελείται (α) από τη βασική (οιονεί καθολική) μη ανταποδοτική σύνταξη που χρηματοδοτείται από το κράτος και (β) μια ανταποδοτική (μέσω εισφορών σύνταξη)⁴⁵. Δεδομένων των δραστικών περικοπών των ποσοστών αναπλήρωσης, οι δύο αυτοί πυλώνες θα πρέπει να συμπληρωθούν από χρηματοδοτούμενα συνταξιοδοτικά συστήματα και ιδιωτικές αποταμιεύσεις, προκειμένου να μπορούν οι μελλοντικές συντάξεις να εξασφαλίσουν αξιοπρεπή διαβίωση. Αναμφίβολα, οι ανισότητες πρόσβασης σε ένα επαγγελματικό σύστημα (καθώς και στην ιδιωτική ασφάλιση) θα αυξήσουν περαιτέρω τη φτώχεια στους ηλικιωμένους και θα υπονομεύσουν περαιτέρω την συλλογική αλληλεγγύη (Petmesidou, 2017:162-163).

⁴⁵ Εκτενέστερη ανάλυση των μεταρρυθμίσεων στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης γίνεται στο κεφάλαιο 5.

Εν κατακλείδι, οι εξελίξεις και στον τομέα των συντάξεων φαίνεται ότι έχουν οδηγήσει τους πολίτες σε μια πλήρη απαξίωση του συνταξιοδοτικού συστήματος της χώρας, που αποτυπώνεται στον τρόπο που αξιολογούν οι πολίτες το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Όπως προκύπτει από το Γράφημα 4.35, η Ελλάδα βρίσκεται με διαφορά στην τελευταία θέση της σχετικής κατάταξης, αποτυπώνοντας εύγλωττα την απογοήτευση των πολιτών από τις εξελίξεις αυτές.

Γράφημα 4.35: Πως αξιολογείτε την ποιότητα του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης της χώρας σας;

Πηγή: Eurofound, European Quality of Life Survey, 2016

2.3.5 Πρόσβαση στη στέγαση

Μια από τις πιο δημόσια ορατές επιπτώσεις της κρίσης στην Ελλάδα ήταν η σημαντική μεγέθυνση του προβλήματος των αστέγων. Μέχρι και την έναρξη της κρίσης, οι άστεγοι ως διακριτή κοινωνική ομάδα αναδύθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 90 και ερμηνεύτηκε κυρίως ως το αποτέλεσμα των μεταναστευτικών ροών. Ως ομάδες υψηλού κινδύνου αναγνωρίζονταν κυρίως οι οικονομικοί μετανάστες, οι πρόσφυγες και οι Ρομά (Sarounakis, 1998). Αντίθετα, με την έναρξη της κρίσης μια σειρά δομικών παραγόντων, όπως η κατακόρυφη αύξηση της ανεργίας, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού

οδήγησαν σε μια ραγδαία επιδείνωση του φαινομένου, καθώς ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι αδυνατούν να ανταποκριθούν στο κόστος της στέγασης.

Παρά τη δημόσια ορατότητα του προβλήματος, τα επίσημα στοιχεία για τις διαστάσεις του είναι εξαιρετικά περιορισμένα, λόγω της απουσίας μιας συνολικής και συστηματικής καταγραφής του. Οι σχετικές εκτιμήσεις προκύπτουν είτε από την επεξεργασία έμμεσων δεδομένων (πχ. βλέπε προηγούμενες ενότητες με στοιχεία από την EU-SILC για τη φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό και την ακραία υλική στέρηση), είτε από μεμονωμένες επιστημονικές έρευνες και καταγραφές κρατικών φορέων και Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ). Η Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία Εθνικών Οργανώσεων που ασχολούνται με τους Αστεγούς (FEANTSA), επικαλούμενη στοιχεία ΜΚΟ και της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ) εκτιμά ότι ο αριθμός των αστέγων στην περιοχή της Αττικής ανέρχεται στις 15.000 άτομα (FEANTSA, 2017). Σύμφωνα με στοιχεία της τελευταίας απογραφής της ΕΛΣΤΑΤ, που ωστόσο ελέγχονται για την αξιοπιστία τους λόγω μεθοδολογικών περιορισμών, οι άστεγοι στην Ελλάδα, αυξήθηκαν κατά περίπου 25% μεταξύ του 2009 και του 2011. Στο ίδιο μήκος κύματος, πρόσφατη μελέτη των Araroglou and Gounis (2015) εκτιμά ότι 9.100 άτομα υπήρξαν άστεγοι (visible homeless) κατά τη διάρκεια του 2013 στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας και των προαστίων, ο αριθμός των αστέγων που ζούσαν στο δρόμο (roofless) το ίδιο έτος κυμάνθηκε μεταξύ 1.200-2.360 άτομα, ενώ 15.435 άτομα στερούνταν κατοικίας (houseless). Τέλος, σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποίησε το Κέντρο Υποδοχής και Αλληλεγγύης του Δήμου Αθηναίων (ΚΥΑΔΑ) σε δείγμα 451 ατόμων που κοιμούνταν στο δρόμο στην πόλη της Αθήνας το 2015, το 85,4% των αστέγων ήταν άνδρες, το 53% ήταν σε παραγωγική ηλικία, και το 61% μακροχρόνια άνεργοι. Το 71% κατέληξαν άστεγοι

λόγω της οικονομικής κρίσης, ενώ το 47% λόγω απώλειας της εργασίας του (ΚΥΑΔΑ, 2016).

Εν τω μεταξύ, πολλά φτωχά νοικοκυριά συνέχισαν να αντιμετωπίζουν σημαντικά προβλήματα ανταπόκρισης στα στεγαστικά έξοδα, σε συνθήκες μείωσης των εισοδημάτων τους. Σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία της Eurostat (Πίνακας 4.36), το ποσοστό του πληθυσμού που αδυνατεί να ανταποκριθεί στα έξοδα ενοικίου ή δόσεων στεγαστικού δανείου υπερδιπλασιάστηκε, από 5,5% το 2008 σε 15,35% το 2016, ενώ στα νοικοκυριά με εισόδημα κάτω από το όριο σχετικής φτώχειας το αντίστοιχο ποσοστό έφτασε το 24,9% (2016) έναντι 12,6% το 2008.

Πίνακας 4.36: Ποσοστό πληθυσμού που αδυνατεί να ανταποκριθεί στα έξοδα ενοικίου ή δόσεων στεγαστικού δανείου, Ελλάδα, 2008-2017

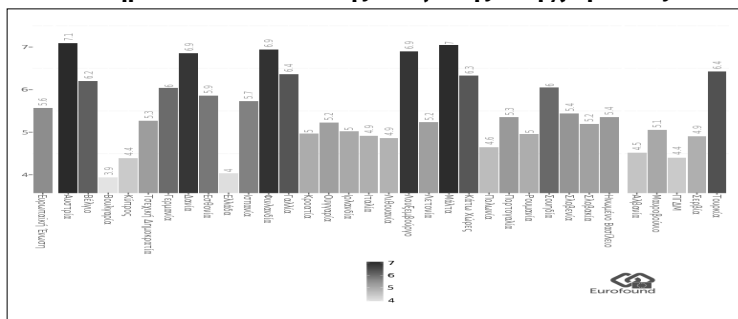
Έτος	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Σύνολο	5,5	8,6	10,2	11,0	12,9	14,9	14,6	14,3	15,3	13,5
Φτωχά νοικοκυριά	12,6	13,8	15,2	22,9	18,9	25,1	27,1	22,8	24,9	21,3

Πηγή: Eurostat

Η διόγκωση του προβλήματος της έλλειψης στέγης κατά τη διάρκεια της κρίσης σε συνδυασμό με την διαχρονική απουσία μιας ολοκληρωμένης και συνεκτικής πολιτικής από την πλευρά του κράτους έχει ως αποτέλεσμα η Ελλάδα να κατέχει την προτελευταία θέση στην σχετική κατάταξη της πρόσφατης έρευνας του Eurofound για την ποιότητα ζωής στην Ευρώπη (με βαθμό

4) ελάχιστα ψηλότερα από την τελευταία Βουλγαρία (3,9) (Γράφημα 4.37).

Γράφημα 4.37: Πως αξιολογείτε την ποιότητα των υπηρεσιών κοινωνικής στέγασης στη χώρα σας

Πηγή: Eurofound, European Quality of Life Survey, 2016

2.3.6 Πρόσβαση στις Κοινωνικές Υπηρεσίες

Η πρόσβαση σε ποιοτικές και δημόσιες κοινωνικές υπηρεσίες, ιδιαίτερα για τι πιο ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού (πχ. παιδιά, ηλικιωμένοι και Άτομα με Αναπηρία (ΑμεΑ)), αποτελεί παραδοσιακά μια από τις (πολλές) αχιλλειες πέτρες του συστήματος κοινωνικής προστασίας, με το βάρος να πέφτει αναπόφευκτα, ιδιαίτερα πριν από την κρίση, στην άτυπη γυναικεία φροντίδα μέσα στην οικογένεια. Η κρίση, όπως ήταν αναμενόμενο επιδείνωσε περαιτέρω το πρόβλημα. Η παρατεταμένη λιτότητα και η συνακόλουθη υποχρηματοδότηση των κοινωνικών υπηρεσιών έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μεγάλων κενών στην κάλυψη των αναγκών, ιδιαίτερα για τα τμήματα του πληθυσμού που επλήγησαν από την κρίση και αδυνατούν να σηκώσουν το οικονομικό βάρος της καταφυγής στον ιδιωτικό τομέα.

Στον τομέα της παιδικής φροντίδας, το μεγαλύτερο πρόβλημα συνίσταται στην δημιουργία επαρκών δομών για

στήριξη, αποτελεί πράγματι ένα νέο «κοινωνικό ζήτημα»⁴⁶. Η ακραία υλική στέρηση απειλεί την αξιοπρεπή διαβίωση ενός ολόένα και μεγαλύτερου αριθμού συμπολιτών μας, ενώ και η πρόσβαση πολλών κοινωνικών ομάδων (και ιδιαίτερα των πιο φτωχών) στην υγεία, στην κοινωνική ασφάλιση, στη στέγαση και γενικότερα σε όλο το φάσμα των κοινωνικών υπηρεσιών, καθίσταται ολόένα και πιο δύσκολη, λόγω κόστους, έλλειψης προσωπικού και ανεπάρκειας δομών. Η εμπειρική διερεύνηση αρκετών μη εισοδηματικών διαστάσεων του κοινωνικού αποκλεισμού έδειξε ότι η στέρηση είναι πολυδιάστατη και η μειο-νεξία συσσωρευμένη για ένα ανεπίτρεπτα μεγάλο τμήμα του ελληνικού πληθυσμού και αυτό αποτυπώνεται εύγλωττα στον τρόπο με τον οποίο αξιολογούν το σύστημα της κοινωνικής προστασίας της χώρας μας.

Ωστόσο, η εικόνα δεν είναι πλήρης, αφού δεν μπορεί να αποτυπώσει με ακρίβεια τα συναισθήματα και την εμπειρία των ανθρώπων που βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό. Και εδώ είναι που απαιτείται περαιτέρω ποιοτική διερεύνηση των «αθέατων» μορφών του κοινωνικού αποκλεισμού. Εμείς θα κλείσουμε την ενότητα αυτή με την παράθεση δύο ακόμη γραφημάτων που αποτυπώνουν ακριβώς τον τρόπο που βιώνουν και αισθάνονται οι άνθρωποι στην Ελλάδα της κρίσης. Στο πρώτο (Γράφημα 4.40) αναφέρεται το βίωμα της κοινωνικής απομόνωσης και αποτυπώνει μια ένδειξη αρκετά ανησυχητική για τα ελληνικά δεδομένα. Παρατηρούμε δηλαδή ότι ένα διόλου ευκαταφρόνητο 14% των ερωτηθέντων δηλώνει ότι νιώθει κοινωνικά απομονωμένο. Το νούμερο αυτό είναι ιδιαίτερα υψηλό, ιδιαίτερα αν συγκριθεί με τα αντίστοιχα βόρειων χωρών όπως πχ. η Δανία (6), Σουηδία (5) και η Φινλανδία (5), που ως εκπρόσωποι του λεγόμενου σοσιαλδημοκρατικού καθεστώ-

⁴⁶ Δανείζομαι τον όρο από το Ματσαγάνης κ.ά. (2017:73)

Άλλη μια απόδειξη ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός στις διάφορες μορφές του (υλικές και μη) είναι πλέον ένα πρόβλημα με βαθιές ρίζες στην ελληνική κοινωνία. Ένα πρόβλημα που δεν μπορεί να υποτιμάται άλλο, καθώς υπονομεύει σοβαρά την κοινωνική συνοχή και την κοινωνική αλληλεγγύη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΠΑΡΑ ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ΟΤΙ ΟΙ ΑΚΡΑΙΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΣΥΝΘΗΚΕΣ που δημιουργήθηκαν έκαναν επιτακτική την ανάγκη ανάληψης πρωτοβουλιών δημόσιας πολιτικής για την απορρόφηση των κοινωνικών επιπτώσεων που δημιούργησε η κρίση και τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης, κάτι τέτοιο δεν συνέβη. Από τη μία πλευρά, οι μεταρρυθμίσεις του ελληνικού καθεστώτος ευημερίας που δρομολογήθηκαν στο πλαίσιο εφαρμογής των μνημονιακών υποχρεώσεων της χώρας από το 2010 και μετά, οδήγησαν στην περαιτέρω αποδόμηση μιας ήδη υπολειμματικής θεσμικής κοινωνικής αλληλεγγύης. Ενώ οι περικοπές κοινωνικών δαπανών ήταν καθολικές (υγεία, κοινωνική ασφάλιση, κοινωνική πρόνοια κ.λπ.) τα μέτρα για την στήριξη των πλέον ευάλωτων κοινωνικών ομάδων ήταν σποραδικά και αποσπασματικά, αδυνατώντας να αντισταθμίσουν τις τεράστιες απώλειες που προκλήθηκαν από τα μεγάλα κόμματα λιτότητας (Σωτηρόπουλος, 2014). Από την άλλη, τα τεράστια κενά στην κοινωνική προστασία που δημιουργήθηκαν εξαιτίας της κρίσης και η αδυναμία της θεσμοποιημένης αλληλεγγύης να μετριάσει αποτελεσματικά τις κοινωνικές της επιπτώσεις,

αποτελέσαν ένα παράθυρο ευκαιρίας για την ανάπτυξη και ενδυνάμωση νέων μορφών άτυπης κοινωνικής αλληλεγγύης.

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται μια κριτική επισκόπηση των ανωτέρω βασικών πυλών του μετασχηματισμού της κοινωνικής αλληλεγγύης στην Ελλάδα της κρίσης. Πριν όμως θα παρουσιάσουμε συνοπτικά τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά της κοινωνικής αλληλεγγύης στην Ελλάδα, προκειμένου να καταδειχτεί με μεγαλύτερη σαφήνεια το εύρος και η ποιότητα των αλλαγών της μετά την κρίση εποχής.

2. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Η κοινωνική αλληλεγγύη στην Ελλάδα πριν από την οικονομική κρίση εκδηλωνόταν στο πλαίσιο ενός καθεστώτος ευημερίας το οποίο έχει ταξινομηθεί ως μέλος ενός διακριτού «νότιου καθεστώτος ευημερίας», που χαρακτηρίζεται από υπολειμματικές δημόσιες παροχές, ακραίο κατακερματισμό του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, μεγάλα κενά στην κοινωνική προστασία, επιλεκτική κατανομή των παροχών μέσω πελατειακών σχέσεων και ισχυρό ρόλο της οικογένειας στην κοινωνική προστασία και την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών (Leibfried, 1992· Ferrera, 1996). Πράγματι, η θεσμοποιημένη κοινωνική αλληλεγγύη στην Ελλάδα πριν από την κρίση παρουσίαζε όλα εκείνα τα ουσιώδη χαρακτηριστικά που συνδέονται με το προαναφερθέν καθεστώς ευημερίας. Μια κατακερματισμένη αγορά εργασίας, όπου οι εργαζόμενοι με πλήρη και σταθερή απασχόληση, οι λεγόμενοι (*insiders*) (π.χ. δημόσιοι υπάλληλοι, υπάλληλοι δημοσίων επιχειρήσεων, ελεύθεροι επαγγελματίες κ.λπ.) απολάμβαναν πλήρη κοινωνική προστασία και γενναιά δωρα επιδόματα, ενώ εκείνοι που είχαν επισφαλή σχέση με την αγο-

ρά εργασίας και οι άνεργοι (outsiders) έμεναν απροστάτευτοι και με ελάχιστες κοινωνικές παροχές. Έναν δημόσιο, διανεμητικό αλλά και ιδιαίτερα κατακερματισμένο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, που ενίσχυε και αναπαρήγαγε τον ανωτέρω διαχωρισμό μεταξύ των «εντός» και «εκτός» αγοράς εργασίας. Τη συνύπαρξη ενός Εθνικού Συστήματος Υγείας (ΕΣΥ), το οποίο εισήχθη το 1983, με ένα μεγάλο αριθμό ασφαλιστικών ταμείων υγείας που παρείχαν άνιση πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας. Και, τέλος, ένα σύστημα κοινωνικής πρόνοιας που χαρακτηριζόταν από σημαντικά κενά στο δίκτυο κοινωνικής προστασίας, την επιλεκτική κατανομή των παροχών μέσω πελατειακών σχέσεων και την απουσία ενός ελάχιστου καθεστώτος εγγυημένου εισοδήματος, το οποίο θα εξασφάλιζε την κοινωνική προστασία του συνόλου του πληθυσμού σε περίπτωση της ανάγκης (Σακελλαρόπουλος και Οικονόμου, 2006· Ματσαγγάνης, 2013). Είναι ενδεικτικό ότι το 2009, λίγο πριν το ξέσπασμα της κρίσης, το ελληνικό καθεστώς ευημερίας ήταν ένα από τα λιγότερο αποτελεσματικά στην ΕΕ στην καταπολέμηση της φτώχειας (βλ. Γράφημα 5.1).

Γράφημα 5.1: Η αποτελεσματικότητα του ελληνικού καθεστώτος ευημερίας στην καταπολέμηση της φτώχειας

Πηγή: Eurostat

Όσον αφορά την άτυπη κοινωνική αλληλεγγύη, η ελληνική οικογένεια έχει παραδοσιακά διαδραματίσει κεντρικό ρόλο

στην προστασία των μελών της από την έκθεση σε κοινωνικούς κινδύνους (Zambarloukou, 2015), αντισταθμίζοντας εν μέρει τις αποτυχίες του επίσημου τομέα. Είναι ενδεικτικό ότι για μερικούς μελετητές η Ελλάδα, όπως και οι υπόλοιπες χώρες της νότιας Ευρώπης, αποτελούν μέρος ενός ιδιαίτερου καθεστώτος ευημερίας - το οποίο χαρακτηρίζουν ως οικογενειακο-κεντρικό καθεστώς ευημερίας - όπου η οικογένεια διαδραματίζει βασικό ρόλο ως θεσμός κοινωνικής προστασίας στην περίπτωση που τα μέλη της βρεθούν εκτός αγοράς εργασίας ή δεν διαθέτουν τους απαραίτητους πόρους για να διατηρήσουν το βιοτικό τους επίπεδο (Paradopoulos and Roumpakis, 2009: 5). Αυτός ο ρόλος της οικογένειας δεν περιορίζεται στα μέλη των νοικοκυριών, αλλά αναφέρεται σε ένα εκτεταμένο δίκτυο συγγενών που παρέχει έναν μηχανισμό συγκέντρωσης και αναδιανομής των πόρων μεταξύ των μελών του (Allen and Scruggs, 2004: 116).

Εκτός από τον βασικό ρόλο της οικογένειας και σε σύγκριση με άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης, η Ελλάδα χαρακτηριζόταν από μια αδύναμη κοινωνία των πολιτών τόσο από την άποψη της ποσοτικής της διάστασης όσο και της επίσημης/θεσμικής της σύνθεσης (Αφουξενίδης, 2004). Επιπλέον, χαρακτηριζόταν από μια εκτεταμένη απάθεια προς τον εθελοντισμό, την έλλειψη πολιτικής (civic) συμμετοχής και χαμηλό απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου και εμπιστοσύνης (Αφουξενίδης, 2004, 2006 · Sotiropoulos and Karmagioli, 2006). Η υπανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα οφείλεται σε διάφορους λόγους, όπως η εξάρτησή της από το υπερτροφικό κράτος (Τσουκαλάς, 1986), η επικράτηση των πελατειακών σχέσεων (Σωτηρόπουλος, 2001), η ύπαρξη ισχυρών πολιτικών κομμάτων (Βούλγαρης, 2006) και εξάρτηση ορισμένων συνδικάτων από το κράτος (Μαυρογορδάτος, 1988).

Συμπερασματικά, η θεσμοποιημένη κοινωνική αλληλεγγύη στην Ελλάδα πριν από την κρίση ήταν κατακερματισμένη,

άδικη, πολιτικά και κοινωνικά προκατειλημμένη και αναποτελεσματική (Kourachanis et al., 2018:3), με την οικογένεια να διαδραματίζει βασικό ρόλο στην κάλυψη των κενών του επίσημου τομέα κρατικών κοινωνικών παροχών.

3. Η ΕΠΙΒΑΛΛΟΜΕΝΗ ΠΕΡΙΣΤΟΛΗ ΤΗΣ ΘΕΣΜΟΠΟΙΗΜΕΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ

Η κρίση υπογράμμισε με εμφατικό τρόπο την αναποτελεσματικότητα της θεσμοποιημένης κοινωνικής αλληλεγγύης του κράτους ευημερίας, η οποία αποδείχτηκε ανήμπορη να μετριάσει τις κοινωνικές της συνέπειες. Η νεοφιλελεύθερη λιτότητα, η οποία είχε ήδη εμφανιστεί από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 στο πλαίσιο των διεθνών οργανισμών (Σακελλαρόπουλος, 2011: 54), κατέστη η κυρίαρχη πολιτική απάντηση για την αντιμετώπιση της κρίσης της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ΟΝΕ) και της κρίσης χρέους των πιο προβληματικών κρατών μελών της ΕΕ (Schmidt and Thatcher, 2013).

Τα διαδοχικά μνημόνια που επιβλήθηκαν στην Ελλάδα μετά το 2010, εξελίχθηκαν ως η ισχυρότερη μορφή παρεμβατικότητας των υπερεθνικών θεσμών στην επιβολή των μεταρρυθμίσεων στη χώρα, καθώς η τελευταία έχασε κάθε δυνατότητα αυτονομίας στην άσκηση πολιτικής (Grahl and Teague, 2013 · Feronas, 2018). Αποτέλεσαν τη μόνη διαθέσιμη πηγή χρηματοδότησης, ασκώντας τεράστια πίεση για τη μεταρρύθμιση του ελληνικού κράτους, με πρωταρχική έμφαση στη δημοσιονομική εξυγίανση, την εσωτερική υποτίμηση καθώς και μια λεπτομερή καταγραφή των μεταρρυθμίσεων που πρέπει να εφαρμοστούν σε όλα τα βασικά πεδία πολιτικής (Theodoropoulou, 2014). Απόδειξη της πολύ ισχυρής επιβολής των μεταρρυθμίσεων αποτελεί το γεγονός ότι παρά την εναλλαγή κυβερνήσεων και

πολιτικών συνασπισμών διαφορετικών ιδεολογικών αποχρώσεων στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης, ουδέποτε τέθηκε σε σοβαρή αμφισβήτηση η υλοποίηση των όρων των Μνημονίων (Theodoropoulou, 2014: 19). Η ανάγκη για λήψη σκληρών αποφάσεων και την παρακολούθηση των μεταρρυθμίσεων είχε ως αποτέλεσμα την ταχεία συγκέντρωση της εξουσίας στην κορυφή της εκτελεστικής εξουσίας που πήρε δύο μορφές: Πρώτον, το Γραφείο του Πρωθυπουργού εξελίχθηκε ως ο κύριος παίκτης στην προώθηση και την παρακολούθηση της μεταρρυθμίσεων καθώς και την υποβολή εκθέσεων στην «Τρόικα». Δεύτερον, το Υπουργείο Οικονομικών έγινε ο δεύτερος βασικός παράγοντας στο εσωτερικό της κυβέρνησης, δεδομένου ότι απέκτησε κρίσιμες αρμοδιότητες λήψης αποφάσεων από άλλα υπουργεία, προκειμένου να επιδιωχθεί η δημοσιονομική εξυγίανση (Guillen and Pavolini, 2015 · Sotiropoulos, 2015). Από την άλλη πλευρά, οι παραδοσιακές ομάδες πίεσης όπως τα συνδικάτα και οι κοινωνικοί εταίροι έχασαν τη δύναμή τους, ενώ οι κοινοβουλευτικές συζητήσεις αντικαταστάθηκαν από τις ρυθμίσεις νομοθετικού περιεχομένου μέσω Προεδρικών Διαταγμάτων (Sotiropoulos, 2015). Όπως σημειώνουν οι Guillen και Pavolini (2015), «η χάραξη πολιτικής μεταφέρθηκε σε σημαντικό βαθμό στο κεντρικό επίπεδο. Οι μεταρρυθμίσεις εξελίχθηκαν σε μια διαδικασία εκ των άνω προς τα κάτω με δύο κεντρικούς δρώντες (actors), τις μη εκλεγμένες υπερεθνικές αρχές και την κορυφή των εθνικών κυβερνήσεων».

Οι μεταρρυθμίσεις που εφαρμόστηκαν στο πλαίσιο υλοποίησης των μνημονιακών υποχρεώσεων της χώρας, οδήγησαν στην περαιτέρω υποβάθμιση ενός ήδη διάτρητου δικτύου κοινωνικής προστασίας. Το συνολικό αποτέλεσμα των μεταρρυθμίσεων σε σημαντικούς τομείς κοινωνικής πολιτικής αποκαλύπτει μια διαδικασία περιστολής της θεσμοποιημένης κοινωνικής αλληλεγγύης (Feronas, 2017 · Kourahanis et al., 2018).

Η αγορά εργασίας και το ασφαλιστικό σύστημα ήταν οι δύο παραδοσιακοί πυλώνες του ελληνικού καθεστώτος ευημερίας που υπέστησαν ριζικές θεσμικές αλλαγές, ενώ σοβαρές περικοπές επιβλήθηκαν σε όλους σχεδόν τα πεδία της κοινωνικής πολιτικής (υγεία, κοινωνική πρόνοια κ.λπ.) (Guillen and Pavolini, 2015 · Feronas, 2018). Στις ενότητες που ακολουθούν, επιχειρείται μια κριτική επισκόπηση των κυριότερων μεταρρυθμίσεων που υλοποιήθηκαν σε ορισμένους καίριους τομείς κοινωνικής πολιτικής κατά την περίοδο της κρίσης, με τις ευλογίες αν όχι με την επιβολή από την πλευρά των διεθνών δανειστών.

3.1 Οι Μεταρρυθμίσεις στην Αγορά Εργασίας

3.1.1 Η απορρύθμιση του θεσμικού πλαισίου

Οι θεσμικές παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας αποτέλεσαν ένα κομβικό πεδίο μεταρρυθμίσεων. Η ελληνική αγορά εργασίας, πριν από την κρίση, χαρακτηριζόταν από ένα ιδιαίτερα αυστηρό θεσμικό πλαίσιο προστασίας της απασχόλησης που συνέβαλε σ' έναν υψηλό βαθμό κατάτμησης ανάμεσα σε (α) μια υψηλά προστατευμένη και συνοδευόμενη από πλήρη κοινωνικά δικαιώματα «επίσημη» αγορά εργασίας – δημόσιο, ΔΕΚΟ κ.λπ. και (β) μια περιφερειακή, δευτερεύουσα αγορά εργασίας – εργαζόμενοι με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, εποχική απασχόληση, αδήλωτη εργασία κ.λπ. – με χαμηλή ή καθόλου προστασία και κοινωνικά δικαιώματα. Οι τελευταίοι περιλαμβάνουν ένα μεγάλο τμήμα του εργατικού δυναμικού (π.χ. νέοι εργαζόμενοι, γυναίκες, και μετανάστες), που εργάζονται υπό συνθήκες αδύναμης προσκόλλησης στην αγορά εργασίας, χαμηλή αμοιβή και συχνά κακές συνθήκες εργασίας. Για ορισμένους μελετητές, η αυστηρή νομοθεσία για την προστασία της απασχόλησης αποτελεί κληρονομιά των αυταρχικών/δικτατορικών καθεστώτων της νότιας Ευρώπης και ως συνέπεια της καθυστερημέ-

νης ανάπτυξης των συστημάτων αποζημίωσης ανεργίας (που εισήχθησαν πλήρως μόνο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980). Με την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα στη δεκαετία του '70, οι διαδοχικές κυβερνήσεις που ανέλαβαν την εξουσία απέφυγαν την κατάργηση της εργατικής νομοθεσίας που κληρονομήθηκε από το αυταρχικό παρελθόν, λόγω της ανησυχίας για πιθανές κοινωνικές αναταραχές που θα μπορούσαν να αποσταθεροποιήσουν τη μετάβαση σε ένα νέο πολιτικό καθεστώς (Karamesini, 2008).

Οι θεσμικές παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας είχαν ως αφετηρία το δημόσιο τομέα. Υπό την επίκληση της μείωσης των δημοσίων ελλειμμάτων και τη δημιουργία όρων κοινωνικού αυτοματισμού και τεχνητών διαιρέσεων ανάμεσα στους εργαζομένους, επιβλήθηκαν η δραματική και με πολλαπλές επιπτώσεις συρρίκνωση της δημόσιας απασχόλησης, η άρση της μονιμότητας με τη μορφή της «εργασιακής εφεδρείας» και με το επιχείρημα της κατάργησης οργανισμών και οργανικών θέσεων, η αύξηση του ωραρίου στις 40 ώρες, το πάγωμα μισθών και η καθιέρωση ενιαίου μισθολογίου με όρους γενικής υποβάθμισης, η οριζόντια περικοπή αποδοχών στις ΔΕΚΟ και η μείωση και η κατάργηση επιδομάτων, σε βαθμό που οι εισοδηματικές απώλειες σε ορισμένες κατηγορίες να υπερβαίνουν το 25%. Τα μέτρα αυτά, εντάσσονται σε μια στρατηγική τριτοκοσμοποίησης της εργασίας με αποτέλεσμα τη βίαιη αναδιανομή του πλούτου εις βάρος των εργαζομένων και με μη αναστρέψιμες συνέπειες για την κοινωνική προστασία των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων (Κουζής κ.ά., 2011). Παράλληλα, απέτυχαν να συμβάλουν στην αύξηση της απασχόλησης, με την ανεργία να βαίνει ανεξέλεγκτη, σε μια χώρα που διέθετε παραδοσιακά ένα από το πιο υπολειμματικά συστήματα προστασίας των ανέργων - χαμηλά ανταποδοτικά επιδόματα, μικρή διάρκεια επιδό-

τησης και πολύ περιορισμένο αριθμό των δικαιούχων σε σχέση με τις πραγματικές ανάγκες.

Στον ιδιωτικό τομέα, οι παρεμβάσεις⁴⁷ υπήρξαν εξίσου, αν όχι περισσότερο οδυνηρές, με την επίκληση, αυτή τη φορά, του ελλείμματος ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας και με τα επιχειρήματα της μείωσης της κατάρτησης της αγοράς εργασίας και της δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας (Perez and Matsaganis, 2018: 15). Όπως αποδείχτηκε, ωστόσο, όχι μόνο δεν κατάφεραν να συμβάλουν στην άρση των παραπάνω διαρθρωτικών προβλημάτων της ελληνικής αγοράς εργασίας, αλλά προκάλεσαν μείωση των μισθών, αύξηση των ευέλικτων και επισφαλών μορφών απασχόλησης, διευκόλυνση των απολύσεων και αποκέντρωση του συστήματος συλλογικής διαπραγμάτευσης (Petmesidou and Glatzer, 2015· Perez and Matsaganis, 2018:15). Ειδικότερα, στο πεδίο της νομοθεσίας για την προστασία της απασχόλησης, τα μέτρα αποσκοπούσαν (α) στη χαλάρωση της νομοθεσίας για την προστασία των εργαζομένων με σταθερές συμβάσεις, (β) στη διευκόλυνση της μεγαλύτερης χρήσης προσωρινών συμβάσεων και συμβάσεων ορισμένου χρόνου και (γ) στην εισαγωγή ρυθμίσεων για τη διευθέτηση του χρόνου εργασίας (Theodoropoulou, 2014). Όσον αφορά το σύστημα συλλογικής διαπραγμάτευσης, οι μεταρρυθμίσεις επέφεραν την κατάργηση της εθνικής συλλογικής σύμβασης εργασίας και τον καθορισμό του κατώτατου μισθού μετά από νομοθετική ρύθμιση. Με τον τρόπο αυτό, το 2012 ο κατώτατος μισθός μειώθηκε από 750 σε 580 ευρώ και 511 ευρώ για τα άτομα κάτω των 25 ετών. Παράλληλα, οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας σταδιακά μεταφέρθηκαν από το εθνικό/κλαδικό επίπεδο προς το αποκεντρωμένο επιχειρηματικό ή και ατομικό επίπεδο.

⁴⁷ Πρόκειται για τους Νόμους 3833/2010, 3845/2010, 3899/2010, 4024/2011, 4046/2012. Για λεπτομερή ανάλυση των νομοθετημάτων βλ. Κουζή κ.ά., 2011 και Karantinos, 2012.

δο (Petmesidou and Glatzer, 2015 · Guilen and Pavolini, 2015). Συνολικά, οι μεταρρυθμίσεις του θεσμικού πλαισίου της αγοράς εργασίας έχουν βλάψει σοβαρά τα εργασιακά δικαιώματα και έχουν οδηγήσει στην ανάπτυξη ενός μοντέλου ευελιξίας χωρίς ασφάλεια (Petmesidou, 2018).

3.1.2 Η αποδυνάμωση του συστήματος κοινωνικής προστασίας των ανέργων

Στο πεδίο της κοινωνικής προστασίας των ανέργων, η περιτομή ήταν επίσης η κυρίαρχη τάση, παρά τη μαζική αύξηση της ανεργίας από το 2008 (Theodoropoulou, 2018: 16). Η εισοδηματική στήριξη των ανέργων στην Ελλάδα παρέχεται παραδοσιακά, μέσω του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, δηλαδή είναι δομημένη στη βάση του προγενέστερου εργασιακού και ασφαλιστικού ιστορικού των δικαιούχων και ως εκ τούτου, από τη φύση του, περιορισμένης κάλυψης και διάρκειας⁴⁸. Το τακτικό επίδομα ανεργίας παρέχεται από τον Οργανισμό Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ), κατά βάση χωρίς εισοδηματικά κριτήρια και διέπεται από ένα περίπλοκο καθεστώς ασφαλιστικών προϋποθέσεων (αριθμός ενσήμων και χρονική διάρκεια ασφάλισης). Το ύψος του επιδόματος ανερχόταν ως το 2012 στα 454 ευρώ, ενώ η διάρκεια της επιδότησης ήταν μικρή συγκριτικά με τις άλλες χώρες της ΕΕ και κυμαινόταν, ανάλογα με το ασφαλιστικό ιστορικό μεταξύ 5-12 μηνών. Από τα παραπάνω γίνεται προφανές ότι το τακτικό επίδομα ανεργίας κάλυπτε ένα μικρό ποσοστό των ανέργων, αφού εξ ορισμού άφηνε εκτός όλους τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας (ιδιαίτερα τους νέους), τους μακροχρόνια ανέργους και τους αυτοαπασχολούμενους. Για την κάλυψη των μακροχρόνια ανέργων θεσπίστηκε το 2001 ένα επίδομα μακροχρόνιας ανεργίας, ιδιαι-

⁴⁸ Η δαπάνη για παθητικές πολιτικές πριν από την κρίση απορροφούσαν περίπου 0,7% του ΑΕΠ.

τερα χαμηλού ύψους (200 ευρώ μηνιαίως) και με πολύ αυστηρά κριτήρια επιλεξιμότητας (αφορούσε μόνο όσους είχαν λάβει ήδη το τακτικό επίδομα ανεργίας επί 12 μήνες, ετήσιο εισοδηματικό όριο 5000 ευρώ και ηλικιακό όριο 45+). Ως εκ τούτου, ο αριθμός των δικαιούχων και αυτής της συγκεκριμένης παροχής κομάνθηκε σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα πριν από την κρίση (μέγιστος αριθμός 3.000 μακροχρόνια άνεργοι το 2011) (Ματσαγγάνης κ.ά., 2017:70).

Η κοινή λογική υπαγορεύει την ισχυροποίηση του συστήματος κοινωνικής προστασίας των ανέργων σε περιόδους δραματικής αύξησης της ανεργίας. Ακόμη και η ίδια η ΕΕπ σημείωνε το 2013 ότι «στη διάρκεια μιας οικονομικής κρίσης οι κανόνες επιλεξιμότητας και τα ποσοστά αναπλήρωσης των επιδομάτων ανεργίας πρέπει να ανταποκρίνονται στην επιτάχυνση του ρυθμού απώλειας θέσεων εργασίας και στην αυξημένη ανάγκη σταθεροποίησης του εισοδήματος των ανέργων, ενώ καθώς μειώνεται η πιθανότητα εύρεσης μιας θέσης εργασίας πρέπει να προσαρμόζεται ανάλογα η διάρκεια της επιδότησης». Ωστόσο, οι εγχώριες πολιτικές επιλογές που υιοθετήθηκαν κατά τη διάρκεια της κρίσης, υπό την επιρροή των προγραμμάτων διάσωσης, κινήθηκαν ουσιαστικά προς την αντίθετη κατεύθυνση.

Η αρχή έγινε το 2012 με τη μείωση του τακτικού επιδόματος ανεργίας (ταυτόχρονα με τη μείωση του κατώτατου μισθού) από 454 σε 360 ευρώ το μήνα (Ν.4052/2012, Κοινή Υπουργική Απόφαση (ΚΥΑ) 3800/359/1/3/2012), ενώ από το 2014 μειώθηκε σταδιακά η μέγιστη διάρκεια επιδότησης στις 400 μέρες συνολικά σε βάθος τετραετίας (Ν.3986/2011). Οι αλλαγές αυτές σηματοδότησαν μια περαιτέρω υποβάθμιση της εισοδηματικής στήριξης των ανέργων ακόμη και σε σύγκριση με την προ κρίσης εποχή.

Δεύτερον, η επιδότηση της μακροχρόνιας ανεργίας παρέμεινε υπολειμματική. Από τη μία πλευρά, ο Ν.4093/2012 διευ-

ρυνε τα ηλικιακά (20-66 ετών) και εισοδηματικά (10.000 ετήσιο οικογενειακό εισόδημα προσαυξανόμενο κατά 586 ευρώ για κάθε ανήλικο τέκνο) όρια για τη λήψη του επιδόματος. Από την άλλη, ωστόσο, διατήρησε σταθερή την αξία του επιδόματος (200 ευρώ μηνιαίως), τη μέγιστη διάρκεια της επιδότησης (έως 12 μήνες), καθώς και την προϋπόθεση της προηγούμενης 12μηνιαίας επιδότησης από το τακτικό επίδομα ανεργίας. Οι περιορισμοί αυτοί σε συνδυασμό με τις εξαιρετικά χαμηλές πιστώσεις που διατέθηκαν για τη χορήγησή του (100.000 ευρώ ετησίως) είχαν ως αποτέλεσμα την διατήρηση του αριθμού των δικαιούχων σε πολύ χαμηλά επίπεδα (21.350 άτομα το 2015) (Ματσαγγάνης κ.ά., 2017: 71).

Τρίτον, η θεσμοθέτηση για πρώτη φορά (Ν.4093/2012) ενός βοηθήματος ανεργίας για τους αυτοαπασχολούμενους (με έναρξη ισχύος από το 2013), στο ύψος του τακτικού επιδόματος ανεργίας, αλλά με μικρότερη διάρκεια (3-9 μήνες) αποδείχτηκε προβληματική. Οι πολύ αυστηρές προϋποθέσεις χορήγησής του, με κυριότερη την ολοσχερή εξόφληση των ασφαλιστικών οφειλών των δικαιούχων έχει ως αποτέλεσμα ο αριθμός των ωφελούμενων να παραμένει εξαιρετικά χαμηλός (4.135 άτομα το 2016).

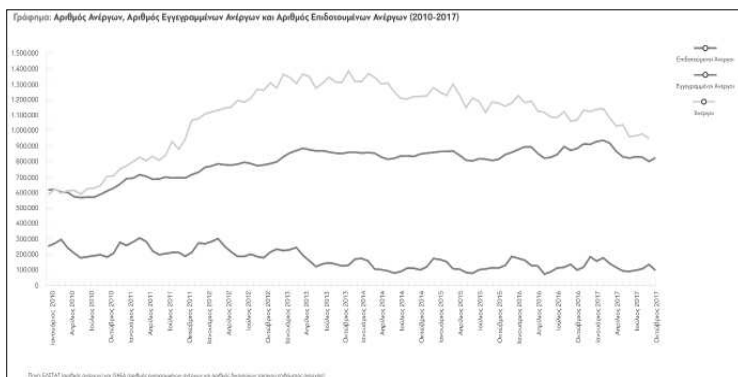
Τέλος, τις παροχές κατά τις ανεργίας συμπληρώνουν μια σειρά εισοδηματικών βοηθημάτων από τον ΟΑΕΔ, πολύ χαμηλού ύψους και διάρκειας, όπως το Ειδικό Βοήθημα λόγω Επίσχεσης Εργασίας ή Διακοπής Εργασιών, το Ειδικό Βοήθημα μετά τη Λήξη της Τακτικής Επιδότησης Ανεργίας, το Ειδικό Βοήθημα μετά από τρίμηνη παραμονή στο Μητρώο Ανέργων, το Ειδικό Βοήθημα σε όσους εξέτισαν ποινή στερητική της ελευθερίας (Αποφυλακισθέντες) και το Ειδικό Εποχικό Βοήθημα⁴⁹.

Εν κατακλείδι, σε μια περίοδο που η διόγκωση της ανεργίας έχει λάβει τις διαστάσεις ενός «νέου κοινωνικού ζητήματος» (Ματσαγγάνης κ.ά., 2017:73), η συντριπτική πλειοψηφία

⁴⁹ Πηγή: <http://www.oaed.gr/eidika-boethemata>

των ανέργων παραμένει χωρίς καμία εισοδηματική στήριξη. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ ο αριθμός τους στα χρόνια της κρίσης πολλαπλασιάζεται, ο αντίστοιχος αριθμός όσων λαμβάνουν επιδότηση ανεργίας μειώνεται δραματικά. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς πρόσφατης μελέτης που αξιοποιεί στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ και του ΟΑΕΔ (Ματσαγγάνης και Λεβέντη, 2017), το 2010 όταν ο αριθμός των ανέργων ήταν ακόμη 639.000, οι δικαιούχοι του τακτικού επιδόματος ανεργίας ήταν 224.000 (ποσοστό κάλυψης 35,1%). Αντίθετα, το πρώτο δεκάμηνο του 2017, ενώ ο αριθμός των ανέργων είχε φτάσει 1.030.000, ο αριθμός όσων ελάμβαναν επίδομα ανεργίας είχε μειωθεί σε 121.000 (ποσοστό κάλυψης 11,8%) (Βλ. Γράφημα 5.2).

Γράφημα 5.2: Αριθμός ανέργων και δικαιούχοι επιδόματος ανεργίας

Πηγή: Ματσαγγάνης και Λεβέντη, (2017). Πως αντιμετωπίζει τη φτώχεια το ελληνικό κράτος. <https://www.dianeosis.org/2017/12/antimetopisi-tis-ftoxeias-kai-kratiki-politiki/>

3.1.3 Ενεργητικές πολιτικές

Οι ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης στην Ελλάδα πριν από την κρίση ήταν υπολειμματικές απορροφώντας συνολικά περίπου το 0,25% του ΑΕΠ, ενώ ο αριθμός των δικαιούχων ήταν

μικρότερος από το 1/5 των εγγεγραμμένων ανέργων. Αρχίζαν να εφαρμόζονται το 1984 με την εποπτεία και την οικονομική βοήθεια των διαρθρωτικών ταμείων της ΕΕ και περιλάμβαναν επιδοτήσεις προς τους εργοδότες προκειμένου να προσλάβουν νέους εργαζόμενους, σε όσους ξεκινούσαν τη δική τους επιχείρηση και για επανεκπαίδευση. Από το 1985 έως το 2008, οι ωφελούμενοι των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης ανέρχονταν στις 35.000 ετησίως, αντιπροσωπεύοντας το 10-12% των εγγεγραμμένων ανέργων. Οι περισσότερες μελέτες αξιολόγησης σχετικά με τον αντίκτυπο των ενεργητικών πολιτικών (επιδότηση δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας), εκτιμούν ότι το ποσοστό των ωφελουμένων που παρέμειναν στην απασχόληση και μετά το τέλος της επιδοτούμενης περιόδου ανερχόταν γύρω στο 25-30% (Δημούλας και Μιχαλοπούλου, 2008). Αυτό σημαίνει ότι η καθαρή επίδραση τους στο σύνολο του επιπέδου της απασχόλησης ήταν μικρότερη από 0,3%, αν και εφαρμόστηκαν σε μια περίοδο υψηλής οικονομικής ανάπτυξης.

Όπως υποστηρίζει ο Δημούλας (2010), οι ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης στην Ελλάδα, σε όλη τη διάρκεια της προ κρίσης εποχή συνέβαλαν α) στην αναπαραγωγή των πελατειακών σχέσεων του κομματικού συστήματος με την προνομιούχηση των ρουσφετολογικών προσλήψεων στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, β) την επιλεκτική χρηματική ενίσχυση των πολύ μικρών επιχειρήσεων (επιδότηση νέων θέσεων εργασίας) και των αυτοαπασχολούμενων (επιδότηση νέων ελευθέρων επαγγελματιών) και την εξίσου επιλεκτική παροχή επιδομάτων (επιδόματα κατάρτισης) σε ανέργους που δεν είχαν δικαίωμα λήψης επιδόματος ανεργίας, γ) την ονομαστική μείωση των δεικτών ανεργίας, δ) την τοπική ανταπόκριση στις προτροπές της Ε.Ε. και των άλλων διεθνών οργανισμών για την αύξηση της βαρύτητας των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης, χωρίς παράλληλη αύξηση του συνολικού ύψους των ήδη

πενιχρών κοινωνικών δαπανών, ε) την ενίσχυση της αγοραίας αντίληψης για τη διαχείριση της κοινωνικής πολιτικής, στ) την ανάπτυξη παρασιτικών συμπεριφορών από την πλευρά των επιδοτούμενων επιχειρήσεων, και ε) την εκτόνωση των αντιδράσεων απέναντι στην αδυναμία του κράτους και των υπηρεσιών απασχόλησης (ΟΑΕΔ) να υποστηρίξουν αποτελεσματικά την κοινωνική προστασία των ανέργων και την ένταξή τους σε αξιοπρεπείς θέσεις εργασίας.

Κατά την περίοδο της κρίσης, οι κύριες παρεμβάσεις που υλοποιούνται ακολουθούν τις παραδοσιακές ταξινομήσεις, επιχειρώντας, ωστόσο, να εισάγουν ορισμένα καινοτόμα στοιχεία (ιδιαίτερα σε ότι αφορά την καταπολέμηση της ανεργίας των νέων) και να αξιοποιήσουν σε μεγαλύτερο βαθμό τις δυνατότητες και τα εργαλεία της ευρωπαϊκής χρηματοδότησης. Στο πλαίσιο αυτό, οι βασικότερες κατηγορίες ενεργητικών πολιτικών που υλοποιούνται σήμερα, όπως ταξινομούνται από το Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (ΥΕΚΑΚΑ)⁵⁰ και τον ΟΑΕΔ είναι οι ακόλουθες:

- *Προγράμματα εγγυημένης απασχόλησης στον δημόσιο τομέα/ Προγράμματα Κοινωφελούς Εργασίας* με στόχο την καταπολέμηση της ανεργίας κατηγοριών υψηλού κινδύνου μακροχρόνια ανέργων και επανασύνδεσή τους με την αγορά εργασίας, μέσω της απόκτησης επαγγελματικής εμπειρίας και των νέων δεξιοτήτων.
- *Προγράμματα για την υποστήριξη της ένταξης των νέων στην αγορά εργασίας* (κατάρτιση, απόκτηση εργασιακής εμπειρίας, στήριξη επιχειρηματικότητας)
- *Προγράμματα Εγγυημένης Απασχόλησης στον Ιδιωτικό Τομέα*, με στόχο τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και παρέχουν κίνητρα στις επιχειρήσεις για την πρόσληψη ανέργων με την επιχορήγηση του μισθολογικού και μη μι-

⁵⁰ <http://www.opengov.gr/minlab/?p=3665>

οθολογικού κόστους. Αφορούν ιδίως νέους, μακροχρόνια ανέργους, ανέργους μεγαλύτερης ηλικίας, ειδικές ομάδες ανέργων και ΑμεΑ.

- *Ενίσχυση της επιχειρηματικότητας*, με στόχο τη συμβουλευτική και οικονομική υποστήριξη νέων κυρίως, ανέργων ηλικίας 18-29 ετών κατά την ανάπτυξη της επιχειρηματικής τους πρωτοβουλίας, συμπεριλαμβανομένης της στόχευσης αυτής σε δυναμικούς κλάδους της οικονομίας.
- *Προγράμματα κατάρτισης*, με στόχο την ενίσχυση, την εξειδίκευση και τον εκσυγχρονισμό των δεξιοτήτων του εργατικού δυναμικού και μπορούν να συνδυάζουν μάθηση στον χώρο εργασίας και μάθηση στην τάξη, ενώ μπορεί να περιλαμβάνουν κατάρτιση σε συνδυασμό με τοποθέτηση σε θέση εργασίας για την απόκτηση εργασιακής εμπειρίας. Ορισμένα προγράμματα κατάρτισης σε συγκεκριμένους κλάδους με προοπτικές δημιουργίας θέσεων εργασίας, υλοποιούνται με την συμμετοχή των κοινωνικών εταίρων στον σχεδιασμό και την υλοποίηση των δράσεων.

Είναι προφανές ότι στην περίοδο της τρέχουσας οικονομικής κρίσης, ο ρόλος των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης είναι ιδιαίτερα κρίσιμος για την κοινωνική προστασία των ανέργων και την αύξηση της απασχόλησης. Ωστόσο, τα ανωτέρω μέτρα απασχόλησης που υιοθετούνται από τις ελληνικές κυβερνήσεις είναι στην καλύτερη περίπτωση υπολειμματικά και με αμφίβολο αντίκτυπο στη δημιουργία νέων και βιώσιμων θέσεων εργασίας. Δεν διασφαλίζουν αξιοπρεπείς πόρους στις περισσότερες ευάλωτες ομάδες, ούτε αυξάνουν σημαντικά τον αριθμό των δικαιούχων των παροχών, που μετριέται ως ο λόγος προς τον συνολικό αριθμό των εγγεγραμμένων ανέργων. Συνιστούν κυρίως μεμονωμένες και ευκαιριακές πρωτοβουλίες που εξαρτώνται οικονομικά από την Ε.Ε. και κατευθύνονται προς προτεραιότητες που είναι προκαθορισμένες από τα ευρωπαϊκά

διαρθρωτικά ταμεία (Dimoulas, 2014). Αντίθετα, μια αποτελεσματική αντιμετώπιση της ανεργίας προϋποθέτει ένα νέο μίγμα πολιτικής, που θα εξισορροπεί τις κυρίαρχες νέο-φιλελεύθερες επιλογές με μια εστίαση στην κοινωνική προστασία των ανέργων και την ενίσχυση της συνολικής ζήτησης (συμπεριλαμβανομένης της ζήτησης εργασίας). Αυτό με τη σειρά του προϋποθέτει την αποδόμηση των κυρίαρχων απόψεων σχετικά με τα αίτια της ανεργίας (π.χ. μονόπλευρη έμφαση στα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της) και τον ευρύτερο ρόλο του κράτους στην οικονομία και την κοινωνία (Καραλής, 2015).

3.2 ΟΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ ΣΤΗΝ ΕΞΑΤΟΜΙΚΕΥΣΗ ΤΟΥ ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ

Στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης, η ασφαλιστική μεταρρύθμιση που σηματοδοτήθηκε από μια σειρά διαδοχικών μηνιακών νομοθετημάτων⁵¹, μείωσε δραματικά το εισόδημα των σημερινών συνταξιούχων, άλλαξε ριζικά τη δομή του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης της χώρας, έκανε αυστηρότερες τις προϋποθέσεις συνταξιοδότησης, και επιφυλάσσει ένα δυσοίωνα μέλλον για τους μελλοντικούς συνταξιούχους.

Η πιο ορατή επίπτωση των παρεμβάσεων αφορούσε στη δραστική μείωση του εισοδήματος των σημερινών συνταξιούχων. Η αδυναμία κρατικής χρηματοδότησης, η εκτίναξη των ποσοστών ανεργίας και κατά συνέπεια η μείωση των ασφαλιστικών εισφορών, σε συνδυασμό με την εξάπλωση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης και αδήλωτης εργασίας, συρρίκνωσαν δραματικά τα έσοδα του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης. Οι εξελίξεις αυτές, σε συνδυασμό με τον δεδομένο πρωταρχικό μνημονιακό στόχο για έλεγχο της αύξησης των δαπανών

⁵¹ Ν. 3863/2010, 3864/2010, 3865/2010, 4046/2012, 4052/2012, 4387/2016

του συστήματος, οδήγησαν στην προώθηση συνεχόμενων και συσσωρευμένων περικοπών των συντάξεων (κύριων και επικουρικών) και είχαν ως αποτέλεσμα μια μεσοσταθμική μείωση τους άνω του 45%. Αν στις περικοπές αυτές συνυπολογιστεί και η σταδιακή κατάργηση του ΕΚΑΣ, καταλαβαίνει κανείς τις οδυνηρές επιπτώσεις στο διαθέσιμο εισόδημα των σημερινών συνταξιούχων (βλ. και κεφάλαιο 4). Από την άλλη πλευρά, το μπαράζ των μειώσεων δεν κατάφερε, όπως ήταν αναμενόμενο, να λύσει το πρόβλημα οικονομικής βιωσιμότητας του συστήματος, αφενός λόγω της υποβάθμισης των εσόδων που προαναφέρθηκε και αφετέρου λόγω της εξώθησης πολλών εργαζόμενων στη συνταξιοδότηση, ιδίως κατά την πρώτη τριετία (Κουμαριανός, 2018).

Όσον αφορά την αρχιτεκτονική του νέου συστήματος, αυτό απομακρύνεται από την παραδοσιακή λογική ενός συστήματος κοινωνικής και διαγενεακής αλληλεγγύης τύπου Bismarck, και ακολουθώντας τις ευρωπαϊκές τάσεις⁵², προσεγγίζει ένα εξατομικευμένο σύστημα πολλών επιπέδων που διαχωρίζει τις ανταποδοτικές από τις μη ανταποδοτικές παροχές, με την καταβολή από το 2015 μιας εθνικής «οιονεις καθολικής» και μιας ανταποδοτικής σύνταξης (Ματσαγγάνης, 2011 · Βενιέρης, 2011 · Petmesidou, 2012). Η εθνική σύνταξη χρηματοδοτείται από τη γενική φορολογία και καταβάλλεται από τον νέο Ενιαίο Φορέα Κοινωνικής Ασφάλισης (ΕΦΚΑ). Απαραίτητη προϋπόθεση για την χορήγηση του πλήρους ποσού της εθνικής σύνταξης που έχει οριστεί στα 384 ευρώ, είναι η συμπλήρωση 40 ετών μόνιμης και νόμιμης διαμονής στην Ελλάδα και τουλάχιστον 20 ετών ασφάλισης. Για κάθε έτος ασφάλισης που υπολείπεται των 20

⁵² Σύμφωνα με τον Στεργίου (2016:83), με τις επιχειρούμενες αλλαγές «το ελληνικό συνταξιοδοτικό σύστημα επιχειρεί να προσαρμοστεί σταδιακά, με το δικό του τρόπο, στη λογική της πολυεπίπεδης προστασίας (multipillar system), μιας προστασίας που συνδυάζει δημόσιο και ιδιωτικό σ' ένα οικοδόμημα με περισσότερους πυλώνες».

ετών, το ποσό της εθνικής σύνταξης μειώνεται κατά 2%, εφόσον όμως έχουν σε κάθε περίπτωση συμπληρωθεί τουλάχιστον 15 έτη ασφάλισης⁵³. Όπως γίνεται αντιληπτό, με τη θέσπιση του ύψους της εθνικής σύνταξης στα όρια της φτώχειας (380 ευρώ για μονομελές νοικοκυριό για το 2017), επιχειρείται ο περιορισμός της κρατικής εγγύησης στην καταπολέμηση της φτώχειας των συνταξιούχων, ενώ παράλληλα αποδυναμώνεται η αλληλεγγύη και εξατομικεύεται η ευθύνη του ασφαλιστικού κινδύνου.

Η εθνική σύνταξη θα συμπληρώνεται από μια ανταποδοτική σύνταξη που θα υπολογίζεται στη βάση ενός συστήματος νοητής κεφαλαιοποίησης καθορισμένων εισφορών. Στο σύστημα αυτό, τα κεφάλαια που συσσωρεύονται από τις ασφαλιστικές εισφορές των εργαζομένων χρησιμοποιούνται για να χρηματοδοτήσουν τους σημερινούς συνταξιούχους. Ωστόσο, δημιουργείται παράλληλα και ένας ατομικός λογαριασμός για κάθε εργαζόμενο, που πιστώνεται νοητά (χωρίς δηλαδή να γίνεται πραγματική κατάθεση των εισφορών, συμπεριλαμβανομένων και των εργοδοτικών εισφορών). Έτσι, όταν φτάσει η περίοδος της συνταξιοδότησης των εργαζομένων, οι συντάξεις τους συνδέονται άμεσα με το ποσό των νοητών λογαριασμών, το οποίο μετατρέπεται σε ισόβια σύνταξη, ανάλογα με το προσδόκιμο ζωής κατά τη συνταξιοδότηση (Κουμαριανός, 2017: 57). Η μη εγγύηση του επιπέδου των παροχών και η αβεβαιότητα που εμπεριέχει για τον ασφαλισμένο το συγκεκριμένο σύστημα, οφείλονται στο γεγονός ότι ο ίδιος ο ασφαλισμένος ατομικά αναλαμβάνει τους μελλοντικούς χρηματοοικονομικούς (π.χ. ρήτρα μηδενικού ελλείμματος) και δημογραφικούς (π.χ. αύξηση ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης) κινδύνους, με αποτέλεσμα κατά το έτος της συνταξιοδότησής του το (νοητό) κεφάλαιο που έχει συσσω-

⁵³ Ειδικότερα: Για 19 έτη ασφάλισης 376,32 ευρώ, για 18 έτη ασφάλισης 368,64 ευρώ, για 17 έτη ασφάλισης 360,96 ευρώ, για 16 έτη ασφάλισης 353,28 ευρώ και τέλος για 15 έτη ασφάλισης 345,60 ευρώ

ρευτεί στον ατομικό του λογαριασμό από τις εισφορές του να είναι μικρότερο από το ποσό που έχει πραγματικά εισφέρει. Αξίζει να σημειωθεί, επίσης, ότι ο αυτόματος σταθεροποιητής του συστήματος μπορεί να παρακρατεί τις υπερβάλλουσες εισφορές των ασφαλισμένων (όπως σε περιπτώσεις οικονομικής ανάπτυξης) για τη χρηματοδότηση έκτακτων καταστάσεων του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος (π.χ. το φαινόμενο του baby-booming) (Ρομπόλης και Μπέτσης, 2015). Για τον υπολογισμό της ανταποδοτικής σύνταξης λαμβάνεται υπόψη ο μέσος όρος των μηνιαίων αποδοχών του ασφαλισμένου στο σύνολο του ασφαλιστικού του βίου, ενώ τα ποσοστά αναπλήρωσης που προβλέπονται κυμαίνονται από 11,5% για 15 έτη ασφάλισης και φτάνουν στο 42,80% για 40 έτη ασφάλισης. Γίνεται έτσι προφανές ότι η νέα ανταποδοτική σύνταξη δεν αναπληρώνει σε καμία περίπτωση το μισθό που χάνεται με τη συνταξιοδότηση (Κουμαριανός, 2017). Είναι χαρακτηριστικό ότι σε πολλές χώρες που έχουν υιοθετήσει το μοντέλο νοητής κεφαλαιοποίησης καθορισμένων εισφορών, η αντίστοιχη εθνική σύνταξη είναι συχνά μεγαλύτερη από την ανταποδοτική, αποθαρρύνοντας την ένταξη στη δημόσια ασφάλιση και ενθαρρύνοντας την καταφυγή σε ιδιωτικά σχήματα συνταξιοδότησης (Palme, 2005:50).

Η δομική μεταρρύθμιση του συστήματος ολοκληρώθηκε με την διοικητική, αλλά συγχρόνως και ουσιαστική του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης (Ν.4387/2016). Η πρώτη υλοποιήθηκε μέσω της ενοποίησης των επιμέρους οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης, με τη δημιουργία του ΕΦΚΑ για τον κλάδο κύριας σύνταξης και του Ενιαίου Ταμείου Επικουρικής Ασφάλισης και Εφάπαξ Παροχών (ΕΤΕΑΕΠ). Η δεύτερη μέσω της θέσπισης ενιαίων κανόνων για παλαιούς και νέους ασφαλισμένους, οδηγώντας έτσι και στον επανακαθορισμό προς τα κάτω των συντάξεων των ήδη συνταξιούχων .

Συμπερασματικά, οι υλοποιούμενες μεταρρυθμίσεις του ελληνικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης κατά τη διάρκεια της κρίσης, είχαν ως κύριο μέλημα τη διασφάλιση της μελλοντικής οικονομικής βιωσιμότητας του συστήματος, αδιαφορώντας για την εγγύηση και την επάρκεια των παρεχόμενων συντάξεων. Μερικοί μελετητές υποστηρίζουν τη νέα δομή του συστήματος, παρομοιάζοντας τη με αυτή του σουηδικού μοντέλου (Ματσαγάνης, 2012: 11). Άλλοι εμφανίζονται ιδιαίτερα επικριτικοί, εστιάζοντας ακριβώς στις αδυναμίες του σουηδικού μοντέλου, που κατά τη γνώμη τους «ιδιωτικοποιεί το όφελος και κοινωνικοποιεί το κόστος» (Ρομπόλης και Μπέτσης, 2015). Σε κάθε περίπτωση, η προκύπτουσα νέα δομή αντανακλά μια εικόνα (α) ενός πρώτου πυλώνα δημόσιας εγγύησης μιας σύνταξης κατά της φτώχειας, για όσους δεν καταφέρνουν να έχουν ολοκληρωμένες εργασιακές διαδρομές και (β) ενός δεύτερου πυλώνα εξατομικευσης του ασφαλιστικού κινδύνου. Με δεδομένα την υψηλή ανεργία για το ορατό μέλλον και την εξάπλωση των ευέλικτων και άτυπων μορφών απασχόλησης, αναμένονται κενά στην κοινωνική ασφάλιση και ένα λιγότερο ευνοϊκό προφίλ εισοδήματος κατά τη διάρκεια του εργασιακού βίου. Αυτό σημαίνει ότι, όπως τονίστηκε και στο τέταρτο κεφάλαιο, προκειμένου οι μελλοντικές συντάξεις να εξασφαλίζουν μια αξιοπρεπή διαβίωση, οι δύο αυτοί πυλώνες θα πρέπει απαραίτητα να συμπληρωθούν από χρηματοδοτούμενα (επαγγελματικά) συνταξιοδοτικά συστήματα και ιδιωτικές αποταμιεύσεις. Κατά συνέπεια, η ανισότητα αναμένεται να ενισχυθεί στην τρίτη ηλικία, υπέρ αυτών που είχαν τη δυνατότητα, κατά τη διάρκεια του εργασιακού βίου τους, να έχουν μια σταθερή σχέση με την απασχόληση και υψηλά εισοδήματα (insiders), αλλά και μεγαλύτερες δυνατότητες πρόσβασης στην επαγγελματική και ιδιωτική ασφάλιση και εις βάρος εκείνων με ασυνεχή ή «φτωχά» ιστορικά απασχόλη-

σης και χαμηλά εισοδήματα (outsiders) (Busch et al., 2013:21). Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της φτώχειας για την πλειοψηφία των ηλικιωμένων και την περαιτέρω υπονόμευση της διαγενεακής κοινωνικής αλληλεγγύης (Φερόνας, 2013α:140 · Petmesidou και Glatzer, 2015).

3.3 ΟΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΥΓΕΙΑ: Η ΥΠΟΧΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗΣ

Στην υγειονομική περίθαλψη, οι δραματικές περικοπές δαπανών και η υποχώρηση της δημόσιας περίθαλψης αποτέλεσαν επίσης τους βασικούς μοχλούς των μεταρρυθμίσεων. Μεταξύ 2009 και 2015 η Ελλάδα παρουσίασε τη μεγαλύτερη μείωση ετήσια μείωση των δαπανών για την υγεία (6,6%) και παρουσίασε ένα από τα χαμηλότερα ποσοστά στις δαπάνες για τη δημόσια υγεία: 5% έναντι 7,8% του μέσου όρου της ΕΕ. Ταυτόχρονα, οι ιδιωτικές δαπάνες για την υγεία ανήλθαν στο 39% των συνολικών δαπανών για την υγεία, το τέταρτο υψηλότερο ποσοστό στην Ε.Ε. μετά την Κύπρο, τη Βουλγαρία και τη Λετονία (OECD/EU, 2016). Η αναδιοργάνωση της ασφάλισης υγείας στο πλαίσιο ενός νέου ενιαίου Εθνικού Οργανισμού Παροχής Υπηρεσιών Υγείας (ΕΟΠΥΥ) το 2011, είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση των νέων ενοποιημένων και τυποποιημένων υπηρεσιών επιστροφής εξόδων για τους ασφαλισμένους. Επιπρόσθετα, οι αυξανόμενες χρεώσεις χρήσης στα εξωτερικά ιατρεία των δημόσιων νοσοκομείων και των κέντρων υγείας⁵⁴, η αύξηση της συμμετοχής των ασθενών σε φάρμακα⁵⁵, εξετάσεις και θεραπεί-

⁵⁴ Υποχρεωτική επέκταση της ολοήμερης λειτουργίας των νοσοκομείων και η άμεση πληρωμή για επίσκεψη στα απογευματινά ιατρεία που κομμίνονται από €24 έως €72.

⁵⁵ Σε πολλά φάρμακα η συμμετοχή αυξήθηκε από 0% σε 10% και σε κάποια άλλα από 0% σε 25%. Η αναθεώρηση της δομής συμμετοχής των ασθενών για φάρμακα αποσκοπεί στο να εξαιρεθεί συμμετοχής μόνο ένας περιορισμένος αριθμός φαρμάκων και να αυξηθεί η συμμετοχή στα υπόλοιπα. Το

ες,⁵⁶ καθώς και η αύξηση του χρόνου αναμονής για την παροχή της ιατρικής φροντίδας είχαν αρνητικές επιπτώσεις, ιδιαίτερα για τις ευάλωτες ομάδες (Economidou, 2015). Όπως σημειώθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι εξελίξεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα, το 2015 περίπου το ένα πέμπτο του πληθυσμού στο χαμηλότερο εισοδηματικό πεμπτημόριο δήλωσε ότι δεν έχει καλυφθεί η ανάγκη υγειονομικής περίθαλψης λόγω του υψηλού κόστους, των μεγάλων λιστών αναμονής ή της απόστασης. Το 2014 ψηφίστηκε ένας νόμος (Ν.4238/2014) για την Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας (ΠΦΥ), που προέβλεπε τη δημιουργία ενός Πρωτοβάθμιου Εθνικού Δικτύου Υγείας (ΠΕΔΥ) που θα συντονίζεται από τις Περιφερειακές Υγειονομικές Αρχές και ένα σύστημα παραπομπής βασισμένο σε γενικούς ιατρούς. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη διάσπαση της παροχής από την αγορά υπηρεσιών υγείας: ο ΕΟΠΥΥ έχει μετασηματιστεί σε έναν αγοραστή υπηρεσιών υγείας, ενώ στο ΠΕΔΥ έχει ανατεθεί η λειτουργία του ενοποιημένου δικτύου πρωτοβάθμιας φροντίδας (Petmesidou και Glatzer, 2015). Ωστόσο, η έλλειψη επαρκούς χρηματοδότησης υπονομεύει τα οφέλη από αυτές τις, υπό άλλες συνθήκες, θετικές εξελίξεις. Από τη μία πλευρά, ο ΕΟΠΥΥ καλείται να καλύψει ένα αυξανόμενο μέρος των δαπανών για την υγεία σε μια εποχή που υπο-χρηματοδοτείται σοβαρά από τον κεντρικό προϋπολογισμό (το χρέος του είναι σήμερα πε-

αποτέλεσμα είναι η μεσοσταθμική αύξηση συμμετοχής από 9% το 2009 να ανέλθει σε 30% το 2016.

⁵⁶ Οι διαδοχικές τροποποιήσεις του οργανισμού του ΕΟΠΥΥ έχουν οδηγήσει (α) στην εισαγωγή εισοδηματικών κριτηρίων για τη δωρεάν χορήγηση υγειονομικού υλικού σε κατηγορίες ασφαλισμένων, (β) στον περιορισμό δικαιολογούμενων θεραπειών όπως φυσικοθεραπειών, λογοθεραπειών, εργοθεραπειών, αεροθεραπειών, λουτροθεραπειών κλπ και (γ) στη μη κάλυψη ορισμένων ακριβών εξετάσεων (Economidou et al., 2015 · Οικονόμου, 2012 και 2013). Επιπροσθέτως, δεν έχει συναφθεί καμία σύμβαση του ΕΟΠΥΥ με οδοντιάτρους, με συνέπεια την ακώρωση της κάλυψης του πληθυσμού για υπηρεσίες στοματικής υγείας.

ρίπου 2 δισεκατομμύρια ευρώ), ενώ ταυτόχρονα τα έσοδά του πλήττονται σοβαρά από τη συρρίκνωση των εισφορών λόγω της υψηλής ανεργίας (Petmesidou et al., 2014 · Zambarloukou, 2015). Από την άλλη, η λειτουργία του ΠΕΔΥ υπονομεύεται επίσης από τη μειωμένη δημόσια χρηματοδότηση, την έλλειψη ιατρών και νοσηλευτών, ενώ το σύστημα παραπομπής που βασίζεται σε οικογενειακούς γιατρούς δεν έχει ακόμη εφαρμοστεί πλήρως (βλ. παρακάτω).

Φαίνεται ότι το περιεχόμενο και οι διαδικασίες των προϋφθόμενων αλλαγών στον τομέα της υγείας, έχουν μέχρι στιγμής περιοριστεί σε μια αυστηρά τεχνοκρατική/ διαχειριστική άσκηση χωρίς να λαμβάνονται επαρκώς υπόψη οι πραγματικές ανάγκες υγείας του πληθυσμού. Όπως υπογραμμίζει μια πρόσφατη μελέτη, «προκειμένου το ελληνικό σύστημα υγείας να ανταποκριθεί τους διακηρυγμένους στόχους του - να παρέχει δωρεάν καθολικές, ισότιμες, ολοκληρωμένες και υψηλής ποιότητας υπηρεσίες στο σημείο της παροχής - θα πρέπει να είναι ανθρωποκεντρικό και να διευκολύνει τον προσανατολισμό των ασθενών μέσα στο σύστημα» (Economidou et al., 2015: 131). Μια πρώτη θετική εξέλιξη προς αυτή την κατεύθυνση είναι η πρόσφατη νομοθετική πρωτοβουλία που προωθήθηκε από την παρούσα κυβέρνηση, η οποία προβλέπει την καθολική πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη και τα φάρμακα, χωρίς συμμετοχή στο κόστος από την 1η Ιουνίου 2016 για όλους τους ανασφάλιστους και οικονομικά ευάλωτους Έλληνες πολίτες, όπως και για άλλες ευάλωτες κατηγορίες. Ειδικότερα με τον Ν.4368/2016⁵⁷ καθορίστηκαν οι όροι, οι προϋποθέσεις και η διαδικασία ισότιμης και ελεύθερης πρόσβασης στις πρωτοβάθμιες και δευτεροβάθμιες δημόσιες υπηρεσίες υγείας, καθώς και της παροχής νοσηλευτικής και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης στους ανασφάλιστους και τις ευπαθείς κοινωνικές ομάδες της

⁵⁷ Νόμος 4368/2016 και ΚΥΑ Α3(γ)/ΓΠ/οικ.25132/4-4-2016

χώρας. Η πλέον θεμελιώδης αλλαγή που εισάγει το εν λόγω θεσμικό πλαίσιο είναι η εξίσωση του δικαιώματος ασφαλισμένων, ανασφάλιστων και πρώην κατόχων Ατομικού Βιβλιαρίου Οικονομικά Αδυνάμου ή Ανασφάλιστου ως προς την πρόσβαση στο δημόσιο σύστημα υγείας. Τα εισοδηματικά κριτήρια, ωστόσο, που θέτει η παρ. 2Α του α. 6 της ΚΥΑ Α3(γ)/ΓΠ/οικ.25132/4-4-2016, για την παροχή δωρεάν ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης είναι πολύ αυστηρά (π.χ. 2.400 ευρώ ετήσιο εισόδημα για μεμονωμένο άτομο και 4.800 ευρώ για οικογένεια με 2 παιδιά). Από την άλλη πλευρά, το αναμφισβήτητο θετικό αυτό μέτρο υπονομεύεται από την συνεχή υπο-χρηματοδότηση των δημοσίων υπηρεσιών υγείας, με επώδυνες επιπτώσεις στη διαθεσιμότητα γιατρών, κλινών, φαρμάκων (ιδιαίτερα των ακριβών), και αναλωσίμων στα δημόσια νοσοκομεία (Petmesidou, 2017).

Μια δεύτερη σημαντική εξέλιξη αποτελεί η εκ νέου προσπάθεια αναδιοργάνωσης και λειτουργίας της ΠΦΥ με τον Ν.4486/2017. Βασικός στόχος η ενεργοποίηση του θεσμού του οικογενειακού γιατρού, είτε μέσω δημοσίων δομών όπως οι Τοπικές Μονάδες Υγείας (ΤΟΜΥ) είτε μέσω σύναψης συμβάσεων με ανεξάρτητους γιατρούς. Οι ΤΟΜΥ (που θα είναι στελεχωμένες, τουλάχιστον με έναν γενικό γιατρό ή παιδίατρο, έναν νοσηλευτή ή επισκέπτη υγείας και έναν διοικητικό υπάλληλο) και οι συμβεβλημένοι με το σύστημα ιδιώτες γενικοί γιατροί, πρόκειται να παρέχουν ιατρικές υπηρεσίες και να κατευθύνουν τους πολίτες στο υπόλοιπο σύστημα, έχοντας την ευθύνη κάλυψης του πληθυσμού μιας συγκεκριμένης γεωγραφικής περιοχής. Στόχος της κυβέρνησης ήταν να δημιουργηθούν 239 ΤΟΜΥ μέχρι τα τέλη του 2017, σε 80 διαφορετικές περιοχές της χώρας και η κάλυψη 3.000 κενών θέσεων εργασίας. Ωστόσο, η ανταπόκριση των γιατρών μέχρι σήμερα είναι εξαιρετικά περιορισμένη (από τις 1.200 θέσεις έχουν καλυφθεί περίπου οι μισές). Οι ιατρικοί σύλλογοι αποδίδουν την απροθυμία των για-

τρών να στελεχώσουν τις ΤΟΜΥ στο εξαιρετικά περιοριστικό εργασιακό καθεστώς (χαμηλές αποδοχές και καθεστώς πλήρους και αποκλειστικής απασχόλησης), ενώ το Υπουργείο Υγείας συσχετίζει το φαινόμενο με τη διαρροή εγκεφάλων. Ανεξάρτητα από τους λόγους, το αποτέλεσμα είναι η συνεχής αναβολή της λειτουργίας ενός βελτιωμένου συστήματος ΠΦΥ που να καλύπτει άμεσα τις βασικές ανάγκες υγείας του πληθυσμού. Επιπλέον, κατά την πρώτη πιλοτική φάση, η υλοποίηση της μεταρρύθμισης της ΠΦΥ θα χρηματοδοτηθεί από κονδύλια της ΕΕ, δημιουργώντας εύλογες αμφιβολίες σχετικά με την οικονομική βιωσιμότητα του νέου συστήματος μετά την εξάντληση των ευρωπαϊκών κονδυλίων (Economou et al., 2018:264).

3.4 ΟΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΝΟΙΑ:

Η ΕΣΤΙΑΣΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΑΙΑ ΦΤΩΧΕΙΑ

Το ελληνικό σύστημα κοινωνικής πρόνοιας πριν από την κρίση αντανάκλασε όλα τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του νότιου καθεστώτος ευημερίας (Ferrera, 1996). Ήταν υπολειμματικό, υπο-χρηματοδοτούμενο σε σχέση με το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης (11% του συνόλου των κοινωνικών δαπανών), κατακερματισμένο (με περισσότερα από 200 χαμηλού ύψους και εστίασης επιδόματα), δημογραφικά μεροληπτικό (π.χ. εστίαση στην προστασία των ηλικιωμένων και ιδιαίτερα χαμηλή προστασία της οικογένειας και του παιδιού), με μεγάλα κενά στην κάλυψη των αναγκών, από τα λιγότερο αποτελεσματικά στην Ε.Ε. (βλ. παραπάνω Γράφημα 5.1), και με την οικογένεια να καλύπτει ένα μεγάλο μέρος των κενών της κοινωνικής προστασίας (World Bank, 2016 · Ματσαγγάνης κ.ά., 2016). Εν κατακλείδι, το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας στην Ελλάδα ήταν εντελώς ακατάλληλο να αντιμετωπίσει τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης. Στην συνέχεια επιχειρείται μια κριτική επισκόπηση των

κυριότερων μεταρρυθμίσεων που υλοποιήθηκαν στον κρίσιμο αυτό τομέα κοινωνικής πολιτικής κατά την περίοδο της κρίσης.

3.4.1 Ο διπλός εξορθολογισμός των οικογενειακών επιδομάτων

Η οικογενειακή πολιτική στην Ελλάδα πριν από την κρίση ήταν άνισα κατανεμημένη, εξαρτώμενη από το επάγγελμα των δικαιούχων⁵⁸ και με έμφαση στην τριτεκνία και πολυτεκνία. Από την άλλη πλευρά, η παροχή των επιδομάτων είχε καθολικά χαρακτηριστικά αφού χορηγούνταν χωρίς εισοδηματικά κριτήρια.

Στο πλαίσιο εφαρμογής του 2ου Μνημονίου (Ν.4093/2012), η πολιτική αυτή υφίσταται την πρώτη αναθεώρηση με 2 στόχους. Πρώτον, την άρση του κατακερματισμού και της ανισότητας στην παροχή των οικογενειακών επιδομάτων και δεύτερον τον εξορθολογισμό του συστήματος που μεταφράζεται κυρίως στην εξοικονόμηση πόρων. Ο πρώτος στόχος επιτεύχθηκε με την θεσμοθέτηση ενός ενιαίου επιδόματος στήριξης τέκνων που κυμαίνεται από 13-40 ευρώ το μήνα ανά παιδί και αντικατέστησε (α) το επίδομα τρίτου παιδιού, (β) την ισόβια σύνταξη πολυτεκνης μητέρας, (γ) την εφάπαξ παροχή 2.000 ευρώ για τη γέννηση κάθε παιδιού από τρίτο και πάνω και (δ) την προσαύξηση αφορολογήτου ορίου λόγω παιδιών. Διατηρήθηκε, επίσης, η ειδική στήριξη των πολυτέκνων με τη θέσπιση του ειδικού επιδόματος στήριξης τριτέκνων και πολυτέκνων ύψους 42 ευρώ το μήνα (500 ευρώ περίπου σε ετήσια βάση). Ο δεύτερος στόχος επιτεύχθηκε με την άρση της καθολικότητας των παροχών και τη θέσπιση αυστηρών εισοδηματικών κριτηρίων για τη χορήγηση τους. Στο πλαίσιο αυτό το ενιαίο επίδομα τέκνων μηδενίζεται όταν το ύψος του οικογενειακού εισοδήματος φτάνει στα

⁵⁸ Για παράδειγμα, ευνοημένοι του συστήματος ήταν οι υπάλληλοι των τραπεζών, των ΔΕΚΟ και του Δημοσίου, λιγότερο ευνοημένοι οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα και εντελώς ακάλυπτοι οι αγρότες και αυτοαπασχολούμενοι.

30.000 ευρώ, ενώ το αντίστοιχο πολυτεχνικό επίδομα μηδενίζεται όταν το οικογενειακό εισόδημα υπερβαίνει τα 45.000 ευρώ.

Τον Ιανουάριο του 2018 και στο πλαίσιο της ψήφισης του νομοσχεδίου⁵⁹ με τα προαπαιτούμενα της τρίτης αξιολόγησης του τρίτου μνημονίου (Ν.4336/15), υλοποιήθηκε μια δεύτερη αναθεώρηση της πολιτικής για την οικογένεια. Με την αναθεώρηση αυτή επιχειρήθηκε ο περαιτέρω εξορθολογισμός του συστήματος, μέσω της αναδιανομής των οικογενειακών επιδομάτων υπέρ των οικογενειών με ένα και δύο παιδιά και της περαιτέρω αυστηροποίησης των εισοδηματικών κριτηρίων για την παροχή τους, ιδιαίτερα για τις τρίτεκνες και πολύτεκνες οικογένειες. Ειδικότερα, θεσπίστηκε ένα ενιαίο επίδομα παιδιού, με αναμόρφωση του ύψους των παροχών και των εισοδηματικών κριτηρίων με στόχο την ενίσχυση των οικογενειών με ένα και δύο παιδιά, ενώ καταργήθηκε το ειδικό τριτεχνικό/πολυτεχνικό επίδομα των 500 ευρώ ανά παιδί και τέθηκαν χαμηλότερα εισοδηματικά όρια για τις τρίτεκνες και πολύτεκνες οικογένειες.

Οι τρεις κατηγορίες ισοδύναμου οικογενειακού εισοδήματος, καθώς και το ποσό του επιδόματος ανάλογα με τον αριθμό των εξαρτώμενων παιδιών και την κατηγορία ισοδύναμου οικογενειακού εισοδήματος, που προσδιορίζονται στο άρθρο 214 του Ν.4512/2018 παρουσιάζονται στο Πίνακα 5.3, ενώ αναλυτικά τα νέα οικογενειακά επιδόματα, με τα νέα όρια και οι διαφορές με τα προηγούμενα, παρουσιάζονται στον Πίνακα 5.4.

⁵⁹ Ν.4512/2018. Ρυθμίσεις για την εφαρμογή των Διαρθρωτικών Μεταρρυθμίσεων του Προγράμματος Οικονομικής Προσαρμογής και άλλες διατάξεις.

Πίνακας 5.3: Εισοδηματικές κατηγορίες και ποσά οικογενειακών επιδομάτων

Ετήσιο Εισόδημα	1 παιδί	2 παιδιά	3 και πάνω παιδιά
Έως 6.000 ευρώ	70 ευρώ το μήνα	140 ευρώ	140 ευρώ για κάθε επιπλέον παιδί
6.001-10.000	42 ευρώ	84 ευρώ	84 ευρώ για κάθε επιπλέον παιδί
10.001-15.000	28 ευρώ	56 ευρώ	56 ευρώ για κάθε επιπλέον παιδί

Πηγή: Ν.4512/2018

Πίνακας 5.4: Τα ισχύοντα οικογενειακά επιδόματα με τα νέα εισοδηματικά όρια και οι διαφορές με το προηγούμενο καθεστώς.

Τα νέα οικογενειακά επιδόματα		ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΑΙΔΙΩΝ					
		1	2	3	4	5	6
2η ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ							
ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ	117.000	126.000	40.000	10.000	600	700	
ΕΤΗΣΙΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ (ΕΥΡΩ)	ΑΠΟ 0	0	0	0	0	0	
ΕΚΑ 10.500	12.000	13.500	15.000	16.500	18.000	18.000	
Νέο ετήσιο επίδομα	840	1.680	3.360	5.040	6.720	8.400	
Παλαιό ετήσιο επίδομα	480	960	2.940	3.920	4.900	5.880	
Νέο μηνιαίο (παλαιό)	70 (40)	140 (80)	280 (240)	420 (327)	560 (410)	700 (490)	
ΠΟΣΟΣΤΟ	75%	75%	14,20%	26,57%	37,14%	42,86%	
3η ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ							
ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ	136.000	130.000	27.000	4.500	600	200	
ΕΤΗΣΙΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ (ΕΥΡΩ)	ΑΠΟ 10.500	12.000	13.500	15.000	16.500	18.000	
ΕΚΑ 17.500	20.000	22.500	25.000	27.500	30.000	30.000	
Νέο ετήσιο επίδομα	504	1.008	2.016	3.024	4.032	5.040	
Παλαιό ετήσιο επίδομα	320	640	2.460	3.280	4.100	4.920	
Νέο μηνιαίο (παλαιό)	42 (27)	84 (27)	168 (205)	252 (273)	336 (342)	420 (410)	
ΠΟΣΟΣΤΟ	57,49%	57,49%	-18,09%	-7,81%	-1,66%	2,43%	
3η ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ							
ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ	84.000	88.000	18.500	3.300	500	150	
ΕΤΗΣΙΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ (ΕΥΡΩ)	ΑΠΟ 17.500	20.000	22.500	25.000	27.500	30.000	
ΕΚΑ 26.250	30.000	33.750	37.500	41.250	45.000	45.000	
Νέο ετήσιο επίδομα	336	672	1.344	2.016	2.688	3.360	
Παλαιό ετήσιο επίδομα	160	319,9	1.980	2.640	3.300	3.960	
Νέο μηνιαίο (παλαιό)	28 (13)	56 (27)	112 (166)	168 (200)	224 (275)	280 (330)	
ΠΟΣΟΣΤΟ	110,05%	110,05%	-32,12%	-23,63%	-18,54%	-15,15%	
ΠΟΙΟΙ ΞΑΝΘΟΥ ΤΕΛΕΙΣ ΤΟ ΕΠΙΔΟΜΑ							
ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ			12.433	1.808	237	51	
ΕΤΗΣΙΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ (ΕΥΡΩ)			ΑΠΟ 33.000	36.000	39.000	42.000	
ΕΚΑ 45.000			48.000	52.000	56.000	56.000	

Πηγή: <http://www.kathimerini.gr/942053/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/ay3anetai-to-epidoma-paidioy-gia-698800-oikogeneies-to-2018>

Όπως προκύπτει από τους παραπάνω πίνακες, με την εσωτερική αναδιανομή που επιτυγχάνεται, παράλληλα με την αύξηση του προϋπολογισμού κατά 40% (από τα 650 εκατομμύρια ευρώ το 2017 στα 910 το 2018), μέσω της εξοικονόμησης

πόρων από την κατάργηση μιας σειράς άλλων κοινωνικών παροχών και επιδομάτων⁶⁰, ευνοούνται οι οικογένειες με ένα και δύο παιδιά και οι πολύτεκνες οικογένειες με πολύ χαμηλά εισοδήματα. Από την άλλη πλευρά φαίνεται ότι μένουν χωρίς επιδότηση περίπου 14 χιλιάδες οικογένειες με τρία ή περισσότερα παιδιά και εισοδήματα πάνω από 33.000 ευρώ, που με το υφιστάμενο καθεστώς λάμβαναν το πολυτεχνικό επίδομα των 500 ευρώ ανά παιδί. Στους χαμένους συγκαταλέγονται επίσης 54.550 οικογένειες με τρία ή περισσότερα παιδιά και εισοδήματα από 13.500 ευρώ και άνω, που θα δουν μειώσεις από 1,66% έως και 32,12%. Για παράδειγμα, ακόμη και τρίτεκνες οικογένειες με εισόδημα από 22.500 έως 33.750 ευρώ χάνουν περίπου 636 ευρώ το χρόνο. Το νέο σύστημα κινείται προς τη σωστή κατεύθυνση με την πριμοδότηση των φτωχών οικογενειών με 1-2 παιδιά, από τη στιγμή μάλιστα που έχει διαπιστωθεί ότι η πλειοψηφία των φτωχών παιδιών ζουν σε οικογένειες που δεν είναι πολύτεκνες (Ματσαγγάνης κ.ά., 2017). Αυτό, ωστόσο, δεν θε έπρεπε να γίνει εις βάρος των τρίτεκνων και πολύτεκνων οικογενειών μικρομεσαίου εισοδήματος που βλέπουν τα εισοδήματά τους να μειώνονται δραστικά εν μέσω κρίσης. Εξάλλου, η οικογενειακή πολιτική δεν πρέπει να αποσκοπεί μόνο στη μείωση της φτώχειας αλλά και στην παροχή κινήτρων για την αντιμετώπιση του δημογραφικού προβλήματος. Εν κατακλείδι, και αυτή η μεταρρύθμιση ακολουθεί την γενικότερη τάση των μνημονιακών πολιτικών για μεταφορά πόρων από τη μεσαία τάξη και τους λιγότερο ευάλωτους προς τους ακραία φτωχούς.

⁶⁰ Για παράδειγμα μόνο από την περικοπή του ΕΚΑΣ για το 2018 εξοικονομήθηκαν 234 εκατ. ευρώ.

3.4.2 Η σταδιακή εφαρμογή του Κοινωνικού Εισοδήματος Αλληλεγγύης (ΚΕΑ)

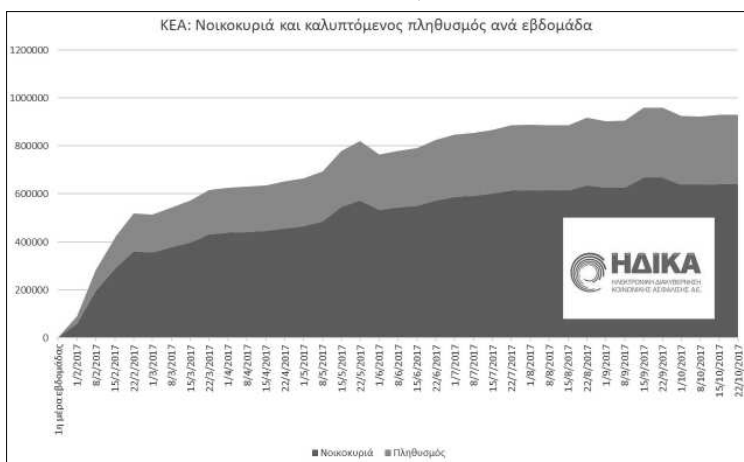
Το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης (ΚΕΑ) συνιστά την μετεξέλιξη του Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος (ΕΕΕ). Ενός επιδόματος προς νοικοκυριά με εξαιρετικά χαμηλό εισόδημα που θεσπίστηκε με το Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής του Νοεμβρίου του 2012 (Μνημόνιο 2), με την πιλοτική του εφαρμογή να λαμβάνει χώρα τον Νοέμβριο του 2014 σε 13 δήμους της χώρας επί έξι μήνες. Μάλιστα, μέχρι τότε η Ελλάδα ήταν η μοναδική χώρα της Ε.Ε. χωρίς πρόγραμμα ελάχιστου εισοδήματος, σε εθνικό ή τοπικό επίπεδο. Τελικώς, το ΚΕΑ, ένα επίδομα στη φιλοσοφία του ΕΕΕ, αλλά με κάποιες διαφορές στη διαδικασία, εφαρμόστηκε πιλοτικά τον Ιούλιο του 2016 σε 30 δήμους της επικράτειας. Από τον Φεβρουάριο του 2017 επεκτάθηκε σε πανελλαδικό επίπεδο (ΦΕΚ 128 τ.Β' / 24.01.2017), με το ύψος του προϋπολογισμού του να ανέρχεται στα 760 εκατ. ευρώ. Το πρόγραμμα παρέχεται με αυστηρά και εισοδηματικά και περιουσιακά κριτήρια και διαρθρώνεται σε 3 πολώνες που περιλαμβάνουν:

- Ένα εγγυημένο ποσό για κάθε νοικοκυριό, ανάλογα με τον αριθμό και την ηλικία των μελών του, μετά και την καταβολή της εισοδηματικής ενίσχυσης του ΚΕΑ. Το εγγυημένο ποσό ορίζεται (α) για μονοπρόσωπο νοικοκυριό 200 ευρώ ανά μήνα, (β) για κάθε επιπλέον ενήλικο μέλος του νοικοκυριού προσαύξηση του εγγυημένου ποσού κατά 100 ευρώ ανά μήνα και (γ) για κάθε ανήλικο μέλος του νοικοκυριού προσαύξηση του εγγυημένου ποσού κατά 50 ευρώ ανά μήνα. Το εγγυημένο ποσό δεν μπορεί να είναι μικρότερο των 10 ευρώ, ούτε να υπερβαίνει τα 900 ευρώ το μήνα για κάθε νοικοκυριό.

- *Πρώτωση και διασφάλιση της πρόσβασης σε κοινωνικές υπηρεσίες και αγαθά*, όπως, δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη ανασφαλιστών, (β) παραπομπή και ένταξη σε δομές και υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας και υποστήριξης, (γ) ένταξη σε προγράμματα και κοινωνικές δομές για την αντιμετώπιση της φτώχειας, όπως επίδομα ενουκίου και κάρτα σίτισης, (δ) ένταξη σε προγράμματα που υλοποιούνται στο πλαίσιο του Ταμείου Ευρωπαϊκής Βοήθειας Απόρων (ΤΕΒΑ), (ε) κοινωνικό τιμολόγιο παρόχων ηλεκτρικής ενέργειας, ύδρευσης, δήμων και δημοτικών επιχειρήσεων.
- *Δράσεις ένταξης και επανένταξης στην αγορά εργασίας*, όπως (α) την κάλυψη προτεινόμενης θέσης εργασίας, (β) τη συμμετοχή σε προγράμματα κοινωφελούς εργασίας, (γ) τη συμμετοχή σε προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης και απόκτησης επαγγελματικής εμπειρίας και (δ) την ένταξη ή την επιστροφή στο εκπαιδευτικό σύστημα και στα σχολεία δεύτερης ευκαιρίας.

Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του ΥΕΚΑΚΑ, ο καλυπτόμενος πληθυσμός του Προγράμματος τον Οκτώβριο του 2017 ανερχόταν στα 288.605 νοικοκυριά ή 640.212 άτομα (Γράφημα 5.5).

Γράφημα 5.5: Νοικοκυριά και καλυπτόμενος πληθυσμός από το ΚΕΑ, 2017

Πηγή: https://kea-tech.blogspot.gr/2017/10/blog-post_26.html

Επιχειρώντας μια κριτική αποτίμηση του μέτρου, θα λέγαμε ότι το ΚΕΑ, όπως και όλα τα προγράμματα ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, αποτελεί ένα μέτρο που αποσκοπεί στην παροχή ενός ελάχιστου δικτύου ασφαλείας για την προστασία ατόμων ή οικογενειών που βρίσκονται σε κατάσταση ακραίας φτώχειας (Λαλιώτη, 2017). Ωστόσο, η δυνατότητά του να συμβάλει αποτελεσματικά στον περιορισμό της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού εξαρτάται, τόσο από τους όρους σχεδιασμού και υλοποίησης του ίδιου του προγράμματος, όσο και από το ευρύτερο πλέγμα κοινωνικής πολιτικής μέσα στο οποίο εντάσσεται.

Αναφορικά με το πρώτο, η ευρωπαϊκή εμπειρία έχει δείξει ότι το καθαρό εισόδημα κοινωνικής βοήθειας που παρέχεται από τα προγράμματα ΕΕΕ είναι αρκετά κάτω από το όριο σχετικής φτώχειας (60% του διάμεσου εισοδήματος των νοικοκυ-

ριών), ενώ σε λίγες μόνο περιπτώσεις υπερβαίνει το όριο της ακραίας φτώχειας (40% του διάμεσου εισοδήματος) (Μαραγκός και Αστρουλάκης, 2010). Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση του ΚΕΑ, αφού το εγγυημένο ποσό κατά άτομο (200 ευρώ μηνιαίως) υπολείπεται του 40% του διάμεσου εθνικού εισοδήματος (250 ευρώ)⁶¹. Επίσης, στη χώρα μας, τα αποτελέσματα της αξιολόγησης⁶² της πιλοτικής εφαρμογής του ΕΕΕ (προδρομικού του ΚΕΑ) ανέδειξαν σημαντικές αδυναμίες, όπως προβλήματα στον σχεδιασμό και την εφαρμογή του προγράμματος, καθυστερήσεις στις καταβολές των εισοδηματικών ενισχύσεων προς τους δικαιούχους αλλά και ανυπαρξία δράσεων κοινωνικής ένταξης ή και επανένταξης των δικαιούχων στην αγορά εργασίας (World Bank, 2016 · Δημουλάς, 2015 · Χαρίσης, 2015 · Γαβρόγλου, 2015 · Καμινιώτη, 2015). Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει ότι τα προγράμματα ΕΕΕ, από μόνα τους, δεν είναι ικανά να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Αναφορικά με το δεύτερο, έχει αποδειχθεί ότι τα προγράμματα ΕΕΕ είναι περισσότερο αποτελεσματικά όταν λειτουργούν συμπληρωματικά προς ένα ευρύτερο καθεστώς ευημερίας που χαρακτηρίζεται από ένα δίκτυο δημοσίων καθολικών παροχών και υποδομών, όπως συμβαίνει σε άλλα κράτη με προηγμένα συστήματα κοινωνικής προστασίας (Μαραγκός και Αστρουλάκης, 2010). Αντίθετα, η συμβολή τους στην καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού ελαχιστοποιείται όταν λειτουργούν ως υποκατάστατα ενός τέτοιου ευρύτερου πλέγματος μέτρων πολιτικής καθολικού χαρακτήρα. Το ΚΕΑ,

⁶¹ Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, www.statistics.gr/documents/20181/0be9db06-57ca-4735-94a7-5ace22670a9c

⁶² Την περίοδο που γράφεται το κείμενο αυτό αναμένεται η αξιολόγηση της πρώτης πανελλαδικής εφαρμογής του ΚΕΑ από την Παγκόσμια Τράπεζα και την Kappa Research.

στην περίπτωση της Ελλάδας, φαίνεται δυστυχώς ότι αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα. Η εφαρμογή του, ως μνημονιακή υποχρέωση, έχει ως σκοπό την εισοδηματική ενίσχυση ενός ολοένα αυξανόμενου πληθυσμού ακραία φτωχών που οι ίδιες οι μνημονιακές πολιτικές δημιούργησαν, μέσω της δραματικής συρρίκνωσης των κοινωνικών δαπανών προς αυτούς που καλύπτονται από το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης (υγεία, συντάξεις, παιδεία, κλπ.) και μέσω της πλήρους απορρύθμισης της αγοράς εργασίας και γενίκευσης της επισφάλειας (Δημουλάς, 2017). Ως εκ τούτου, η προοπτική του να αποτελέσει ένα συμπληρωματικό εργαλείο για την διασφάλιση της αξιοπρεπούς διαβίωσης και της κοινωνικής ένταξης είναι ναρκοθετημένη εκ των προτέρων.

3.4.3 Εφάπαξ οικονομικές ενισχύσεις και επιδόματα

Η χορήγηση έκτακτων και εφάπαξ οικονομικών ενισχύσεων και επιδομάτων αποτέλεσε μια από τις «αγαπημένες» παροχές όλων ανεξαιρέτως των μνημονιακών κυβερνήσεων. Η αρχή είχε γίνει ήδη λίγο πριν από την κρίση, από την Κυβέρνηση Καραμανλή, συνεχίστηκε με την κυβέρνηση Σαμαρά και εξελίχθηκε σε πάγια πρακτική με την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι εφάπαξ παροχές εξαγγέλθηκαν είτε ως «επιστροφές» μέρους των πρωτογενών πλεονασμάτων, είτε ως αντίμετρα της υπερ-φορολόγησης και των πρωτοφανών περικοπών σε μισθούς, συντάξεις και κοινωνικές παροχές. Στον Πίνακα 5.6 παραθέτουμε έναν ενδεικτικό πίνακα με τις κυριότερες εφάπαξ παροχές που δόθηκαν από την έναρξη της κρίσης ως και το 2017. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά το χρονικό διάστημα που γράφονταν αυτές οι γραμμές, είχε ήδη προαναγγελθεί η επανάληψη της εφαρμογής των δύο εκ των τριών παροχών του 2017 (το «κοινωνικό μέρισμα» σε φτωχά και μεσαία νοικοκυριά και το έκτακτο επίδομα σε νέους ανέργους) για τον Δεκέμβριο του 2018.

Πίνακας 5.6: Εφάπαξ κοινωνικές παροχές κατά την περίοδο της κρίσης

Έτος	Είδος παροχής	Ύψος παροχής
2009	Επίδομα Κοινωνικής Συνοχής σε ευπαθείς κοινωνικές ομάδες	100-200 ευρώ
2009	Έκτακτη Ενίσχυση ανέργων και χαμηλοσυνταξιούχων Δανειοληπτών	500 ευρώ
2009	Έκτακτο Οικονομικό Βοήθημα σε χαμηλόμισθους και χαμηλοσυνταξιούχους	300-500 ευρώ
2011	Έκτακτη Οικονομική Ενίσχυση Συνταξιούχων	100-300 ευρώ
2014	«Κοινωνικό Μέρισμα» σε φτωχά νοικοκυριά	500 ευρώ
2016	Οικονομική Ενίσχυση Συνταξιούχων	κατώτατο όριο παροχής 300 ευρώ
2017	«Κοινωνικό Μέρισμα» σε φτωχά και μεσαία νοικοκυριά	κατώτατο όριο παροχής 300 ευρώ
2017	Έκτακτο επίδομα σε νέους ανέργους 18-24 εγγεγραμμένους στον ΟΑΕΔ	400 ευρώ
2017	Επίδομα Ορεινών και Μειονεκτικών περιοχών	300-600 ευρώ

Πηγές: (α)Ματσαγγάνηςκ.ά. (2017), (β)ΚΥΑ2/85835/24.11.2017, (γ) ΚΥΑ 60092/1013/18.11.2017, (δ) ΚΥΑ 2/71338/0026/22-07-2013

Είναι προφανές ότι ο ad hoc χαρακτήρας των παραπάνω παροχών συνιστά επιστροφή στον παραδοσιακά αποσπασματικό και εφήμερο χαρακτήρα της κοινωνικής πρόνοιας στην Ελλάδα και δεν επιτρέπει την αξιολόγησή τους ως προς τη σταθερότητα επίλυσης των κοινωνικών προβλημάτων.

3.4.4 Οι κοινωνικές υπηρεσίες

Στον παραδοσιακά υπανάπτυκτο τομέα της δημόσιας μακροχρόνιας φροντίδας, η προσφορά αδυνατεί να καλύψει τη ζήτηση, λόγω της ανεπάρκειας των θέσεων, της περιορισμένης κάλυψης των παρεχόμενων υπηρεσιών από τους δημόσιους ασφαλιστικούς οργανισμούς και του περιορισμού των κοινωνικών δαπανών (Petmesidou, 2017:165). Το κενό στη φροντίδα καλυπτόταν, ιδιαίτερα πριν από την κρίση, είτε από τη γυναίκα απλήρωτη φροντίδα μέσα στην οικογένεια, είτε μέσω της άτυπης ιδιωτικοποίησης της φροντίδας από τις μετανάστριες γυναίκες (Ziomas et al., 2015). Ωστόσο, η επιδεινώση των οικονομικών συνθηκών δυσχεραίνει την συνέχιση της άτυπης ιδιωτικοποίησης της κοινωνικής φροντίδας μέσα στην οικογένεια, ενώ οι γυναίκες βρίσκονται αντιμέτωπες με τη δυσκολία να συνδυάσουν εργασία και οικογενειακή φροντίδα, αφενός λόγω της έλλειψης επαρκών δημοσίων κοινωνικών δομών και αφετέρου λόγω των αυξανόμενων αναγκών φροντίδας μέσα στην οικογένεια που προκαλεί η επιστροφή των ενήλικων παιδιών στο σπίτι εξαιτίας της κρίσης (Petmesidou, 2013).

Από την άλλη πλευρά, καταβάλλεται προσπάθεια για συνέχιση της λειτουργίας ορισμένων επιτυχημένων προγραμμάτων ανοικτής φροντίδας που δημιουργήθηκαν τα προηγούμενα χρόνια, κυρίως μέσω της ένταξής τους σε προγράμματα χρηματοδότησης από την Ε.Ε. Έτσι, στο πλαίσιο του προγράμματος «Εναρμόνισης του Οικογενειακού και Εργασιακού Βίου» που ξεκίνησε το 2011 με ευρωπαϊκή χρηματοδότηση επιδιώκεται – και με τη συμβολή εθνικών πόρων – η επέκταση της πρόσβασης με κουπόνι (voucher) των παιδιών 2-5 ετών οικογενειών με χαμηλό εισόδημα σε βρεφονηπιακούς σταθμούς. Τη σχολική χρονιά 2017-18 εντάχθηκαν στους βρεφονηπιακούς σταθμούς 92.231 παιδιά, ενώ περίπου 40.000 δεν μπόρεσαν να ενταχθούν

λόγω έλλειψης των αναγκαίων δομών. Από τον συνολικό προϋπολογισμό των 205 εκατ. ευρώ, η εθνική συμμετοχή ανήλθε σε 133.112.745 ευρώ και περίπου 72 εκατ. ευρώ διατέθηκαν από το ΕΣΠΑ. Η κυβέρνηση έχει εξαγγείλει την ίδρυση 1.800 νέων σταθμών με 45.000 επιπλέον θέσεις παιδιών το 2019 και το 2020, με τη διάθεση από το 2019 και εφεξής 260 εκατ. ευρώ από τα λεγόμενα «αντίμετρα»⁶³. Επιπλέον, το πρόγραμμα «Βοήθεια στο Σπίτι», που χρηματοδοτείται πλέον από εθνικούς πόρους, δεν έχει μόνιμο χαρακτήρα, αλλά ανανεώνεται σε ετήσια βάση ανάλογα με τις δυνατότητες χρηματοδότησης. Στο πλαίσιο των λεγομένων «θετικών» μέτρων που σχεδιάζει η κυβέρνηση για το 2019, έχει ανακοινωθεί η πρόθεση μετατροπής του τρέχοντος εργασιακού καθεστώτος των περίπου 3.000 εργαζομένων στο εν λόγω πρόγραμμα, από ορισμένου σε αορίστου χρόνου.

Από την άλλη πλευρά, δημιουργήθηκαν ορισμένες νέες δομές και προγράμματα που επίσης εξαρτώνται από την ευρωπαϊκή χρηματοδότηση. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη λειτουργία του ΤΕΒΑ για τη διανομή τροφίμων και βασικών υλικών αγαθών με εισοδηματικά και περιουσιακά κριτήρια, που υλοποιείται στο σύνολο της χώρας μέσω Κοινωνικών Συμπράξεων (ΚΣ) (το Πρόγραμμα υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος Επισιτιστικής και Βασικής Υλικής Συνδρομής και ολοκληρώνεται το 2020). Επίσης, τη θεσμοθέτηση Κέντρων Κοινότητας (ΚΚ) (Ν.4368/2016, ΦΕΚ 21 τ.Α), ως υπηρεσιών μιας στάσης στο πλαίσιο των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΟΤΑ) α' βαθμού, με σκοπό την υποστήριξη στην εφαρμογή πολιτικών κοινωνικής προστασίας και στην ανάπτυξη ενός τοπικού σημείου αναφοράς για την υποδοχή, εξυπηρέτηση και διασύνδεση των πολιτών με τα αντίστοιχα προγράμματα που

⁶³ Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, 12/07/2017, <https://government.gov.gr/περισσότερα-παιδιά-στους-βρεφονηπια/>

υλοποιούνται στην περιοχή λειτουργίας του ΚΚ (χρηματοδότηση από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο).

Εξαιρέση από την εξάρτηση της ευρωπαϊκής χρηματοδότησης και μια ελπιδοφόρα προσέγγιση στο πρόβλημα των αστέγων αποτελεί το πρόγραμμα «Στέγαση και Επανένταξη» (Ν. 4254/2014 (ΦΕΚ 85 τ. Α') - που στοχεύει στην παροχή υπηρεσιών αυτόνομης στέγασης, κοινωνικής στήριξης και εργασιακής επανένταξης αστέγων (εξαιρεί τους μετανάστες χωρίς επίσημη άδεια διαμονής). Το εν λόγω πρόγραμμα από το οποίο ωφελούνται περίπου 1.200 άστεγοι, με προϋπολογισμό 9.250 εκ. ευρώ από εθνικούς πόρους, παρατάθηκε ως 28.02.2019 με τροπολογία που προστέθηκε στον Ν.4520/2018 του ΥΕΚΑΚΑ, «Μετεξέλιξη του Οργανισμού Γεωργικών Ασφαλίσεων (ΟΓΑ) σε Οργανισμό Προνοιακών Επιδομάτων και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (ΟΠΕΚΑ) και λοιπές διατάξεις». Πρόκειται για ένα πρόγραμμα καινοτόμο ως προς τη φιλοσοφία του (Παπαδοπούλου και Κουραχάνης, 2017:141), όχι όμως ικανό να καλύψει τις ανάγκες των αστέγων που υπολογίζονταν στις 20.000 (FEANTSA, 2014), ενώ μόνο στην Αθήνα γύρω στις 9.000 (Aragoglou and Gounis, 2015). Επιπλέον, στον προϋπολογισμό για το 2019, που κατέθεσε η κυβέρνηση την περίοδο που γράφονται αυτές οι γραμμές (Νοέμβριος 2018), προβλέπεται η θεσμοθέτηση ενός επιδόματος στέγασης συνολικού προϋπολογισμού 400 εκατομμυρίων ευρώ, για την ενίσχυση των νοικοκυριών που διαμένουν σε ενοικιαζόμενη κατοικία και δανειολήπτες με δάνειο πρώτης κατοικίας. Η πρόβλεψη είναι για την κάλυψη περίπου 300.000 νοικοκυριών, ενώ για την ένταξη στο μέτρο αυτό θα προβλέπονται συγκεκριμένα εισοδηματικά και περιουσιακά κριτήρια.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι με αφορμή την παρατήρηση του φαινομένου του υποσιτισμού σημαντικού αριθμού παιδιών σε δημοτικά σχολεία και με δεδομένη την ανυπαρξία δημοσίων κοινωνικών πόρων, η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ αξιοποιεί το

θεσμό της «συμμετοχικής χρηματοδότησης» (crowdfunding)⁶⁴ για την έναρξη και επέκταση ενός προγράμματος παροχής σχολικών γευμάτων σε επιλεγμένα δημοτικά σχολεία της χώρας. Με τον ίδιο τρόπο χρηματοδότησε κι άλλες κοινωνικές δράσεις, όπως την παροχή της «κάρτας αλληλεγγύης» σε 300.000 ωφελούμενους του προγράμματος αντιμετώπισης της ανθρωπιστικής κρίσης. Το πρόγραμμα παροχής σχολικών γευμάτων συνιστά ένα θετικό μέτρο, που θα έπρεπε να γενικευθεί σε όλα τα σχολεία και μαθητές της χώρας και με διασφαλισμένη κρατική χρηματοδότηση⁶⁵. Ωστόσο, η χρηματοδότηση του μέτρου μέσω της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης και της κοινωνικής οικονομίας, όσο ευπρόσδεκτη κι αν είναι λόγω της κρίσης, έχει προσωρινό χαρακτήρα και δεν συμβάλλει στη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του μέτρου.

⁶⁴ Πρόκειται για το πρόγραμμα «act4Greece», που αποτελεί μια πρωτοβουλία της Εθνικής Τράπεζας για τη χρηματοδότηση και προώθηση δράσεων, κοινωνικών και αναπτυξιακών. Στο πλαίσιο αυτό έχει δημιουργηθεί μια ηλεκτρονική πλατφόρμα, που δίνει τη δυνατότητα συγκέντρωσης πόρων από το «πλήθος», δηλαδή από κάθε ενδιαφερόμενο σε κάθε γωνιά του πλανήτη, πόροι που στη συνέχεια διοχετεύονται σε συγκεκριμένα έργα που έχουν αναλάβει να υλοποιήσουν φορείς υλοποίησης. Στο πρόγραμμα συμμετέχουν φορείς και ιδρύματα, όπως το Ίδρυμα Ωνάση, το Κοινωνικό Ίδρυμα Ιωάννη Λάτση, το Ίδρυμα Μποδοσάκη, η Ελληνική Εθνική Επιτροπή για την UNESCO και το Ελληνικό Δίκτυο για την Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη. Πληροφορίες: <https://www.nbg.gr/el/the-group/press-office/press-releases/act4greece-1-2-2016>.

⁶⁵ Το πρόγραμμα «Σχολικά Γεύματα» για το σχολικό έτος 2018-19 απευθύνεται στο σύνολο των μαθητών 954 Δημοτικών Σχολείων και αφορά 153.367 μαθητές, ενώ παράλληλα έχει αναγγελθεί ότι θα συνεχισθεί και το επόμενο διδακτικό έτος 2019-2020.

4. Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΝΕΩΝ ΑΤΥΠΩΝ ΜΟΡΦΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ

Καθώς η οικονομική κρίση εξελισσόταν, γινόταν φανερό ότι οι περισσότεροι άνθρωποι που είχαν ανάγκη δεν μπορούσαν να βασιστούν στη διαρκώς συρρικνούμενη θεσμοποιημένη αλληλεγγύη του κράτους πρόνοιας. Επιπλέον, η ικανότητα της ελληνικής οικογένειας να διαδραματίσει παραδοσιακό ρόλο στην παροχή κοινωνικής προστασίας για τα μέλη της άρχισε να περιορίζεται σημαντικά (Lyberaki και Tinios, 2014). Σε ένα πλαίσιο έντονης επιδείνωσης των οικονομικών συνθηκών, οι γυναίκες αντιμετωπίζουν τη δυσκολία συνδυασμού επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, εξαιτίας της έλλειψης επαρκών δημόσιων κοινωνικών δομών και της αυξανόμενης ανάγκης για φροντίδα στην οικογένεια που προκαλείται από την επιστροφή των ενήλικων παιδιών στο σπίτι λόγω της κρίσης (Petmesidou, 2013). Με άλλα λόγια, η οικογένεια καλείται να διαδραματίσει έναν ακόμη σημαντικότερο ρόλο στην προστασία των μελών της από τους κοινωνικούς κινδύνους μέσα σε ένα πλαίσιο όπου μειώνεται δραματικά η ικανότητά της να εδραιώνει και να κινητοποιεί πόρους (Papadopoulos and Roumbakis, 2009: 18).

Τα τεράστια κενά στην κοινωνική προστασία που δημιουργήθηκαν από την κρίση και η αδυναμία του κράτους πρόνοιας και της οικογένειας να μετριάσουν αποτελεσματικά τις κοινωνικές ης συνέπειες θεωρούνται ως οι κύριοι παράγοντες που διευκόλυναν την άνοδο της άτυπης αλληλεγγύης στην Ελλάδα (Sotiropoulos and Bourikos, 2014 · Sotiropoulos, 2014 · Tzifakis, Petropoulos and Huliaras, 2017 · Καβουλάκος και Γκριτζάς, 2015 · Σημίτη, 2014 · Καντζάρα, 2014 · Feronas, 2017 · Kourahanis et al., 2018). Στο πλαίσιο αυτό, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο κύριες πτυχές του μετασχηματισμού της άτυπης αλληλεγγύης στην Ελλάδα μετά την κρίση.

Πρώτον, μια σταδιακή αλλαγή στην οργάνωση και λειτουργία των παραδοσιακών τυπικών οργανώσεων κοινωνικής αλληλεγγύης (κυρίως ΜΚΟ). Αφενός, οι περισσότερες από αυτές υπέστησαν σοβαρές οικονομικές πιέσεις ή και σταμάτησαν να λειτουργούν, λόγω του σταδιακού περιορισμού και τελικά της διακοπής (το 2012) της κρατικής χρηματοδότησης (Tzifakis, Petropoulos and Huliaras, 2017). Αφετέρου, σχηματίστηκαν νέες ΜΚΟ και μαζί με τις παλαιότερες δραστηριοποιήθηκαν περισσότερο στον τομέα της κοινωνικής αλληλεγγύης, με στόχο την κάλυψη ενός μέρους του κενού της κρατικής παροχής. Βασιζόμενες σε έναν αυξημένο αριθμό εθελοντών, συνεργάζονται με κρατικούς φορείς, την Εκκλησία, ιδιώτες επιχειρηματίες και μη κερδοσκοπικά ιδρύματα, παρέχοντας φροντίδα, όχι πια μόνο για τις παραδοσιακές ομάδες στόχους τους, αλλά και για έναν μεγάλο αριθμό «φτωχών της κρίσης» που αναζητούν κοινωνική φροντίδα και βασικά καταναλωτικά αγαθά (Sotiropoulos and Bourikos, 2014: 51). Επιπλέον, η κρίση συνέβαλε στη μείωση της εξάρτησης τους από το κράτος και δημιούργησε νέες πηγές χρηματοδότησης, κυρίως προγράμματα της ΕΕ και μεγάλα ιδιωτικά ιδρύματα (π.χ. Ίδρυμα Νιάρχος, Ίδρυμα Μποδοσάκη, Ίδρυμα Ωνάση κ.λπ.) (Sotiropoulos, 2014 · Σημίτη, 2014 · Καβουλάκος και Γκριτζάς, 2015).

Δεύτερον και κυριότερο, την εμφάνιση και επέκταση, για πρώτη φορά, νέων άτυπων οργανώσεων κοινωνικής αλληλεγγύης, δικτύων και μορφών δράσης, που κυμαίνονται από αυθόρμητες διαμαρτυρίες και κινήματα πολιτικής ανυπακοής έως τον σχηματισμό εναλλακτικών πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών χώρων (Καβουλάκος και Γκριτζάς, 2015: 338). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυθόρμητης διαμαρτυρίας ήταν οι «πλατείες» που κατά τη στιγμή της ψηφοφορίας του Μνημονίου έγιναν συμβολικά σημεία αμφισβήτησης του κυρίαρχου οικονομικού και πολιτικού συστήματος. Αυτή η αυθόρμητη

κινητοποίηση ετερόνυμων κοινωνικών ομάδων εξέφρασε το δημοκρατικό συναίσθημα της κοινωνίας των πολιτών, αποκάλυπτοντας συγχρόνως την ενίσχυση της συνοχής στο μικρο-επίπεδο, καθώς και την άρση της εμπιστοσύνης στις μακρο-κοινωνικές ρυθμίσεις. Η απόρριψη των δύο μεγάλων κομμάτων (ΝΔ και ΠΑΣΟΚ) στις εκλογές του 2012 και η μαζική απόσυρση των καταθέσεων από το τραπεζικό σύστημα έδειξαν σαφώς την αυξανόμενη δυσπιστία των πολιτών πάνω στα πολιτικά θεσμικά όργανα και το μέγεθος της εκτεταμένης κοινωνικής κρίσης (Σωτηρόπουλος, 2014· Κονιόρδος, 2014). Μια ακόμη έκφραση διαμαρτυρίας της κοινωνίας των πολιτών έλαβε τη μορφή πολιτικών πράξεων ανυπακοής, όπως το κίνημα «δεν πληρώνω». Σημαντικό ποσοστό του ελληνικού πληθυσμού αρνήθηκε να καταβάλει τέλη διοδίων, φόρων και εκπαιύσεων ηλεκτρικής ενέργειας και συμμετείχε σε προσπάθειες αποφυγής δημοπρασιών. Οι πρωτοβουλίες αυτές, παρά τον αποσπασματικό χαρακτήρα τους, συνέβαλαν στην αμφισβήτηση της κυρίαρχης πολιτικής αντιμετώπισης της κρίσης, υπογραμμίζοντας τη σημασία της αυτό-οργάνωσης και των συλλογικών αξιώσεων (Καβουλάκος και Γκριτζάς, 2015: 345).

Παράλληλα και εν μέρει ως συνέπεια των ανωτέρω κινήσεων διαμαρτυρίας, αναδύθηκε και ενεργοποιήθηκε ένας μεγάλος αριθμός νέων δομών και πρωτοβουλιών κοινωνικής αλληλεγγύης, που δραστηριοποιήθηκε στους περισσότερους τομείς της κοινωνικής προστασίας (π.χ. υγειονομική περίθαλψη, κοινωνική βοήθεια, εκπαίδευση κ.λπ.), προσφέροντας βοήθεια σε εκείνους που επλήγησαν περισσότερο από την κρίση. Αυτές περιλαμβάνουν «τράπεζες χρόνου» (δηλαδή εθελοντικά δίκτυα στα οποία οι συμμετέχοντες αφιερώνουν χρόνο για να βοηθήσουν ο ένας τον άλλον), κοινωνικά ιατρεία, κοινωνικά φαρμακεία, κοινωνικά παντοπωλεία, αγορές χωρίς μεσάζοντες, κοινοτικές κουζίνες, κοινωνικά φροντιστήρια και άλλες άτυ-

πες κοινωνικές ομάδες και δίκτυα (Sotiropoulos and Bourikos, 2014). Πρόσφατη έρευνα κατέγραψε περισσότερες από 500 νέες εναλλακτικές πρωτοβουλίες στον τομέα της κοινωνικής αλληλεγγύης που εμφανίστηκαν σε όλη τη χώρα τα τελευταία 6 χρόνια (Αφουξενίδης, 2015: 331). Μολονότι η ποικιλία και η ποικιλομορφία τους καθιστούν δύσκολη τη γενίκευση, αυτές οι κοινωνικές δομές και πρωτοβουλίες διαφέρουν από πολλές απόψεις από τις παραδοσιακές μορφές της κοινωνίας των πολιτών, όπως οι ΜΚΟ και οι ενώσεις. Συνήθως είναι άτυπες, αυτό-οργανωμένες, συχνά στερούνται νομικού καθεστώτος, είναι οικονομικά ανεξάρτητες από το κράτος και την αγορά, λαμβάνουν αποφάσεις μέσω δημοκρατικών διαδικασιών, αμφισβητούν τις κυρίαρχες πολιτικές κοινωνικές και οικονομικές πρακτικές και αξίες και αναπτύσσουν νέες βασισμένες στην αλληλεγγύη, την αμοιβαιότητα, την ισότητα, τον σεβασμό της διαφορετικότητας και το δικαίωμα αυτοδιάθεσης (Καβουλάκος και Γκριτζάς, 2015: 346). Από την άποψη αυτή «θέλουν να αντιμετωπίσουν τις ομάδες στόχους τους ως συμμετόχους στη συλλογική παραγωγή και διανομή της κοινωνικής βοήθειας και να δουν την κοινωνική αλληλεγγύη στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης, ως μέρος ενός ευρύτερου πολιτικού κινήματος για την κατασκευή εναλλακτικών μορφών κοινωνικής και οικονομικής ζωής» (Sotiropoulos and Bourikos, 2014: 52). Δεν πρέπει να παραλείψουμε, τέλος, και την ανησυχητική εκδήλωση ορισμένων διχαστικών μορφών άτυπης αλληλεγγύης (πχ. διανομή συσσιτίων, από τη Χρυσή Αυγή, απ' όπου αποκλείονται οι μετανάστες) (Petmesidou, 2017:172).

Είναι αλήθεια ότι η άνοδος της άτυπης αλληλεγγύης (τόσο της τυπικής όσο και της άτυπης) έχει διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην παροχή άμεσης βοήθειας σε εκείνους που υποφέρουν από τις κοινωνικές συνέπειες της οικονομικής κρίσης. Η σχετική βιβλιογραφία έχει επισημάνει την προστιθέμενη αξία, κυρίως

των άτυπων φορέων και δικτύων - στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών. Πρώτον, χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη εγγύτητα, εξοικείωση και ευελιξία όσον αφορά την κάλυψη των μεταβαλλόμενων αναγκών των ομάδων στόχων τους. Δεύτερον, δεν στιγματίζουν τους δικαιούχους τους, καθώς οι τελευταίοι δεν είναι απλώς παθητικές δέκτες, αλλά συμμετέχουν ενεργά στην παροχή των κοινωνικών υπηρεσιών (Sotiropoulos and Bourikos, 2014: 48-49). Ορισμένοι μελετητές υιοθετούν μια ακόμα πιο ριζοσπαστική άποψη, υποστηρίζοντας ότι η άτυπη αλληλεγγύη, όπως εκφράστηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης, θα μπορούσε να συμβάλει σε μια αλλαγή της κοινωνίας από κάτω προς τα πάνω και να οδηγήσει σταδιακά σε ένα νέο «παράδειγμα» οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων, εναλλακτικό σε σχέση με τον κυρίαρχο νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό (Katzara, 2014: 276).

Κατά την άποψή μας, το πιο σημαντικό είναι η αποσαφήνιση των πραγματικών κοινωνικών επιπτώσεων, των μελλοντικών δυνατοτήτων καθώς και των ορίων της άτυπης κοινωνικής αλληλεγγύης. Είναι προφανές ότι η απάντηση στα ερωτήματα αυτά απαιτεί μια συστηματική έρευνα πεδίου σχετικά με την πυκνότητα, τη διάρκεια, τις αξίες καθώς και την ποσότητα και ποιότητα των υπηρεσιών που προσφέρονται από ανεπίσημους οργανισμούς κοινωνικής αλληλεγγύης (Μπουρικός, 2013: 29). Από την άποψη αυτή, τα πρόσφατα προκαταρκτικά αποτελέσματα σχετικής έρευνας φαίνεται να θέτουν υπό αμφισβήτηση ορισμένα από τα προαναφερθέντα πλεονεκτήματα της συμμετοχής ανεπίσημων οργάνωσης κοινωνικής αλληλεγγύης στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών. Η προσβασιμότητα των υπηρεσιών φαίνεται να είναι άνιση, με τις χωρικές ανισότητες να είναι το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα, με τη συγκέντρωση κοινωνικών προγραμμάτων σε συγκεκριμένους δήμους και την ανυπαρξία σε άλλους, γεγονός που προσθέτει μια διαφοροποιημένη πρόσβαση στην κοινωνική κάλυψη. Η καθολικότητα με βάση το

φύλο, τη θρησκεία, τις πεποιθήσεις, τη γλώσσα και την προέλευση φαίνεται να είναι ακόμη ζητούμενο, δεδομένου ότι αναπτύσσονται κοινωνικές πρωτοβουλίες ομάδων και κομμάτων (π.χ. βλέπε παράδειγμα Χρυσής Αυγής) που εξαιρούν τους «διαφορετικούς» από οποιαδήποτε κοινωνική βοήθεια που προσφέρεται. Η μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα της λειτουργίας τους είναι μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις προκειμένου να παρασχεθεί ένα σταθερό δίκτυο ασφαλείας για τους ανθρώπους που έχουν ανάγκη. Επιπλέον, το κριτήριο του σεβασμού των δικαιωμάτων και της προσωπικότητας των ομάδων-στόχων παραβιάζεται από την πρακτική πολλών τυπικών και άτυπων πρωτοβουλιών (π.χ. τηλεοπτική κάλυψη χωρίς τη δική τους έγκριση, παραβίαση ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων κ.λπ.). Τέλος, σε πολλές περιπτώσεις παρατηρείται μια πατερναλιστική προσέγγιση από την πλευρά των άτυπων φορέων αλληλεγγύης, που ακυρώνει στην πράξη τη δυνατότητα συμμετοχής των ομάδων-στόχων στο σχεδιασμό, την παροχή και την αξιολόγηση των παρεχόμενων υπηρεσιών (Μπουρικός, 2013: 28).

Ένα δεύτερο βασικό ερώτημα αφορά τη σχέση μεταξύ των άτυπων οργανώσεων κοινωνικής αλληλεγγύης και του κράτους ευημερίας. Η αναγνώριση της αποτυχίας μιας προβληματικής - ήδη πριν από την κρίση - θεσμοποιημένης αλληλεγγύης του κράτους πρόνοιας για την αντιμετώπιση των κοινωνικών συνεπειών της οικονομικής κρίσης δεν συνεπάγεται αυτόματα, ούτε την άνευ όρων μεταστροφή στην ανεπίσημη αλληλεγγύη ούτε τη νομιμοποίηση της αδράνειας του κράτους πρόνοιας. Ο μεγάλος κίνδυνος που υπάρχει εδώ για την κοινωνική αλληλεγγύη είναι η σταδιακή απόλεια του θεσμικού της χαρακτήρα, ως κοινωνικού δικαιώματος που εκπληρώνεται από το κράτος πρόνοιας, υπέρ μιας εθελοντικής, ελάχιστης, υπολειμματικής και συχνά διαφοροποιημένης κάλυψης των άμεσων αναγκών επιβίωσης από άτυπες οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών (Feronas, 2017).

Το κράτος πρόνοιας, ως κύρια έκφραση του «συλλογικού» στις σύγχρονες δημοκρατίες, πρέπει να παραμείνει με κάθε κόστος εγγυητής της κοινωνικής αλληλεγγύης σε καλές και δύσκολες στιγμές, σε μια εποχή παγκόσμιας κυριαρχίας του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού (Σακελλαρόπουλος, 2011: 61).

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Από την ανάλυση που προηγήθηκε, μπορούμε να συμπεράνουμε συνοπτικά τα ακόλουθα. Παραδοσιακά, η θεσμοποιημένη κοινωνική αλληλεγγύη στην Ελλάδα ήταν κατακερματισμένη, άδικη, πολιτικά και κοινωνικά προκατελημμένη και αναποτελεσματική, με την οικογένεια να διαδραματίζει βασικό ρόλο στην κάλυψη των κενών του επίσημου τομέα. Η σοβαρή οικονομική κρίση που εμφανίστηκε στην Ελλάδα τα τελευταία οκτώ χρόνια, όχι μόνο οδήγησε σε μια άνευ προηγουμένου κοινωνική κρίση αλλά έθεσε σε αμφισβήτηση τα παραδοσιακά εγχώρια πρότυπα κοινωνικής αλληλεγγύης. Αυτό που προκύπτει είναι ένας διπλός μετασχηματισμός.

Πρώτον, η κρίση συνέβαλε σε μια διαδικασία περιστολής της θεσμοποιημένης αλληλεγγύης του κράτους πρόνοιας, που επιβλήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις διαδοχικές συμφωνίες διάσωσης με την Τρόικα. Παρά το γεγονός ότι οι ακραίες κοινωνικές συνθήκες που δημιούργησε καθιστούσαν επιτακτική την ανάληψη πρωτοβουλιών δημόσιας πολιτικής για την «ανάσχεση» των κοινωνικών συνεπειών της, αυτό δεν συνέβη. Αντίθετα, οι μεταρρυθμίσεις που υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο του διαδοχικών μνημονίων από το 2010 και μετά, οδήγησαν σε μια περαιτέρω υποβάθμιση ενός ήδη διάτρητου δικτύου κοινωνικής προστασίας. Ενώ οι περικοπές των κοινωνικών δαπανών ήταν καθολικές και οριζόντιες (υγεία, κοινωνική ασφάλιση,

κοινωνική πρόνοια κ.λπ.), τα μέτρα στήριξης των πιο ευάλωτων κοινωνικών ομάδων ήταν ομοιόμορφα και αποσπασματικά, αδυνατώντας να αντισταθμίσουν τις τεράστιες απώλειες που προκλήθηκαν από τα μεγάλα κύματα λιτότητας. Επιπλέον, σε ένα πλαίσιο έντονης επιδείνωσης των οικονομικών συνθηκών, η ικανότητα της ελληνικής οικογένειας να διαδραματίσει παραδοσιακό ρόλο στην παροχή κοινωνικής προστασίας για τα μέλη της έχει περιοριστεί σημαντικά.

Δεύτερον, η κρίση επέδρασε στη σημαντική ανάπτυξη της άτυπης αλληλεγγύης. Τα τεράστια κενά στην κοινωνική προστασία που δημιουργήθηκαν και η αδυναμία του κράτους πρόνοιας και της οικογένειας να μετριάσουν αποτελεσματικά τις κοινωνικές συνέπειες, ήταν οι κύριοι παράγοντες που διευκόλυναν την εμφάνιση και την επέκταση της άτυπης αλληλεγγύης που έλαβε δύο κύριες μορφές: (α) τον μετασχηματισμό των παραδοσιακών οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών (ΜΚΟ) όσον αφορά τους στόχους, τις οργανωτικές δομές, τις δραστηριότητες, τις πηγές χρηματοδότησης και τις σχέσεις με το κράτος και β) την κινητοποίηση μιας μεγάλης ποικιλίας νέων άτυπων κοινωνικών δομών, ομάδων και πρωτοβουλιών για την άμεση ανακούφιση των «θυμάτων» της οικονομικής κρίσης.

Αναμφίβολα, η άνοδος της άτυπης αλληλεγγύης (τόσο της τυπικής όσο και της άτυπης) διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην παροχή άμεσης βοήθειας σε εκείνους που υπέφεραν περισσότερο από τις κοινωνικές συνέπειες της κρίσης. Ωστόσο, δεν κατόρθωσε να καλύψει τα τεράστια κενά κοινωνικής προστασίας που δημιουργήθηκαν από την υποχώρηση του κράτους πρόνοιας. Από αυτή την άποψη, η άτυπη αλληλεγγύη απέχει πολύ από το να θεωρείται, είτε ως πανάκεια για την επίλυση κοινωνικών προβλημάτων είτε ως υποκατάστατο της θεσμοποιημένης αλληλεγγύης του κράτους πρόνοιας, σε μια εποχή όπου η ζήτηση για κοινωνική προστασία έχει αυξηθεί δραματικά.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο ΣΤΟΧΟΣ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΗΤΑΝ ΔΙΠΛΟΣ. Αφενός, να συνεισφέρει στη συνεχιζόμενη ακαδημαϊκή συζήτηση περί της προστιθέμενης αξίας του κοινωνικού αποκλεισμού και της κοινωνικής αλληλεγγύης, ως εννοιολογικών και μεθοδολογικών εργαλείων για την ανάλυση και ερμηνεία των σύγχρονων κοινωνικών προβλημάτων. Αφετέρου, να εξετάσει τις επιπτώσεις της εμμένουσας βαθιάς οικονομικής και κοινωνικής κρίσης, τόσο στην όξυνση των φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού, όσο και στον μετασηματισμό ορισμένων παραδοσιακών πτυχών της εγχώριας κοινωνικής αλληλεγγύης. Στις γραμμές που ακολουθούν, θα επιχειρήσουμε μια συνθετική σύνοψη των συμπερασμάτων που προκύπτουν από την ανάλυση στα επιμέρους κεφάλαια του βιβλίου και τη διατύπωση ορισμένων σκέψεων για τις μελλοντικές προοπτικές που προδιαγράφουν τα συμπεράσματα αυτά, με γνώμονα πάντα την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και τη διασφάλιση της κοινωνικής αλληλεγγύης στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες.

Μια κεντρική υπόθεση που ανέπτυξε το βιβλίο είναι ότι η σταδιακή εξάπλωση και παγκόσμια επικράτηση της προβληματικής του κοινωνικού αποκλεισμού σε σχέση με πιο παραδοσιακές έννοιες, όπως η φτώχεια, η ανισότητα και η περιθωριοποίηση, δεν συνιστά απλώς μια ορολογική μετάβαση σε επίπεδο εννοιών, αλλά μια «παραδειγματική» αλλαγή του τρόπου ανάλυσης και ερμηνείας των κοινωνικών ανισοτήτων στη σύγχρο-

νη μεταβιομηχανική κοινωνία. Το παράδειγμα της κοινωνικής τάξης, με τη φτώχεια ως κεντρικό εργαλείο ανάλυσης του κοινωνικού μειονεκτήματος στο πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας, αντικαταστάθηκε σταδιακά από το παράδειγμα του κοινωνικού αποκλεισμού. Το νέο αυτό παράδειγμα παραπέμπει σε μια νέα θέση του κοινωνικού, αφού μας απομακρύνει από μια κάθετη αναπαράσταση της κοινωνίας, όπου οι ανισότητες και η φτώχεια είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος και του τρόπου παραγωγής, προς όφελος μιας οριζόντιας διχοτομικής αναπαράστασης της κοινωνίας, όπου η κυρίαρχη τάση είναι μια πόλωση μεταξύ των ενταγμένων και των αποκλεισμένων. Η ραγδαία διεθνής κυριαρχία του κοινωνικού αποκλεισμού έχει αποδοθεί εν πολλοίς και στην «πολιτική γοητεία» του, από την άποψη ότι εκλαμβάνεται ως ένας όρος λιγότερο ενοχλητικός και απειλητικός σε σύγκριση με τη φτώχεια και ότι η σημασιολογική ευελιξία του επιτρέπει την αποδοχή του από μια ευρεία γκάμα πολιτικών απόψεων και θέσεων. Αυτή ακριβώς η ευρύτητα και ευελιξία του αποτέλεσε τη βάση και της ακαδημαϊκής κριτικής για τον κοινωνικό αποκλεισμό, αφού έχει κατηγορηθεί για ασάφεια, αοριστία, ταύτιση με τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία και για αδυναμία εφαρμογής του σε χώρες με υπανάπτυκτα ή αναπτυσσόμενα συστήματα κοινωνικής πολιτικής.

Απέναντι στην παραπάνω κριτική, το βιβλίο αυτό συνηγόρησε υπέρ της προστιθέμενης αξίας του κοινωνικού αποκλεισμού για την ανάλυση και ερμηνεία των σύγχρονων κοινωνικών προβλημάτων. Πρώτον, υπογράμμισε ότι η απόρριψη της ερμηνευτικής και αναλυτικής αξίας του κοινωνικού αποκλεισμού, ως μιας έννοιας ασαφούς και αμφιλεγόμενης (πχ. ποικιλία ορισμών) θα σήμαινε αυτόματα και την απόρριψη για τους ίδιους λόγους, όλων σχεδόν των εννοιών που χρησιμοποι-

ούμε στις κοινωνικές επιστήμες. Δεύτερον, έδειξε ότι παρά το γεγονός ότι ο κυρίαρχος «λόγος» (discourse) περί κοινωνικού αποκλεισμού στην Ευρώπη τα τελευταία χρόνια έχει ταυτιστεί με τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, εντούτοις ο τελευταίος έχει συνυπάρξει και εξακολουθεί να συνυπάρχει με προσεγγίσεις και ερμηνείες του κοινωνικού μειονεκτήματος, που καλύπτουν το σύνολο του πολιτικού και ιδεολογικού φάσματος. Τρίτον, επιχειρηματολόγησε υπέρ μιας νέας οπτικής που φέρνει η προβληματική του κοινωνικού αποκλεισμού στην κοινωνική πολιτική, η οποία μπορεί να συνοψιστεί στα ακόλουθα: (α) εξακολουθεί να παρέχει μια πιο ολιστική και περιεκτική εικόνα του κοινωνικού μειονεκτήματος (β) ο σχεσιακός και δυναμικός χαρακτήρας του, μας επιτρέπει μια βαθύτερα κοινωνιολογική ανάλυση του κοινωνικού μειονεκτήματος, σε σύγκριση με την πιο ατομοκεντρική και οικονομοκεντρική εννοιολόγηση που εξακολουθεί να χαρακτηρίζει τις περισσότερες προσεγγίσεις για τη φτώχεια, και (γ) με την έμφαση που δίνει στην υπαιτιότητα και τον φορέα (agency) μας επιτρέπει να αναζητήσουμε τις αιτίες του κοινωνικού αποκλεισμού έξω από τα ατομικά χαρακτηριστικά των αποκλεισμένων, στις άνισες σχέσεις εξουσίας και στα εγγενή δομικά χαρακτηριστικά του παγκοσμιοποιημένου καπιταλιστικού συστήματος.

Η δεύτερη κεντρική υπόθεση που ανέπτυξε το βιβλίο είναι η ανάδειξη της κοινωνικής αλληλεγγύης, ως του βασικού πολιτικού προτάγματος για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής. Η κοινωνική αλληλεγγύη αποτελεί μια παραδοσιακή κοινωνιολογική έννοια, αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την ιδέα περί κοινωνικής συνοχής και άρα με την ίδια την ύπαρξη της κοινωνίας. Έχει προσεγγιστεί με διαφορετικούς τρόπους από διαφορετικές κοινωνιολογικές παραδόσεις και σχολές και μετασχηματίζεται

συνεχώς, αντανακλώντας τις ραγδαίες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές μεταβολές, που οδήγησαν αρχικά από την παραδοσιακή στη βιομηχανική και στη συνέχεια στη σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία. Όλες οι προσεγγίσεις περί κοινωνικής αλληλεγγύης περιλαμβάνουν περιγραφικά ή/και κανονιστικά στοιχεία, υπονοούν διαδικασίες ένταξης ή/και αποκλεισμού και αναδεικνύουν ένα διαφορετικό αφήγημα όσον αφορά τη σχέση μεταξύ, αφενός της ελευθερίας και αυτονομίας του ατόμου και αφετέρου της ετοιμότητας του να θυσιάσει την ελευθερία και αυτονομία του προς όφελος της ομάδας. Κοινωνική αλληλεγγύη και κοινωνικός αποκλεισμός είναι δύο έννοιες με κοινή καταγωγή και η σχέση τους χαρακτηρίζεται από πολλαπλές διασυνδέσεις και αλληλεξαρτήσεις. Στο εννοιολογικό επίπεδο, συνιστούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Από τη μια πλευρά, ο κοινωνικός αποκλεισμός ερμηνεύει το κοινωνικό μειονέκτημα με όρους διάρρηξης των κοινωνικών δεσμών και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Από την άλλη, η κοινωνική ένταξη αφορά στη ένταξη των μελών της κοινωνίας σε κοινωνικά δίκτυα αλληλεγγύης και την αποκατάσταση της της κοινωνικής συνοχής. Στο πολιτικο-ιδεολογικό επίπεδο, το ακριβές νόημα και περιεχόμενο της σχέσης τους μετασηματίζεται συνεχώς αντανακλώντας το εκάστοτε ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Διαφορετικές κοινωνίες σε διαφορετικές εποχές έχουν διαφορετικές αντιλήψεις για το ανήκειν, τη συμμετοχή, την ιδιότητα του πολίτη και εντέλει την ένταξη και την αλληλεγγύη, που εδραιώνονται στο θεσμικό τους πλαίσιο, διαμορφώνουν ατομικές επιλογές, συμπεριφορές και καθορίζουν την ανάληψη συγκεκριμένων πολιτικών δράσεων για την αποκατάσταση της κοινωνικής αλληλεγγύης και της κοινωνικής συνοχής. Στο θεσμικό επίπεδο, η σχέση κοινωνικού αποκλεισμού και κοινωνικής αλληλεγγύης αντανακλάται στην ανάπτυξη της

σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής και του κράτους ευημερίας. Η συγκριτική έρευνα στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής έχει δείξει ότι το κράτος ευημερίας αναπτύχθηκε με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικές κοινωνίες, αντανακλώντας την ποικιλομορφία των φιλοσοφικών και θεωρητικών παραδόσεων, αλλά και των πολιτικο-ιδεολογικών αντιλήψεων περί κοινωνικού αποκλεισμού και κοινωνικής αλληλεγγύης.

Μια σειρά ραγδαίων οικονομικών και κοινωνικών μεταβολών, όπως η παγκοσμιοποίηση, η εξατομίκευση της κοινωνίας, η δημογραφική γήρανση, η μετανάστευση, οι αλλαγές στις δομές της αγοράς εργασίας και της οικογένειας και η πρόσφατη οικονομική κρίση, έχουν ως αποτέλεσμα την ανάδυση νέων κοινωνικών κινδύνων και την υπονόμευση των θεμελίων της κοινωνικής συνοχής των σύγχρονων μεταβιομηχανικών κοινωνιών. Ο νέος κυρίαρχος λόγος περί κοινωνικής επένδυσης μετατρέπει σταδιακά τη θεσμοποιημένη κοινωνική αλληλεγγύη του παραδοσιακού κράτους ευημερίας, από δικαίωμα που απορρέει από την ιδιότητα του πολίτη (citizenship) σε ατομικό προνόμιο. Στο πλαίσιο αυτό, η αλληλεγγύη παύει να είναι καθολική και εκδηλώνεται υπό όρους ατομικής υπευθυνότητας και ανάληψης υποχρεώσεων, όπως δείχνουν οι πρόσφατες μεταρρυθμίσεις που υλοποιούνται στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης (Cantillon and Lancker, 2012). Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί, ότι η ρητορική περί ενός κράτους κοινωνικής επένδυσης δε λαμβάνει υπόψη της το γεγονός ότι οι «παραδοσιακοί» και οι «νέοι» κοινωνικοί κίνδυνοι δεν είναι υποκατάστατα, αλλά μάλλον συμπληρωματικοί μεταξύ τους και συνδέονται με ποικίλες αλληλεξαρτήσεις κατά τη διάρκεια του κύκλου ζωής των ανθρώπων. Η εμφάνιση των τελευταίων δεν οδήγησε στην εξαφάνιση των πρώτων. Στην πραγματικότητα, η παγκόσμια κρίση και οι επιπτώσεις της έχουν οδηγήσει σε μια

ισχυρή επανεμφάνιση των «παραδοσιακών» κινδύνων (π.χ. ανεργία, φτώχεια κ.λπ.), πλήττοντας δυσανάλογα τα πιο ευάλωτα τμήματα του πληθυσμού. Μπορεί διαφορετικοί τύποι κινδύνων να κατανέμονται σήμερα διαφορετικά, ωστόσο οι δομικές κοινωνικές ανισότητες εξακολουθούν να αποτελούν ισχυρό παράγοντα πρόβλεψης της επικράτησης του κινδύνου. Μπορεί τα γεγονότα της πορείας ζωής, τα ατομικά χαρακτηριστικά και οι προτιμήσεις των ανθρώπων να έχουν αποκτήσει μεγαλύτερη σημασία σε σχέση με το παρελθόν, αλλά οδηγούν σε διαφορετικά αποτελέσματα σε συνάρτηση με διαφορετικές κοινωνικές και οικονομικές καταστάσεις. Αυτό σημαίνει ότι η προσαρμογή της κοινωνικής πολιτικής δεν μπορεί να περιοριστεί στη μετατόπιση της πολιτικής δράσης από τους «παραδοσιακούς» στους «νέους» κοινωνικούς κινδύνους, αλλά να συνδυάζει πολιτικές πρόληψης και κοινωνικής προστασίας σε ισορροπημένη και αλληλο-ενισχυόμενη μορφή (Leoni, 2015: 26-27).

Η πρωτοφανής οικονομική κρίση που διέρχεται η Ελλάδα από το 2010 έχει αφήσει βαθιές πληγές στον κοινωνικό ιστό. Η φτώχεια, με όρους πραγματικής μείωσης των εισοδημάτων των πολιτών, αυξήθηκε δραματικά και έγινε πιο βαθιά. Η ανεργία και ιδιαίτερα η μακροχρόνια ανεργία έφτασε σε ιστορικά υψηλά επίπεδα, ενώ ο αριθμός των ανθρώπων που ζουν σε νοικοκυριά χωρίς κανέναν εργαζόμενο και εισοδηματική στήριξη, αποτελεί πράγματι ένα νέο «κοινωνικό ζήτημα». Η ακραία υλική στέρηση απειλεί την αξιοπρεπή διαβίωση ενός ολοένα και μεγαλύτερου αριθμού συμπολιτών μας, ενώ και η πρόσβαση πολλών κοινωνικών ομάδων (και ιδιαίτερα των πιο φτωχών) στην υγεία, στην κοινωνική ασφάλιση, στη στέγαση και γενικότερα σε όλο το φάσμα των κοινωνικών υπηρεσιών, καθίσταται ολοένα και πιο δύσκολη, λόγω κόστους, έλλειψης προσωπικού και ανεπάρκειας δομών. Η εμπειρική διερεύνηση, αρκετών μη

εισοδηματικών διαστάσεων του κοινωνικού αποκλεισμού έδειξε ότι η στέρηση είναι πολυδιάστατη και η μειονεξία συσσωρευμένη για ένα ανεπίτρεπτα μεγάλο τμήμα του ελληνικού πληθυσμού και αυτό αποτυπώνεται εύγλωττα στον τρόπο με τον οποίο αξιολογούν το σύστημα της κοινωνικής προστασίας της χώρας μας. Άλλη μια απόδειξη ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός στις διάφορες μορφές του (υλικές και μη) είναι πλέον ένα πρόβλημα με βαθιές ρίζες στην ελληνική κοινωνία. Ένα πρόβλημα που δεν μπορεί να υποτιμάται άλλο, καθώς υπονομεύει σοβαρά την κοινωνική συνοχή και την κοινωνική αλληλεγγύη.

Η κρίση, ωστόσο, δεν είχε μόνο σοβαρές επιπτώσεις για την κοινωνική ευημερία των πολιτών. Σηματοδότησε, παράλληλα, σημαντικές αλλαγές στον τρόπο που η κοινωνική αλληλεγγύη οργανώνεται συλλογικά για την κοινωνική προστασία των θυμάτων της κρίσης και την αποκατάσταση της κοινωνικής συνοχής. Το βασικό επιχείρημα που αναπτύχθηκε στο βιβλίο είναι ότι έχει συμβάλει σ' ένα διττό μετασχηματισμό της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Πρώτον, στην περαιτέρω αποδόμηση μιας ήδη υπολειμματικής θεσμικής κοινωνικής αλληλεγγύης. Η κατεύθυνση του ελληνικού καθεστώτος ευημερίας, που επιβλήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τους διεθνείς δανειστές, είναι απόλυτα συμβατή με το δόγμα της νεοφιλελεύθερης λιτότητας που έχει κατισχύσει τα τελευταία χρόνια στην Ευρώπη και τονίζει την ατομική ευθύνη, την ιδιωτικοποίηση, την αυστηρή στόχευση και επλεκτικότητα της εναπομείνουσας κρατικής παροχής. Ταυτόχρονα, η ταχεία υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου των μικρομεσαίων και μεσαίων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας υπονόμωσε σε μεγάλο βαθμό την ικανότητα της ελληνικής οικογένειας να διαδραματίσει τον παραδοσιακά σημαντικό ρόλο της στην παροχή της κοινωνικής προστασίας.

Δεύτερον, στην εμφάνιση και επέκταση της άτυπης αλληλεγγύης, που έλαβε δύο κύριες μορφές: (α) τον μετασχηματισμό των παραδοσιακών οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών (ΜΚΟ) όσον αφορά τους στόχους, τις οργανωτικές δομές, τις δραστηριότητες, τις πηγές χρηματοδότησης και τις σχέσεις με το κράτος και β) την κινητοποίηση μιας μεγάλης ποικιλίας νέων άτυπων κοινωνικών δομών, ομάδων και πρωτοβουλιών για την άμεση ανακούφιση των «θυμάτων» της οικονομικής κρίσης. Αν και η άτυπη αλληλεγγύη φαίνεται ότι διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην παροχή άμεσης βοήθειας σε εκείνους που υποφέρουν περισσότερο από τις κοινωνικές συνέπειες της κρίσης, δεν φαίνεται ικανή να καλύψει τα τεράστια κενά κοινωνικής προστασίας που δημιουργήθηκαν από την υποχώρηση της δημόσιας παροχής. Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να θεωρηθεί, είτε ως πανάκεια για την επίλυση κοινωνικών προβλημάτων είτε ως υποκατάστατο της θεσμοποιημένης αλληλεγγύης του κράτους πρόνοιας, σε μια εποχή όπου η ζήτηση για κοινωνική προστασία έχει αυξηθεί δραματικά.

Υπό το φως των παραπάνω εξελίξεων, το μέλλον της κοινωνικής αλληλεγγύης στη χώρα μας καθίσταται εξαιρετικά ρευστό και αβέβαιο. Η εξωτερικά επιβαλλόμενη νεοφιλελεύθερη συνταγή οδηγεί στη συρρίκνωση των μικρομεσαίων και μεσαίων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας (Petmesidou, 2017) και τη μεταφορά πόρων, από τους λιγότερο ευάλωτους στους απόλυτα φτωχούς και εξαθλιωμένους, διευρύνοντας το χάσμα μεταξύ των λίγων προνομιούχων και ενός ραγδαία αυξανόμενου αριθμού επισφαλώς εργαζομένων, ευάλωτων, φτωχών και κοινωνικά αποκλεισμένων (Φερόνας, 2018). Οι τεράστιες μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές απειλούν περαιτέρω την ήδη ευάλωτη αλληλεγγύη και ενισχύουν την ανάδυση ενός νέου είδους προνοιακού σοβινισμού (Petmesidou, 2017:171).

Η ανάληψη μεγάλου μέρους της θεσμοποιημένης αλληλεγγύης από τον ιδιωτικό τομέα και την κοινωνία των πολιτών οδηγεί σταδιακά σε μια υποκατάσταση της δημόσιας κοινωνικής πολιτικής (Σωτηρόπουλος, 2014). Η μάχη για την αποτελεσματική καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και την αποκατάσταση της κοινωνικής συνοχής σε συνθήκες κρίσης μοιάζει εκ των προτέρων άνιση, δίχως μια ριζική αναστροφή του κυρίαρχου μείγματος μεταρρύθμισης του ευρύτερου ελληνικού καθεστώτος ευημερίας, με βασικές συνιστώσες την ανόρθωση της οικονομίας, τη δημιουργία ενός σταθερού και προοδευτικού φορολογικού συστήματος, τη δημιουργία σταθερών θέσεων εργασίας με αξιοπρεπείς αποδοχές και την οικοδόμηση ενός δικτύου δημόσιων καθολικών παροχών και υποδομών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Abrahamson P. (1999), "The welfare modelling business", *Social Policy and Administration* 33(4), pp. 394-415.
- Aidukaite J. (2004), The emergence of the post-socialist welfare states - The case of the Baltic states: Estonia, Latvia and Lithuania, *PhD Thesis*, Stockholm University.
- Allardt E. (1993), "Having, loving, being: An alternative to the Swedish model of the welfare research", in: M. Nussbaum, A.K. Sen (eds), *The quality of life*, New York: Oxford University Press, pp. 88-94.
- Allen J. and Scruggs L. (2004), "Political partisanship and welfare state reform in advanced industrial societies", *American Journal of Political Science* 48(3), pp. 496-512.
- Allman D. (2013), "The Sociology of Social Inclusion", *SAGE Open*, January-March 2013, pp. 1-16.
- Andriopoulou E., Karakitsios A., Tsakloglou P. (2017), "Inequality and poverty in Greece: Changes in times of crisis", *GLO Discussion Paper*, no. 119.
- Arapoglou B. and Gounis K. (2015), "Poverty and Homelessness in Athens: Governance and the Rise of an Emergency Model of Social Crisis Management", *GreeSE*, Paper no. 90, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southern East Europe, London: LSE.
- Arts W. and Gelisen J. (2001), "Welfare States, Solidarities and Justice Principles: Does the type really matter?", *Acta Sociologica*, 44(4), pp. 283-289.
- Arts W. and Gelissen J. (2002), "Three worlds of welfare capitalism or more?", *Journal of European Social Policy*, 12, pp. 137-58.

- Arts W. and Gelissen J. (2010), "Models of the welfare state", in: G. Castles, S. Leibfried, J. Lewis, H. Obinger, C. Pierson (eds), *The Oxford Handbook of the Welfare State*, Oxford: Oxford University Press.
- Armstrong K. (2010), *Governing Social Inclusion Europeanization through Policy Co-ordination*, Oxford: Oxford University Press.
- Aspalter C. (2006), "The East Asian welfare model", *International Journal of Social Welfare*, 15(4), pp. 290-301.
- Atkinson A.B. (1998), "Social Exclusion, poverty and unemployment", in: A.B. Atkinson & J. Hills (eds), *Exclusion, Employment and Opportunity*. CASE paper 4. London: London School of Economics.
- Atkinson R. and Davoudi S. (2000), "The concept of Social Exclusion on the European Union: Context, Development and Possibilities", *Journal of Common Market Studies*, vol. 38, no 3, pp. 427-448.
- Baldwin P. (1990), *The Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875-1975*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bambra C. (2007), "Shifting the wheat from the chaff: a two-dimensional discriminant analysis of welfare state regime theory", *Social Policy & Administration*, 41, pp. 1-28.
- Bauman Z. (2001), *The Individualized Society*, Cambridge: Polity Press.
- Bayertz K. (ed.) (1999), *Solidarity*, Dordrecht; Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Beall J. (2002), "Globalization and Social Exclusion in Cities: Framing the Debate with Lessons from Africa and Asia", *Environment & Urbanization*, vol. 14, no 1, April 2002.
- Beck U. (1992), *Risk society: Towards a new modernity*, London: Sage Publications Limited.

- Beck U. (1997), *The Reinvention of Politics: Rethinking Modernity in the Global Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Beck U. (2005), "Inequality and Recognition: pan-European Social Conflicts and their Political Dynamic", in: A. Giddens & P. Diamond (eds.), *The New Egalitarianism*, Polity Press pp. 120-142.
- Becker H. (1985), *Outsiders*, Paris, A.M. Metaille.
- Beham B., Drobnič S. and Verwiebe R. (2006), *Literature Review, Theoretical Concepts and Methodological Approaches of Quality of Life and Work*, Deliverable of EU-project Quality, Utrecht: Utrecht University.
- Beland D. and Hansen R. (2000), "Reforming the French Welfare State: Solidarity, Social Exclusion and the three crises of Citizenship", *West European Politics*, 23(1), pp. 47-64.
- Beland D. and Mahon R. (2016), *Social Policy*, Edward Elgar, Cheltenham, UK.
- Bell D. (1976), *The Coming of Post Industrial Society*, New York: Basic Books.
- Bonoli G. (1997), "Classifying welfare states: a two-dimensional approach", *Journal of Social Policy*, 26(3): pp. 351-372.
- Bonoli G. (2005). "The Politics of the New Social Policies: providing coverage against new social risks in mature welfare states", *Policy and Politics*, 33(3), pp. 431-449.
- Booth Ch. (1889), *Life and Labour of the People in London*, vol. 1, Williams and Norgate, London.
- Bottomore T.B. (1965), *Classes in Modern Society*, London: Random House.
- Bottomore T. (1992), "Citizenship and social class, forty years on", in: R. Moore (ed.), *Citizenship and Social Class*, London: Pluto Press, pp. 53-101.
- Bourdieu P. (1986), "The forms of capital", in: G.J. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Westport, CT: Greenwood.

- Brunkhorst H. and Flynn J. (2005), *Solidarity: From Civic Friendship to a Global Legal Community*, Cambridge: MIT Press.
- Burchardt T., Le Grand J. and Piachaud D. (2002), "Degrees of exclusion: Developing a dynamic, multidimensional measure", in: J. Hills, J. Le Grand, D. Piachaud, (eds.), *Understanding social exclusion*, Oxford: Oxford University Press, pp. 30-43.
- Busch K., Hermann Ch., Hinrichs K. and Schulten Th. (2013), "Euro Crisis, Austerity Policy and the European Social Model. How Crisis Policies in Southern Europe Threaten the EU's Social Dimension", *International Policy Analysis*, Friedrich Ebert Stiftung.
- Byrne D. (2005), *Social Exclusion*, Buckingham: Open University Press.
- Cantillon B. and Lanker W.V. (2012), Solidarity and Reciprocity in the Social Investment State: What Can be Learned from the Case of Flemish School Allowances and Truancy?", *Journal of Social Policy*, 41(4), pp. 657-675.
- Cameron C. (2006), "Geographies of welfare and exclusion: Social Inclusion and Exception", in: *Progress in Human Geography* 30, 3 (2006), pp. 396-404.
- Campbell A. (1972), "Aspiration, satisfaction and Fulfilment", in: A. Campbell, C. Converse, (eds), *The Human meaning of social change*. New York: Russell Sage Foundation, pp. 441-446.
- Castells M. (1996), *The Rise of Network Society*, Oxford: Blackwell.
- Castles F.G. and Mitchell D. (1993), "Worlds of welfare and families of nations: Patterns of public policy", in: F.G. Castles (ed.), *Western Democracies*, pp. 93-128, Aldershot, UK and Brookfield, VT: Dartmouth.
- Castles F.G. and Obinger H. (2007), "Social expenditure and the politics of redistribution", *Journal of European Social Policy*, 17(3), pp. 206-222.

- Carmichael L. and Schoukens P. (2001), "Social exclusion in Europe: Testing the limits of European integration", in: J. Berghman, D. Mayes, and R. Salais (eds), (2001) *Social Exclusion and European Policy*. Cheltenham: Edward Elgar, pp. 72-89.
- Chambers R. (1989), "*Vulnerability: How the Poor Cope*", Editorial IDS Bulletin, April 1989.
- Clifton A., Repper J., Banks D. and Remnant J. (2013), "Co-producing social inclusion: The structure/agency conundrum", *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 20(6), pp. 514-524.
- Coleman J. S. and Fararo T. J. (1992), *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*, Newbury Park: Sage.
- Coleman J. (1988), "Social capital in the creation of human capital," *American Journal of Sociology*, 94, pp. 95-120.
- Croissant A. (2004), "Changing welfare regimes in east and southeast Asia. Crisis, change and challenge", *Social Policy and Administration*, 38(5), pp. 504-524.
- Crow G. (2002), *Social solidarities*, Buckingham/Philadelphia: Open University Press.
- Curran C., Burchardt T., Knapp M., McDaid D. and Bingqin L. (2007), "Challenges in multidisciplinary systematic reviewing: a study on social exclusion and mental health policy", *Social policy and administration*, 41 (3), pp. 289-312.
- Cutler D., Glaeser E. and Vigdor J. (2008), "When are ghettos bad? Lessons from immigrant segregation in the United States", *Journal of Urban Economics*, 63, 3: 759-774.
- Da Costa B. (1994), "Contribution of Poverty 3 to the understanding of poverty, exclusion and integration", in European Commission DGV/E/2, *The Lessons of the Poverty 3 Programme*, Brussels.
- Dafermos Y. and Papatheodorou C. (2012), "Working poor, labour market and social protection in the EU: a comparative

- perspective", *International Journal of Management Concepts and Philosophy*, 6(1/2).
- Daly M. (2000), *The Gender Division of Welfare*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Daly M. (2006), "EU social policy after Lisbon", *Journal of Common Market Studies*, vol. 44, 3: 461-481.
- Daly M. (2007), "Whither EU Social Policy? An Account and Assessment of Developments in the Lisbon Social Inclusion Process", *Journal of Social Policy*, vol. 37, No.1, pp. 1-19.
- Daly M. and Silver H. (2008), "Social Exclusion and Social Capital", *Theory & Society*, 37, 6 (December): 537-566.
- Davey S. and Gordon S. (2017), "Definitions of social inclusion and social exclusion: the invisibility of mental illness and the social conditions of participation", *International Journal of Culture and Mental Health*, 10:3, pp. 29-237.
- Deacon B. (2000), "Eastern European welfare states: The impact of the politics of globalization", *Journal of European Social Policy*, 10(2), pp. 146-161.
- Dean H. (2006), *Social Policy*, Cambridge: Polity Press.
- De Beer P. and Kostner F. (2009), *Sticking Together or Falling Apart? Solidarity in an Era of Individualization and Globalization*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- De Haan A. (1999), *Social Exclusion: Towards a Holistic Understanding of Deprivation*. Available at <http://lst-iiiep.iiiep-unesco.org/cgi-bin/wwwi32.exe/>
- De Haan A. (2001), "Social Exclusion: enriching the understanding of deprivation", *World Development Report Forum on 'Inclusion, Justice and Poverty Reduction'*.
- Dendrinou I. (2014), "Youth employment before and during the crisis. Rethinking labour market institutions and work attitudes in Greece", *Social Cohesion and Development*, 9(2), pp. 117-132.

- Diener Ed., Sue E., Lucas R. and Smith H. (1999), "Subjective Well-being: Three Decades of Progress", *Psychological Bulletin*, 125:276-302.
- Dimoulas K. (2014), "Exploring the impact of employment policy measures in the context of crisis: The case of Greece", *International Social Security Review*, vol. 67, 2/2014.
- Durkheim E. ([1893] 1984), *The Division of Labour in Society* (W. D. Halls, Trans.), Houndmills/London: MacMillan.
- Economou Ch. (2015) *Barriers and Facilitating Factors in Access to Health Services in Greece*, World Health Organization.
- Economou Ch., Kaitelidou D., Katsikas D. et al. (2014), "Impacts of the economic crisis on access to healthcare services in Greece with a focus on the vulnerable groups of the population", *Social Cohesion and Development*, 9(2), pp. 99-115.
- Economou Ch., Kaitelidou D., Kentikelenis A. et al. (2015), "The impact of the crisis on the health system and health in Greece", in: A. Maresso et al. (eds.), *Economic crisis, health systems and health in Europe. Country experiences*, Copenhagen: WHO/EURO, European Observatory on Health Systems and Policies.
- Economou Ch., Kaitelidou D. and Siscou O. (2018), "A Health System in the Era of Economic Crisis and Memoranda: Bearing Patiently the Consequences or Crabbing the Chance of Introducing Reforms?", in: K. Souliotis and M. Saridi (eds), *The Impact and Implications of Crisis. A Comprehensive Approach Combining Elements of Health and Society*, New York: Nova Science Publishers Inc., pp. 257-269.
- Elias N. and Scotson J. L. (1994), *The Established and the Outsiders: a Sociological Enquiry into Community Problems*, London: Sage in association with Theory, Culture and Society.
- Erikson R. (1993), "Description of inequality: The Swedish approach to welfare research", in: M. Nussbaum, A.K. Sen (eds), *The quality of life*. Oxford: Clarendon Press, pp. 66-83.

- Erikson R. and Uusitalo H. (1987), "The Scandinavian approach to welfare research", in: R. Erikson, E.J. Hansen, S. Ringen, H. Uusitalo, H. (eds), *The Scandinavian model: Welfare state and welfare research*. Armonck: M.E. Sharpe.
- Esping-Andersen G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity.
- Esping-Andersen G. (1996), "After the golden age? Welfare state dilemmas in a global economy", in: G. Esping-Andersen (ed.) *Welfare states in Transition: national adaptations in global economies*. London: Sage.
- Esping-Andersen G. (1999), *Social foundations of post-industrial economies*, Oxford: Oxford University Press.
- Etzioni A. (1997), *The New Golden Rule: Community and Morality in a Democratic Society*, London: Profile Books.
- Etzioni A. (1998), "The responsive communitarian platform: Rights and responsibilities", in: A. Etzioni (Ed.), *The Essential Communitarian Reader*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Eurofound (2016), *European Quality of Life Survey*.
- European Commission (1988), *Social Dimension of the Internal Market*, Brussels.
- European Commission (1992), *Towards a Europe of Solidarity. Intensifying the Fight Against Social Exclusion*, COM (92) 542 Final, Brussels, 23 December 1992.
- Estivill J. (2003), *Concepts and strategies for combating social exclusion*, Geneva: ILO.
- Feronas A. (2017), "The Transformation of Solidarity in Times of Austerity: The Case of Greece, *Social Cohesion and Development*, 2017, 12(2), 129-144.
- Feronas A. (2018), "The New Face of Europeanization in Times of Crisis: Imposing the EU "Recipe" on the Greek Welfare State Reforms", in: M. Saridi and K. Souliotis (eds), *The Impact and Implications of Crisis. A Comprehensive Approach*

- Combining Elements of Health and Society*, New York: Nova Science Publishers Inc., pp. 169-191.
- Ferragina E. and Seeleib-Kaizer M. (2011), "Welfare regime debate: Past, present, futures?", *Policy and Politics*, 39(4), pp. 583-611.
- Ferrera M. (1996), "The southern model of welfare in social Europe", *Journal of European Social Policy*, 6(1), pp. 17-37.
- Fitoussi J.P. and Rosanvallon P. (2010), *La nueva era de las desigualdades*, Buenos Aires: Manantial.
- Freyssinet J. (2009), "How Can Social Vulnerability be Measured: Work in Progress", The 3rd OECD World Forum on "Statistics, Knowledge and Policy" Charting Progress, Building Visions, Improving Life, Busan, Korea - 27-30 October 2009.
- Giannitsis T. and Zografakis St. (2015), *Greece: Solidarity and Adjustment in Times of Crisis*, Macroeconomic Policy Institute, Germany: Hans-Böckler-Stiftung.
- Giddens A. (1991), *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge: Polity Press.
- Giddens A. (1994), "Risk, trust, reflexivity", in: U. Beck, A. Giddens & S. Lash (eds), *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Goffman E. (1970), *Stigma: Notes on the Management of Spoiled identity*, Penguin.
- Gore C. and Figueiredo J.B. (eds) (1997), *Social exclusion and anti-poverty policy: a debate*. International Institute for Labour Studies Research and United Nations Development Programme, research series 110. Geneva: International Labour Organisation publications.
- Grahl J. and Teague, P. (2013), "Reconstructing the Eurozone: The Role of EU Social Policy", *Cambridge Journal of Economics*, 37, pp. 677-692.

- Guillen Ana M. and Pavolini E. (2015), "Welfare States under Strain in Southern Europe" Overview of the Special Issue", *European Journal of Social Security*, 17(2), pp. 147-157.
- Habermas J. (1984), *The Theory of Communicative Action, vol. 1. Reason and the Rationalization of Society*. Boston: Beacon Press.
- Habermas J. (1987), *The Theory of Communicative Action, vol. 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*. Boston: Beacon Press.
- Habermas J. (ed.) (1995), *Justification and Application. Remarks on Discourse Ethics*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Haggard St. and Kaufman R. (2008), *Development, Democracy and Welfare States: Latin America, East Asia and Eastern Europe*, Princeton: Princeton University Press.
- Harrysson L. and O'Brien M. (eds) (2007), *Social welfare, Social exclusion - A life course frame*, Lund: Värpinge Ord & Text.
- Hemerijck A., Dräbing V., Vis B., Nelson M. and Menno S. (2013), "European Welfare States in Motion", *Neujobs Working Paper*, 5(2).
- Hechter M. (1987), *Principles of group solidarity*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Hick R. (2012), "The Capability Approach: Insights for a new poverty focus", *Journal of Social Policy*, vol. 41, No 2, pp. 291-308.
- Honneth A. (1996), *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*, Cambridge: Polity Press.
- Hutchinson R. and Haynes B. (eds) (2011), *The Ghetto: Contemporary Global Issues and Controversies*, Boulder: Westview.
- International Institute for Labour Studies (IILS) (1998), Annex I: issues for discussion, in J.B. Figueiredo, & A. de Haan, (eds) *Social exclusion: an ILO perspective*. International Institute for Labour Studies Research series 111. Geneva: International Labour Organisation.

- Irmak F. and Guclu I. (2012), "Revisiting Marx and Dahrendorf on social exclusion and inclusion", *Journal of Human Sciences*, vol. 9, no 2, pp. 1499-1509.
- Jehoel-Gijsbers J. and Vrooman C. (2007), *Explaining Social Exclusion: A theoretical model tested in the Netherlands*, The Netherlands Institute for Social Research/scp The Hague, July 2007.
- Juul S. (2009), *Solidarity in Individualized Societies. Recognition, Justice and Good Judgement*, London and New York: Routledge.
- Kangas O.E. (1994), "The politics of social security", in: T. Janoski and A.M. Hicks (eds), *The comparative political economy of the welfare state*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 346-64.
- Kantzara V. (2014), "Solidarity in Times of Crisis: Emergent Practices and Potential for Paradigmatic Change. Notes from Greece", *Studi di Sociologia*, 3 (2014), pp. 261-280.
- Karamessini M. (2008), "Continuity and change in the Southern European social model", *International Labour Review*, 147(1): 44-69.
- Karantinos D. (2012), *The Impact of the Crisis in the Greek Labour Market*, Ad Hoc Paper prepared for the SYSDM.
- Kasza G.J. (2002), "The illusion of welfare 'regimes'", *Journal of Social Policy*, 31(2), pp. 271-87.
- Kautto M. (2002), "Investing in services in west European welfare states", *Journal of European Social Policy*, 12, pp. 53-65.
- Klanfer J. (1965), *L'exclusion sociale*, Paris: Bureau de Recherches Sociales.
- Kristensen H. (1995), "Social exclusion and spatial stress : the connections", in: G. Room (ed.), *Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, Bristol: The Polity Press, pp. 146-157.

- Kourachanis N., Lalioti V., and Venieris D. (2018), "Social policies and solidarity during the Greek Crisis", *Social Policy and Administration*, 2018:1-15.
- Kymlicka W. (2010), "The rise and fall of multiculturalism? New debates on inclusion and accommodation in diverse societies", *International Social Science Journal*, 61, 199: 97-112.
- Lane R. (1996), "Quality of life and quality of persons: A new role for government?", in: A. Offer (ed), *In Pursuit of the Quality of Life*, New York, Oxford University Press, pp. 256-293.
- Lendvai N. (2009), "Variety of post-communist welfare: Europeanization and emerging welfare regimes in the new EU member states", Paper for the RC-19, Montreal, Canada.
- Leoni Th. (2015), "Welfare state adjustment to new social risks in the post-crisis scenario. A review with focus on the social investment perspective", WWW FOR EUROPE Working Paper no 89.
- Levitas R. (1996), "The concept of social exclusion and the new Durkheimian hegemony", *Critical Social Policy*, 16(1).
- Levitas R. (1998), *The Inclusive Society? Social Exclusion and the new Labour*, London: Macmillan.
- Levitas R. (2000), "What is social exclusion?", in: D. Gordon and P. Townsend (eds), *Breadline Europe: The Measurement of Poverty*, Bristol: Policy Press.
- Levitas R. (2003), "The Idea of Social Inclusion", in: 2003 *Social Inclusion Research Conference, Canadian Council on Social Development*.
- Levitas R. (2006), "The Concept and Measurement of Social Exclusion", in: C. Pantazis, D. Gordon, and R. Levitas, (eds) (2006), *Poverty and Social Exclusion in Britain: The Millennium Survey*. Bristol: The Policy Press.
- Levitas R., Pantazis C., Fahmy E., Gordon D., Lloyd E. and Patsios, D. (2007), *The Multi-Dimensional Analysis of Social Exclusion*, Bristol University.

- Lewis J. and Ostner I. (1994), "Gender and the evolution of European social policies", *Working Paper 4, Centre for Social Policy Research, University of Bremen*.
- Leibfried S. (1992), "Towards a European welfare state? On integrating Poverty Regimes into the European Community", in: Z. Ferge and J. E. Kolberg (eds), *Social Policy in a Changing Europe*, Frankfurt: Campus Verlag.
- Littlewood P., Herkommer S. and Koch M. (2007), "Social exclusion, the underclass and welfare. A critical analysis", in: L. Harrysson and M. O'Brien (2007) (eds), *Social welfare, Social exclusion - A life course frame*, Lund: Värpinge Ord & Text.
- Lister R. (1990), *The exclusive society: citizenship and the poor*, London: CPAG.
- Lyberaki A. and Tinios, P. (2014), "The informal welfare state and the family: Invisible actors in the Greek drama", *Political Studies Review*, 12(2), pp. 193-208.
- McKeown-O'Donovan A. and Lynch K. (2018), *Solidarity*. Draft, SOLIDUS Project.
- Mackenzie M., Reid M., Turner F., Wang Y., Clarke J., Sridharan S., Platt S. and O' Donnell C. (2012), "Reaching the hard-to-reach: conceptual puzzles and challenges for policy and practice", *Journal of Social Policy*, vol. 41, no 3, pp. 511-532.
- Madanipour A. (2011), "Social exclusion and space", in: R. Le Gates, and F. Stout (eds), *City Reader*, 5th ed. London: Routledge, pp. 186-194
- Madanipour A, Shucksmith M. and Talbot H. (2015), "Concepts of poverty and social exclusion in Europe", *Local Economy*, 30(7), pp. 721-741.
- Manning N. (2004), "Diversity and change in pre-accession central and eastern Europe since 1989", *Journal of European Social Policy*, 14(3), pp. 211-232.

- Marlier E. and Atkinson A. (2010), "Indicators of poverty and social exclusion in a global context", *Journal of Policy Analysis and Management*, vol. 29, issue 2, pp. 285-304.
- Mascareno A. and Carvajal F. (2015), "The Different Faces of Inclusion and Exclusion", *Cepal Review*, 116, pp. 128-141.
- Mathieson J., Popay J., Enoch E., Escorel S., Hernandez M., Johnston H. and Rispel L. (2008), *Social Exclusion - Meaning, measurement and experience and links to health inequalities - A review of literature*, SEKN, WHO CSDH, Lancaster University.
- Matsaganis M. (2012), "Reeling Under Pressure? The Welfare State and the Crisis in Greece", *Working Paper Series 1231, Department of International and European Economic Studies, Athens University of Economics and Business*.
- Matsaganis M. and Leventi C. (2014), "Poverty and Inequality during the Great Recession in Greece", *Political Studies Review*, 12, pp. 209-223.
- Mitrakos T. and Tsakloglou P. (2012), "Inequality, poverty and social welfare in Greece: from the restoration of democracy to the current economic crisis", *Social Policy and Social Cohesion in Greece in conditions of economic crisis*, Bank of Greece, Athens, pp. 23-63.
- Mitrakos T. (2014), "Inequality, poverty and social welfare in Greece: Distributional effects of austerity", *Bank of Greece Working Paper 174*.
- Mollenkopf J. and Castells M. (eds) (1992), *Dual City: Restructuring New York*, New York: Russell Sage.
- Morel N., Palier B. and Palme J. (2012), *Towards a Social Investment Welfare State?: Ideas, Policies and Challenges*, Bristol: The Policy Press.
- Moulaert F. (1995), "Measuring socioeconomic disintegration at the local level in Europe : an analytical framework", in: G. Room (ed.), *Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, Bristol: The Polity Press, pp. 175-190.

- Munck R. (2005), "Social Exclusion: New Inequality Paradigm for the Era of Globalization", in: M. Romero and E. Margolis (eds), *Blackwell Companion to Social Inequalities*. UK: Blackwell, pp. 31-50.
- Murray C. (1999), *The underclass revisited*, AEI Press, Washington.
- Kuhn S. Th. (1996), *The Structure of the Scientific Revolutions*, University of Chicago Press.
- Marcuse P. (1996), "Space and Race in the Post-Fordist City", in: E. Mingione, (ed.), *Urban Poverty and the Underclass*, Oxford: Blackwell.
- Marshall T.H. (1965), *Citizenship and Social Class*, London: Cambridge University Press.
- Navarro V. and Shi L. (2001), "The political context of social inequalities and health", *International Journal of Health Services*, 31(1), pp. 1-21.
- Noll H.H. (2004), "Social indicators and quality of life research: background, achievements and current trends", in: N. Genov (ed.), *Advances in sociological knowledge over half a century*, Heidelberg: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- OECD/EU (2016), *Health at a Glance: Europe 2016: State of Health in the EU Cycle*, Paris: OECD Publishing.
- Offe C. (1985), "New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics", *Social Research*, 52:4, pp. 817-868.
- Oosterlynck S. and van Bouchaute B. (2013), "Social Solidarities: The Search of Solidarity in Sociology", *DieGem Working Paper*, 24-04-2013.
- Oppenheim C. (1998) "An Overview of Poverty and Social Exclusion", in: C. Oppenheim (Ed.) *An Inclusive Society: Strategies for Tackling Poverty*, London: IPPR, pp. 11-28.
- Ottman J. (2008), "Inclusion and Exclusion. Solidarity in the Welfare State: The Question of Being In or Out", *Dead/Lines*:

Contemporary Issues in Legal and Political Theory, AHRC Doctoral Colloquium, School of Law, University of Edinburgh, 28-29 May 2008.

- Pahl R.E. (1989), "Is the Emperor Naked? Some questions on the adequacy of sociological theory in urban and regional research", *International journal of Urban and Regional Research*, vol. 13(4), pp. 709-720.
- Pakulski J. and Waters M. (1996), "The Reshaping and Dissolution of Social Class in Advanced Society", *Theory and Society*, vol. 25, pp. 667-691.
- Palme J. (2005), "Features of the Swedish pension reform", *The Japanese Journal of Social Security Policy*, vol. 4, no. 1.
- Papadopoulos Th. and Roumpakis A. (2009), "Familistic welfare capitalism in crisis: The case of Greece", *The European Research Institute Working Papers Series*, WP-09-14.
- Papatheodorou Ch. (2015), "Economic crisis, poverty and deprivation in Greece: The impact of neoliberal remedies", in: S. Mavroudeas (ed.), *Greek Capitalism in Crisis: Marxist analyses*, London: Routledge
- Parsons T. (2007), *American Society. A Theory of the Societal Community*, Boulder: Paradigm Publishers.
- Paugam S. (1995) "The spiral of precariousness : a multidimensional approach to the process of social disqualification in France", in: Room G. (ed.), *Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, Bristol: The Polity Press, pp. 49-79.
- Paugam S. (1996) "A New Social Contract? Poverty and Social Exclusion: A Sociological View", *EUI Working Papers RSC No. 96/37, Badia Fiesolana*.
- Paugam S. (2017), "Poverty and Attachment Regimes in Modern Societies", in: J. Schroeder et al. (Hrsg.), *Soziale Bildung - Europäische Debatten und Projekte, Soziale Arbeit als Wohlfahrtsproduktion*, Springer Fachmedien Wiesbaden 2017.

- Peng I. and Wong J. (2010), "East Asia", in: F. Castles et al. *The Oxford Handbook of the Welfare State*. Oxford: Oxford University Press, pp. 656-670.
- Perez S. and Matsaganis M. (2018), "The Political Economy of Austerity in Southern Europe." *New Political Economy*, vol. 23, Issue 2, pp. 192-207 (16).
- Petmesidou M. (1996), "Social Protection in Southern Europe: Trends and Prospects", *Journal of Area Studies*, 9:95-125.
- Petmesidou M. (2012), *Pensions, Health and Long Term Care, Annual National Report 2010*, Greece, ASISP.
- Petmesidou M. (2013), "Is social protection in Greece at a cross-roads?", *European Societies*, 15(4), pp. 597-616.
- Petmesidou M. (2017), "Welfare Reform in Greece: A Major Crisis, Crippling Debt Conditions and Stark Challenges Ahead", in: P. Taylor-Gooby, B. Leruth and H. Chung (eds) *After Austerity. Welfare State Transformation in Europe After the Great Recession*. Oxford: Oxford University Press, pp. 155-179.
- Petmesidou M. (2018), "Rethinking Greece: Maria Petmesidou on the past and the future of the Greek welfare state". <http://www.greeknewsagenda.gr/index.php/interviews/rethinking-greece/6616-petmesidou>
- Petmesidou M., Pavolini E. and Guillen A. (2014), "South European Healthcare Systems Under Harsh Austerity: A Progress regression mix?", *South European Societies and Politics*, 19(3), pp. 331-352.
- Petmesidou M. and Glatzer M. (2015), "The Crisis Imperative, Reform Dynamics and Rescaling in Greece and Portugal", *European Journal of Social Security*, 17(2), pp. 158-181.
- Pitzurello S. (1999), *Decommodification and the worlds of welfare capitalism: A cluster analysis*, Florence: European University Institute.
- Popay J., Escorel S., Hernandez M., Johnston H., Mathieson J., and Rispel L. (2008), *Understanding and tackling social exclu-*

- sion; Final Report of the Social Exclusion Knowledge Network of the Commission on Social Determinants of Health, Geneva: WHO.
- Powell M. and Barrientos A. (2004), "Welfare regimes and the welfare mix", *European Journal of Political Research*, 43, pp. 83-105.
- Powell M. and Barrientos A. (2011), "An audit of the welfare modelling business", *Social Policy and Administration*, 45(1), pp. 69-84.
- Putnam R. (1995), "Bowling alone: America's declining social capital", *Journal of Democracy*, 6.
- Putnam R. (2000), *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster.
- Putnam R. D. (2007), "E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century", The 2006 Johan Skytte Prize Lecture, *Scandinavian Political Studies*, 30: 137-174.
- Rapley M. (2003), *Quality of life research*, London: Sage Publications.
- Rawal N. (2008), "Social Inclusion and Exclusion: A Review", *Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology*, vol. 2, pp. 161-180.
- Reimer B. (2004), "Social Exclusion in a Comparative Context", *Sociologia Ruralis*, 44, pp. 76-94.
- Rodgers G. (1995), "What is special about a 'social exclusion' approach?", in: Rodgers G., Gore Ch., Figueiredo J.B.(eds.) (1995), *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, ILO Publications, p. 51.
- Room G. et.al. (1991), *National Policies to Combat Social Exclusion, First Annual Report of the EC Observatory on Policies to Combat Social Exclusion*, European Commission, Brussels.
- Room G. (1995), "Poverty and social exclusion: the new European agenda for policy and research", in: Room G. (ed.),

- Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, The Polity Press, Bristol, pp. 1-9.
- Rowntree, S.B. (1901), *Poverty: A Study of Town Life*, London: Macmillan.
- Sainsbury D. (1994), *Gendering welfare states*, London, Sage.
- Sapounakis A. (1998), "Annual Report of Homeless in Greece. Support in Housing: Between Social Control and Social Emancipation", Athens: FEANTSA.
- Savage M., Warde A. and Ward K. (2003), *Urban sociology, capitalism and modernity*, Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Scruggs L.A. and Allan J.P. (2006), "The material consequences of welfare states: Benefit generosity and absolute poverty in 16 OECD countries", *Comparative Political Studies* 39(7), pp. 880-904.
- Sealey C. (2015), "Social Exclusion: re-examining its conceptual relevance to tackling inequality and social injustice", *International Journal of Sociology and Social Policy*, vol. 35 Issue 9/10, pp. 600-617.
- Sen A. (1997), *Inequality Reexamined*, Harvard University Press.
- Sen A. (2000), "Social Exclusion: Concept, Application and Scrutiny". *Social Development Papers* no 1, Office of Environment and Social Development, Asian Development Bank.
- Sennett R. (1998), *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, New York: Norton.
- Silver H. (1994), "Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms", *International Labour Review*, vol. 133.
- Silver H, and Miller S.M. (2003), "Social Exclusion: The European Approach to Social Disadvantage", *Indicators*, vol. 2, no 2, pp. 1-17.
- Silver H. (2010), "Understanding Social Inclusion and its Meaning for Australia", *Australian Journal of Social Issues*, vol. 45 no. 2 WINTER 2010.

- Silver H. (2012), "Social Exclusion", in: *Blackwell Encyclopedia of Sociology*, London: Blackwell, pp. 4419-4421.
- Silver H. (2015), "The Contexts of Social Inclusion", *DESA Working Paper No. 144*, New York: United Nations Department of Economic and Social Affairs.
- Simmel G. (1971[1908]), "The Poor", in: D. Levin (ed.), *On Individuality and Social Forms*. Selected Writings of G. Simmel, University of Chicago Press, pp. 150-178.
- Schmidt V. and Thatcher M. (eds) (2013), *Resilient liberalism in Europe's political economy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sotiropoulos D. (2014), *Civil Society in Greece in the Wake of the Economic Crisis*, report submitted to the Konrad Adenauer Stiftung (KAS) Office in Athens and written with research assistance by the Hellenic Foundation for European and Foreign Policy (ELIAMEP).
- Sotiropoulos D. (2015), "Southern European Governments and Public Bureaucracies in the Context of Economic Crisis", *European Journal of Social Security*, 17 (2), pp. 226-245.
- Sotiropoulos D. and Karmagioli E. (2006), *Greek civil society: the long road to maturity*, Athens: Civicus Civil Society Index Shortened Assessment Tool Report for the Case of Greece.
- Sotiropoulos D. and Bourikos D. (2014), "Economic crisis, social solidarity and the voluntary sector in Greece", *Journal of Power, Politics & Governance*, 2(2), pp. 33-53.
- Spicker P. (2014), "Cohesion, exclusion and social quality", *International journal of social quality*, 4(1), pp. 95-107. Available from: <https://dx.doi.org/10.3167/IJSQ.2014.040107>
- Spyridakis M. and Feronas A. (2014), "The impact of the economic crisis on the quality of life for residents of Attiki area. The experience from the City of Marousi", *Social Cohesion and Development*, 2014(9) 1, pp. 5-28.

- Stjernø S. (2004), *Solidarity in Europe. The history of an idea*, Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Stjernø S. (2011), "The Idea of Solidarity in Europe", *European Journal of Social Law*, no 3, Die Keure Legal Publisher.
- Talbot H. Madanipour A. and Shucksmith, M. (2012), *Review of Concepts of Poverty and Social Exclusion, TIPSE Programm, Working Paper 1*, University of Newcastle, December 2012.
- Taylor-Gooby, P. (2004), *New Risks, New Welfare*, Oxford: Oxford University Press.
- Taylor-Gooby P. (2008), The New Welfare State Settlement in Europe, *European Societies*, 10 (1).
- Taylor-Gooby P. (2011), "Does risk society erode welfare state solidarity"?, *Policy and Politics*, 39-2: 147-161.
- Theodoropoulou S. (2014), "Has the EU become more intrusive in shaping national welfare state reforms? Evidence from Greece and Portugal", *ETUI Working Paper 2014.04*.
- Theodoropoulou D. (2018), "Drifting into labour market insecurity? Labour market reforms in Europe after 2010", *ETUI Working Paper 2018.03, Brussels*.
- Titmuss R.M. (1974), *Social policy: An introduction*, London: Allen and Unwin.
- Toots A. and Bachmann J. (2010), "Contemporary welfare regimes in Baltic States: Adapting post-communist condition to post-modern challenges", *Studies on Transition States and Societies*, 2(2), pp. 31-44.
- Townsend P. (1979), *Poverty in the United Kingdom*, Penguin, Harmondsworth.
- Tzifakis N., Petropoulos S. and Huliaras A. (2017), "The Impact of Economic Crises on NGOs: The Case of Greece", *Voluntas*, March 2017.
- Van der Veen R., Yerkes M. and Achterberg P. (eds) (2012), *The Transformations of Solidarity. Changing Risks and the Transfor-*

- mation of the Welfare State*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van Oorshot W. and Komter A. (1998), "What is it that ties...? Theoretical Perspectives on Social Bonds", *Sociale Wetenschappen*, 41(3), pp. 4-24.
- Veit-Wilson J. (1998), *Setting adequacy standards*, Bristol: Policy Press.
- Vesan P. and Bizzoto J. (2011), *Quality of Life in Europe. Conceptual Approaches and Empirical Definitions*, A working paper for Work package 4 of the WALQING Project, SSH-CT-2009-244597.
- Wacquant L. (1996), "Red Belt, Black Belt: Racial Division, Class Inequality and the State in the French Urban Periphery and the American Ghetto", in: E. Mingione, (ed.), *Urban Poverty and the Underclass*, Oxford: Blackwell.
- Wacquant L. (2009), *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*, Cambridge: Polity.
- Walker A. and Wong C.K. (2005), *East Welfare Regimes in Transition. From Confucianism to Globalization*, Bristol: Policy Press
- Weber M. (1904) [1949], *The Methodology of the Social Sciences*, The Free Press of Glencoe, Illinois.
- Weber M. (1968), *Economy and society: An outline of interpretive sociology*, New York: Bedminster Press.
- Wilde L. (2007), "The concept of solidarity: emerging from the theoretical shadows"? *British Journal of Political Science and International Relations* 9(1): 171-81.
- Wilensky H. (1975), *The Welfare State and Equality*, Berkley: University of California Press.
- Wilson W., (1987) *The truly disadvantaged: The inner city, the underclass and public policy*. Chicago: University of Chicago Press.

- Winlow S. and Hall S. (2013), *Rethinking Social Exclusion*, London: Sage.
- World Bank (2016), *Greek Social Welfare Review*.
- Zambarloukou S. (2015), "Greece after the Crisis: Still a South European welfare model?", *European Societies*, 17(5), pp. 653-673.
- Ziomas D. et al. (2015), *ESPN Thematic Report on Social Investment, Greece*, Brussels: European Commission.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αλεξίου Θ. (2006), «Από το μοντέλο των κοινωνικών τάξεων στο μοντέλο του κοινωνικού αποκλεισμού. Επιστημολογικές προϋποθέσεις και μεθοδολογικές συνέπειες», *Θέσεις* 96, 2006, σ.σ. 61-93.
- Αλεξίου Θ. (2011), «Για μια πολιτική οικονομία του κοινωνικού αποκλεισμού», *Εκπαιδευτικά Νέα*, 13 Μαρτίου 2011.
- Ανδριοπούλου Ειρ., Παπαδόπουλος Φ. και Τσακλόγλου Π. (2013), «Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα», *Μελέτες ΙΝΕ/ΓΣΕΕ/25*, Αθήνα.
- Αντωνοπούλου Μ. (2011), *Οι Κλασικοί της Κοινωνιολογίας. Κοινωνική Θεωρία και Νεότερη Κοινωνία*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Αφουξενίδης Α. (2004), «Κοινωνικό Κεφάλαιο και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις στην Ελλάδα», *Κοινωνία Πολιτών*, 10, σ.σ. 60-65.
- Αφουξενίδης Α. (2006), «Όψεις της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα: το παράδειγμα των περιβαλλοντικών και αντιρατσιστικών ΜΚΟ», *Επιστήμη και Κοινωνία*, 16, σ.σ. 163-178.
- Αφουξενίδης Α. (2015), «Η Κοινωνία των Πολιτών την εποχή της Κρίσης», στο: Ν. Γ. Γεωργαράκης, Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας*. Αθήνα: Gutenberg. σ.σ. 317-336.

- Bauman Z. (2008), *Ζωή για κατανάλωση*, Αθήνα: Πολύτροπον (μτφ. Γιώργος Καραμπελας).
- Βενιέρης Δ. (2009), *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική και Κοινωνικά Δικαιώματα: Το Τέλος των Ύμνων*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βενιέρης Δ. (2011), «Κρίση Οικονομίας, Απορρύθμιση Κοινωνικής Πολιτικής: Η νέα Μικρο-ελληνική Καταστροφή», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134-135, Α-Β, 2011, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σ.σ. 101-131.
- Βενιέρης Δ. (2015), *Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα: Τόπος.
- Βούλγαρης Γ. (2006), «Κράτος και κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, Αθήνα, σ.σ. 5-33.
- Γαβρόγλου Στ. (2015), *Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα*. Ομάδα Αξιολόγησης ΕΙΕΑΔ, Τρίτο Παραδοτέο. Συγκριτική Αξιολόγηση, Αθήνα: ΕΚΚΕ, ΕΙΕΑΔ.
- Δενδρινός Γ. (2018), «Κρίση, Μεταρρυθμίσεις και Αγορά Εργασίας», *Άρδην*, τόμ. 112, σ.σ. 47-52.
- Δημουλάς Κ. (2010), *Οι Ενεργητικές Πολιτικές Απασχόλησης στην Ελλάδα*. <http://socialpolicy.gr/2014/06/οι-ενεργητικες-πολιτικες-απασχοληση.html>
- Δημουλάς Κ. (2015), *Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα*. Ομάδα Αξιολόγησης ΕΙΕΑΔ, Πρώτο Παραδοτέο. Ελάχιστο Κοινωνικό Εισόδημα: Αξιολόγηση του Ποιοτικού Σχεδιασμού σε 13 Δήμους και Εκτίμηση της Εφαρμογής του. Αθήνα: ΕΙΕΑΔ.
- Δημουλάς Κ. (2017), «Η Εφαρμογή του Κοινωνικού Εισοδήματος Αλληλεγγύης στην Ελλάδα», *Κοινωνική Πολιτική*, 7, σ.σ. 7-24.
- Δημουλάς Κ και Μιχαλοπούλου Κ, (2008), *Ενεργητικές Πολιτικές Απασχόλησης- Η περίπτωση των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων στους Νομούς Άρτας, Θεσπρωτίας, Πρεβέζης, Λαρίσης και Φθιώτιδας*, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.

- Εμμανουήλ Δ. (2016), «Εισαγωγή: Κοινωνικές τάξεις και κατανώωση. Το θεωρητικό πεδίο και η έρευνα στην Αθήνα του 2013», στο: Δ. Εμμανουήλ (επιμ.) *Κοινωνικές τάξεις και κατανώωση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.σ. 11-35.
- Healy M. (2017), *Φιλοσοφικές και Πολιτικές Διαστάσεις της Κοινωνικής Συνοχής*, Αθήνα: ΤΟΠΟΣ (μτφ.).
- Καβουλάκος Κ. και Γκριτζάς Γ. (2015), «Κινήματα και εναλλακτικοί χώροι στην Ελλάδα της κρίσης: μια νέα κοινωνία των πολιτών», στο: Ν. Γ. Γεωργαράκης, Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Καμινιώτη Ολ. (2015), *Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα. Ομάδα Αξιολόγησης ΕΙΕΑΔ, Τρίτο Παραδοτέο, Ελάχιστο Κοινωνικό Εισόδημα, Αξιολόγηση της Πιλοτικής Εφαρμογής του ΕΚΕ με Βάση τα Ποσοτικά Στοιχεία Υλοποίησης*, Αθήνα: ΕΙΕΑΔ.
- Καράγιωργας Σ., Γεωργακόπουλος Θ., Καραντινός Δ., Λοιζίδης Γ., Μπούζας Ν., Υφαντόπουλος Γ. και Χρυσάκης Μ. (1990), *Διαστάσεις της Φτώχειας στην Ελλάδα, Τόμος Β΄*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Καραλής Δ. (2015) «Η Πολιτική Απασχόλησης ως μέρος ενός ευρύτερου νεοφιλελεύθερου σχεδίου πριν και μετά την κρίση του 2008», Ενημέρωση, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, τ.226, Νοέμβριος - Δεκέμβριος, 2015.
- Κασιμάτη Κ. (1998), «Εισαγωγή», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, Gutenberg, Αθήνα, σ.σ. 13-35.
- Κατοίκας Δ., Καρακίτσιος Α., Φιλίνης Κ. και Πετραλιάς Α. (2014), *Έκθεση για το κοινωνικό προφίλ της Ελλάδας σε σχέση με τη φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό και την ανισότητα πριν και μετά από την εκδήλωση της κρίσης*, Frangmex, Παρατηρητήριο για την Κρίση, Αθήνα: ΕΛΙΑΜΕΠ.
- Καυταντζόγλου Ι. (2006), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Εκτός, εντός και υπό. Θεωρητικές, ιστορικές και πολιτικές καταβολές μιας διαφορούμενης έννοιας*, Αθήνα: Σαββάλας.

- Κονιόρδος Σ. (2008), «Κοινωνικό Κεφάλαιο: Μεταξύ Θεωρητικής Σαφήνειας και Σύγχυσης», στο: Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Θεωρητικά Διλήμματα και Κοινωνική Πραγματικότητα*, σ.σ. 279-304. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Κονιόρδος Σ. (2014), «Οικονομική κρίση και κοινωνική κρίση εμπιστοσύνης», στο: Σ. Ζαμπαρούκου και Μ. Μούση (επιμ.), *Κοινωνικές Όψεις της Κρίσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πεδίο.
- Κουζής Γ., Γεωργιάδου Π., Καψάλης Α., Κούστα Ε., Λαμπουράκη Σ. και Σταμάτη, Α. (2011). «Οι Εργασιακές Σχέσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα. Ετήσια Έκθεση 2011», *Επιστημονικές Εκθέσεις/5*, Παρατηρητήριο Κοινωνικών, Οικονομικών/ Δημοσιονομικών Εξελίξεων, Φτώχειας και Ανισοτήτων, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα.
- Κουμαριανός Β. (2017), «Ενοποίηση του Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης: Ο Ενιαίος Φορέας Κοινωνικής Ασφάλισης ως Οργανωτικό Όχημα για την Νέα Αρχιτεκτονική των Συστάξεων». *Κοινωνική Πολιτική*, 8, σ.σ. 50-73.
- Κουμαριανός Β. (2018), «Η ελληνική κοινωνική ασφάλιση στην περίοδο της κρίσης», στο Γ. Κουζής και Κ. Δημουλάς (επιμ.) *Κρίση και Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα*. Αθήνα: Τόπος.
- ΚΥΑΔΑ (2016), Αποτελέσματα Έρευνας που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του Έργου Καταπολέμηση της Φτώχειας και της Κοινωνικής Περιθωριοποίησης. Αθήνα
- Κωνσταντακόπουλος Σ. (2010), «Το Κοινωνικό Κεφάλαιο στους Alexis de Tocqueville και Robert Putnam: Συνέχειες και Ασυνέχειες», στο: Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο, Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών*, σ.σ. 29-44. Αθήνα: Παπαζήση.
- Λαλιώτη Β. (2017), *Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα. Το Χρονικό ενός «πολιταμενόμενου» αναγγελθέντος μέτρου*, Αθήνα: Gutenberg.
- Λαλιώτη Β. (2018), *Όψεις Συγκριτικής Κοινωνικής Πολιτικής*, Αθήνα: Τόπος.

- Μαραγκός Γ. και Αστρουλάκης Ν. (2010), *Το Βασικό Εγγυημένο Εισόδημα και οι πολιτικές του Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος στην ΕΕ-15*, Αθήνα: ΙΝΕ, Μελέτες/9.
- Ματσαγγάνης Μ. (2011), *Η Κοινωνική Πολιτική σε Δύσκολους Καιρούς. Οικονομική κρίση, δημοσιονομική λιτότητα και κοινωνική προστασία*, Αθήνα: Κριτική.
- Ματσαγγάνης Μ. (2013), «*Η Πολιτική κατά της Φτώχειας στην Ελλάδα της Κρίσης*», Ενημερωτικό Δελτίο, 6, Μονάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής, Αθήνα: Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Ματσαγγάνης Μ. και Λεβέντη Χ. (2017), «*Πώς αντιμετωπίζει τη φτώχεια το ελληνικό κράτος*», <https://www.dianeosis.org/2017/12/antimetopisi-tis-ftoxeias-kai-kratiki-politiki/>
- Ματσαγγάνης Μ., Λεβέντη Χ., Καναβίτσα Ε. και Φλεβοτόμου Μ. (2016), *Μια Αποδοτικότερη Πολιτική για την Καταπολέμηση της Φτώχειας*, diaNEOsis, Αθήνα.
- Ματσαγγάνης Μ., Λεβέντη Χ., Καναβίτσα Ε. και Φλεβοτόμου, Μ. (2017), *Μια Αποδοτικότερη Πολιτική για την Καταπολέμηση της Φτώχειας*, diaNEOsis, Αθήνα.
- Μαυρογορδάτος Γ. (1988), *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκροστή: Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Messu M. (1996), «*Φτώχεια και αποκλεισμός στη Γαλλία*», στο: Merrien F.X. (επιμ.), *Αντιμέτωποι με τη Φτώχεια*, Αθήνα: Κατάρτι, σ.σ. 171-211.
- Μουσσούρου Λ. (1998), «*Κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνική προστασία*», στο: Κασιμάτη Κ. (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, Αθήνα: Gutenberg, σ.σ. 67-85.
- Μπαλούρδος Δ. (2005), «*Εννοιολογικές και Μεθοδολογικές Περιπλοκές της Φτώχειας*», στο: ΕΚΚΕ (επιμ.), *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2003-04*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ.σ. 129-138.
- Μπουρίκος Δ. (2013), *Κοινωνική αλληλεγγύη στην Ελλάδα της κρίσης: Νέο κόμα ανάδωσης της κοινωνίας πολιτών ή εμπέδωση της*

κατακερματισμένης κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη; Ερευνητικό Κείμενο, Αθήνα: ΕΛΙΑΜΕΠ.

- Οικονόμου Χ. (2012), *Το θεσμικό πλαίσιο παροχών ασθενοειας στην Ελλάδα. Η λειτουργία και ο ρόλος του Εθνικού Συστήματος Υγείας*, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ερευνητική Μονάδα Κοινωνικής Πολιτικής, Φτώχειας και Ανισοτήτων, Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ.
- Οικονόμου Χ. (2013), «Υγεία, σύστημα υγείας και κοινωνική ευημερία. Μια αποσιωπημένη σχέση με μοιραία αποτελέσματα», *Foreign Affairs*, Ιούλιος 2013, σ.σ. 81-117.
- Οικονόμου Χ. (2018), «Οι Επιπτώσεις της Οικονομικής Κρίσης και των Μνημονίων στο Ελληνικό Σύστημα Υγείας» στο: Γ. Κουζής και Κ. Δημουλάς (επιμ.) *Κρίση και Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα*, Αθήνα: Τόπος.
- Οικονόμου Χ. και Φερώνας Α. (2006), «Εισαγωγή», στο: Χ. Οικονόμου, Α. Φερώνας (επιμ.) (2006), *Οι Εκτός των Τειχών: Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στις Σύγχρονες Κοινωνίες*, Αθήνα: Διόνικος, σ.σ. 9-37.
- Παπαδοπούλου Δ. (επιμ.) (2002), *Κοινωνικός αποκλεισμός. Για τους ανθρώπους που παραμερίζουμε*, Αθήνα: Αρμός.
- Παπαδοπούλου Δ. (2008), «Η Κοινωνική Ενσωμάτωση στην Ελληνική Περίπτωση», στο: D. Schnapper, *Η Κοινωνική Ενσωμάτωση: Μια σύγχρονη προσέγγιση*, Αθήνα: Κριτική, σ.σ. 13-37.
- Παπαδοπούλου Δ. (2012), *Κοινωνιολογία του Αποκλεισμού στην εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα: Τόπος.
- Παπαδοπούλου Δ. και Κουραχάνης Ν. (2017), *Άστεγοι και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα της Κρίσης*, Αθήνα: Τόπος.
- Παπαδόπουλος Α. (2008), «Η συζήτηση σχετικά με την κοινωνική τάξη και το κοινωνικό φύλο», στο: Σ. Κονιόρδος (επιμ.) *Ανθολόγιο, Θεωρητικά Διλλήματα και Κοινωνική Πραγματικότητα*, ΕΑΠ: Πάτρα, σ.σ. 163-198.

- Πετμεζίδου Μ. (2014), «Από τη χρυσή εποχή στην εποχή της κρίσης», στο: Esping-Andersen G., *Οι Τρεις Κόσμοι του Καπιταλισμού της Ενημερίας, Β' Έκδοση*, Αθήνα: Τόπος.
- Ραφαήλ Μ. (2001), *Κοινωνική Προστασία και Κοινωνική Διοίκηση*, Σειρά: Θεσμοί της Ελληνικής Κοινωνίας, Νο 14, Αθήνα: Σάκκουλας
- Ritzer G. (2012), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, Έβδομη Έκδοση. Αθήνα: Κριτική (μτφ.).
- Ρομπόλης Σ. και Μπέτσος Β. (2015), «Γιατί δεν πρέπει να εφαρμοστεί το Σουηδικό μοντέλο», *Εφημερίδα των Συντακτών*, <http://www.efsyn.gr/arthro/giati-den-prepei-na-efarmostei-soyidiko-montelo>
- Σακελλαρόπουλος Θ. (1999), *Η Μεταρρύθμιση του Κοινωνικού Κράτους*, Αθήνα: Κριτική.
- Σακελλαρόπουλος Θ. και Οικονόμου Χ. (2006), «Εθνικές προτεραιότητες και ευρωπαϊκές προκλήσεις στο σύστημα κοινωνικής προστασίας και απασχόλησης στην Ελλάδα», στο: *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 1 (1), σ.σ. 5-36.
- Σακελλαρόπουλος Θ. (2011), «Αναζητώντας Το Νέο Κοινωνικό Κράτος», στο: *Ζητήματα Κοινωνικής Πολιτικής*, Αθήνα: Διώνικος (2η έκδοση), σ.σ. 25-74.
- Schnapper D. (2008), *Η Κοινωνική Ενσωμάτωση. Μια σύγχρονη προσέγγιση*, Αθήνα: Κριτική (μτφ.).
- Σημίτη Μ. (2014), «Κράτος και Εθελοντικές Οργανώσεις την Περίοδο της Οικονομικής Κρίσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ.42, σ.σ. 36-61.
- Spricker P. (2004), *Το Κράτος Πρόνοιας: Μια γενική θεωρία*, Αθήνα: Διώνικος (μτφ.).
- Στεργίου Α. (2016), «Κρίση δημόσιου χρέους και κοινωνική ασφάλιση», στο: *Τόμος προς τιμήν του Κωνσταντίνου Κρεμάλη, Ελίκαιρα Ζητήματα Δικαίου Κοινωνικής Προστασίας*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

- Σωτηρόπουλος Δ. (2001), *Η κορυφή του πελατειακού κράτους*, Αθήνα: Ποταμός.
- Σωτηρόπουλος Δ. (2014), *Η διπλή Ανακολουθία. Οι πολιτικές κατά της φτώχειας και ο πολιτικός λόγος για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης*, FRAGMEX, Αθήνα: ΕΛΙΑΜΕΠ.
- Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (1989α), Ψήφισμα 89/C277/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 29 Σεπτεμβρίου 1989 σχετικά με την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, ΕΕ C 277 της 31.10.1989.
- Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (1989β), Απόφαση 89/457/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 18ης Ιουλίου 1989 για την καθιέρωση μεσοπρόθεσμού προγράμματος κοινοτικής δράσης για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των λιγότερο ευνοημένων κοινωνικών ομάδων, ΕΕ L 224 της 02.08.1989.
- Τράπεζα της Ελλάδος (2012), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2011*. Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Τσιτάκαλος Γ. (1998), «Κοινωνικός αποκλεισμός: ορισμοί, πλαίσιο και σημασία», στο: Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, Αθήνα: Gutenberg, σ.σ. 39-65.
- Τσουκαλάς Κ. (1986), *Κράτος, Κοινωνία και Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Φερόνας Α. (2013α), *Ο Εξευρωπαϊσμός της Κοινωνικής Πολιτικής. Θεωρητικό πλαίσιο, μεθοδολογικά προβλήματα και η ελληνική εμπειρία*. Αθήνα: Διόνικος.
- Φερόνας Α. (2013β), «Η Κοινωνική Διάσταση της Ευρώπης 2020: Ρητορική και Πραγματικότητα», *Κοινωνική Πολιτική*, 1, Αύγουστος 2013.
- Φερόνας Α. (2016), «Μετασχηματισμοί της Κοινωνικής Αλληλεγγύης στην Εποχή της Κρίσης: Όψεις της Ευρωπαϊκής και Ελληνικής Εμπειρίας», *Πρακτικά 5ου Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα, 10-12 Δεκεμβρίου 2015, σ.σ.

683-695. Ανάκτηση από: http://www.hellenicsociology.gr/sites/default/files/praktika_5ou_sunedriou_me_isbn.pdf

- Φερόνας Α. (2018), «Η Κοινωνική Πρόνοια στην Ελλάδα της Κρίσης. Ο 'φτωχός συγγενής' στη δίνη της νεοφιλελεύθερης λιτότητας», στο: Γ. Κουζής, και Κ. Δημουλάς (επιμ.), *Κρίση και Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα*, Αθήνα: Τόπος (υπό έκδοση).
- Χαρίσης Α. (2015), *Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα*. Ομάδα Αξιολόγησης ΕΙΕΑΔ, Δεύτερο Παραδοτέο, Αξιολόγηση της Πορείας Υλοποίησης του Πιλοτικού Προγράμματος «Εγγυημένο Κοινωνικό Εισόδημα» με βάση τις απαντήσεις των ερωτηματολογίων των Δήμων. Αθήνα: ΕΙΕΑΔ.

Τι σημαίνει κοινωνικός αποκλεισμός και τι κοινωνική αλληλεγγύη; Ποια η σχέση μεταξύ των δύο εννοιών και ποια η αναλυτική και ερμηνευτική τους αξία για την κατανόηση των σύνθετων και πολυδιάστατων μορφών ανισότητας και περιθωριοποίησης των σύγχρονων μεταβιομηχανικών κοινωνιών; Ποιες οι επιπτώσεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης στην όξυνση των προβλημάτων κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα; Ποιες νέες μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης αναδύονται στη χώρα μας, ως αποτέλεσμα της κρίσης και ποια η συνεισφορά τους στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής;

Ο κοινωνικός αποκλεισμός και η κοινωνική αλληλεγγύη, τόσο ως αναλυτικές κατηγορίες όσο και ως αντικείμενα πολιτικής, βρίσκονται τα τελευταία χρόνια στο επίκεντρο του επιστημονικού και δημοσίου λόγου περί κοινωνικής πολιτικής. Ο στόχος του βιβλίου αυτού είναι διπτός. Αφενός, να συνεισφέρει στη συνεχιζόμενη συζήτηση περί της προστιθέμενης αξίας του κοινωνικού αποκλεισμού και της κοινωνικής αλληλεγγύης, ως εννοιολογικών και μεθοδολογικών εργαλείων για την ανάλυση και ερμηνεία των σύγχρονων κοινωνικών προβλημάτων. Αφετέρου, να προσφέρει μια επικαιροποιημένη ανάλυση των επιπτώσεων της τρέχουσας βαθιάς οικονομικής και κοινωνικής κρίσης που βιώνει η χώρα μας, τόσο στην ένταση και το περιεχόμενο των φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού, όσο και στον μετασχηματισμό ορισμένων παραδοσιακών πτυχών κοινωνικής αλληλεγγύης. Πρόκειται για ένα βιβλίο που απευθύνεται τόσο σε φοιτητές, καθηγητές, ερευνητές και επαγγελματίες της κοινωνικής πολιτικής, όσο και στον ενημερωμένο αναγνώστη.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΔΙΟΝΙΚΟΣ

ISBN 978-960-6619-86-1

9 789606 661986 1